॥ श्री ॥

॥ श्रीशङ्करभट्टात्मजभट्टनीलकण्ठकृतेभगवद्भास्करे ॥

॥ व्यवहारमयूखोयम् ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीमन्महामायापुरमार्तण्डश्रीमन्महाराज ॥

॥ गवर्नरसभाप्रेरितविद्वज्जनैर्लोकोप ॥

॥ कारफलकोयंग्रन्थःशोधनपूर्वकं ॥

॥ मुद्राक्षराङ्कितोस्ति ॥

BOMBAY:—PRINTED AT THE *COURIER PRESS*, *No. 1*, *CHURCH* GATE STREET, BY SHREECRUSTNA JAGONNATHJEE PRABHOO, HINDOO, No. 15, PALLOW STREET, WITHOUT THE FORT OF BOMBAY.

1826.

॥ एतद्ग्रन्थवाचकानांबोधनसम्प्रदायोयम् ॥

यदेतद्ग्रन्थेमनुनामायेयदङ्कलेखनमस्तितन्मनुप्रणीतस्मृत्यध्यायश्लोकसूचकमस्ति ॥ अन्यच्चयाज्ञवल्क्याभिधाये यदङ्कनिवेशनमस्तितदपिमुद्राक्षराङ्कितमिताक्षरापत्रपृष्ठसङ्केतशानयाविभावनीयम् ॥ तथाचमिताक्षरायिज्ञानेश्वरकुल्लुकभट्टनामायेप्रवेशिताःपत्रपृष्ठादिसङ्केताअपितथैवबोध्याः ॥ किञ्च ॥ एतद्ग्रन्थपत्रोभयतटनिवेशिताक्षराण्यपितत्तत्प्रकरणसूचीपत्रज्ञापकान्येवेतिबोध्यम् ॥

पृष्ट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
	३	वल्लुक	वल्लूक
१	४	निर्मुल्लितया	निर्मूल्लितया
१	७	व्यावृत्पर्थ	व्यावृत्यर्थ
१	७	तत्यदम्	तत्पदम्
२	४	माव्हय	माहूय ॥एवंसर्वत्र
२	५	समाव्हयः	समाहूयः
२	६	स्तेयम्परदारस	स्तेयम्परदारा
३	१	प्राग्दशि	प्राग्दिशि
३	२	कल्पयेत्सभाम्	कल्पयेत्सभाम्
३	७	तिष्टति	तिष्ठति
३	८	पृछति	पृच्छति
४	६	तत्वज्ञागणेना	तत्वज्ञौगणना
४	९	आभिधान	अभिधान

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५	७	नृणां	नृणाम्
५	८	रपिये	रपि॥ये
६	८	केयल	केवलं
७	५	इतिपाठ	इतिपाठः
७	५	यत्वत्र	यत्पत्र
८	१	कार्यार्थिनिम्पृछे	कार्यार्थिनिम्पृच्छे
८	७	निरोपेन	निरोधेन
८	७	थाहारोछ्सना	थाहारोच्छ्सना
८	८	पलवा	पल्लवा
९	७	आहुतोनागछन्दण्उयः	आहूतोनागच्छन्दण्ड्याः
९	८	नागछे	नागच्छे
१०	१	हिनेकर्मर्णि	हीनेकर्मणि
१०	४	पिडा	पीड़ा

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१२	६	विवर्जिते	विवर्जये
१३	१	यबपोर	यबपोर
१३	४	युगपन्न	युगपन्न
१३	५	श्रुतार्थस्तो	श्रुतार्थस्यो
१४	१	मेभुद्	मेभूद्
१४	७	नोतरं	नोत्तरं
१४	८	काणम्	कारणम्
१५	१	कस्मिन्निवादे	कस्मिन्विवादे
१६	१	सुवर्णन्न	सुवर्णन्न
१६	१	विषेय	विषये
१६	५	सकारणग्मि	सकारणम्मि
२०	२	प्रान्तो	प्रान्तौ
२२	४	रोरित	रोऽस्ति

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२३	३	कोञ्ज्ञा	कोयञ्ज्ञा
२३	४	ऋणादभिः	ऋणादिभिः
२७	१	प्रमानञ्चे	प्रमाणञ्चे
३१	४	दर्शम्	दर्शनम्
३३	१	मत्सराः	मत्सराः
३३	२	स्वेषृ	स्वेषु
३४	१	वेत्ययो	वैत्ययो
३६	१	गुढाः	गूढाः
३९	१	शुद्रं	शूद्रं
४०	६	फंम्भवेत्	फलम्भवेत्
४१	१	एहिका	ऐहिका
४१	७	बृहस्पातः	बृहस्पतिः
४३	३	स्पृशेछिरांसि	स्पृशेच्छिरांसि

पृष्ट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४३	५	वर्तयेछ्रिरः	वर्तयेञ्छिरः
४३	६	छायन्त्व	छायान्त्व
४६	१	व्यर्य्ये	व्यर्ये
४७	६	मध्यें	मध्ये
४८	८	बुध्नः	बुध्न्यः
५३	३	तोणाभ्या	तोरणाभ्या
५४	६	हृदर्यं	हृदयं
५८	६	वाझे	वाझ
६५	६	हस्यकृंते	हस्तक्षते
६६	१	तावता	तावतां
६६	८	न्नमरा	न्नान्तरा
६६	८	निक्षिपेद्बुध	निक्षिपेद्बुध
६८	४	वस्ति	वत्रि

पृष्ट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
७०	३	धर्म्मे	धर्म्ये
७१	१	मुक्तिम्	मुक्तितम्
७१	३	तुकारिणम्	नुकारिणम्
७५	६	पशोषो	पशोषो
७५	७	मोहो	मोहो
७६	५	प्रक्ष्याल्य	प्रक्षाल्य
७६	५	पायेयत्	पाययेत्
७७	६	मुद्राधणे	मुद्रारणे
७८	२	सोवर्णा	सोवर्णो
३८	६	नस्यः	नस्युः
८०	१	पञ्छ	पञ्च
८०	५	प्रतिमाःकृत्वा	प्रतिमायाःकृत्या
८०	६	तेनोव	तेनेव

पृष्ट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८३	३	ममेषु	गमेषु
८३	४	वादकन्	वादकम्
८३	६	तद्वये	तद्द्वये
८४	६	नहर्णिव	नह्येव
८६	८	शुद्रस्य	शूद्रस्य
८७	३	पत्नो	पत्नी
९१	५	श्नूतं	ह्नूतं
९३	४	सूतिवेश	सूतिर्वेश
९५	२	भावमाह	भावआह
१०३	१	पति	पत्निः
१०४	२	ईङ्गच्छते	ईसङ्गच्छते
१०४	५	स्येव	स्यैव
११७	८	अथाआचार्यः	अथआचार्य्यः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
११८	२	मर्यिं	मर्गिन
११८	६	वंत्ना	यत्ना
११८	८	थाहृभि	चाहृतिभि
१३१	४	कुर्य्यस्ते	कुर्य्युरते
१३२	५	यालवक्य	याज्ञवल्क्यः
१४०	८	स्वःसुता	स्वसुःसुता
१४४	५	र्द्रम्	र्द्रनम्
१४५	६	चेन्नहीयेतांश	चेन्न॥हीयेतांश
१४६	३	दद्यत्त्वा	दद्यात्त्वा
१५५	१	भर्त्तु	भर्तॄ
१५७	८	मि.व्य.प.पृ	मि.व्य.प.५८ पृ.१ पं.२
१५८	२	न्युन्वां	न्यूनंवा
१५९	३	॥ ॥	मि.व्य.प.६१पृ.१

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१६०	६	भव	भाव
१७४	३	यमणे	ग्रहणे
१७६	१	प्रदापयत्	प्रदापयेत्
१७६	६	निरोधय	निरोद्धयः
१७७	६	दण्डउन्दाप्य	दण्डयोदाप्य
१७७	७	प्रदाप्येत	प्रदाप्यते
१७८	५	ब्रुतमर्णिकः	ब्रुतमर्णिकः
१७९	७	मृत्यो	भृत्यो
१८०	१	तपस्वा	तपस्वी
१८०	७	यथांशत	यथांशतः
१८२	७	धुयश्च	धुर्यश्च
१८३	१	स्त्रीहारि	स्त्रीहारि
१८७	२	दिससे	दिवसे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१८८	३	निर्मोणेनि	निर्मोणे ॥ नि
१८९	७	नाप्रियोज्य	नाभियोज्यः
१९१	२	वसंभवत्सरात्	वसंवत्सरात्
१९२	४	विज्ञानो	विज्ञातो
१९५	१	प्रदानिम्	प्रदानिकम्
१९६	२	दानक्रयो	दानविक्रयो
१९७	२	आपवर्जितं	अपवर्जिनं
१९७	३	विनियोक्रो	विनियोक्तो
२००	१	ज्ञुर्यात्	कुर्वीत
२००	२	नुशं	नृशं
२०६	५	मुत्क	मुक्त
२०६	६	धर्म्म	धर्म्मा
२१३	१	सामा	सामा

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२१३	२	सकने	सिकते
२१३	२	रिथनी	स्थानि
२१४	१	मि.व.प. पृ.	मि.व.प. ६४ पृ.१
२१४	२	सला	षला
२१६	७	मपृप्दा	मपृष्द्वा
२१७	५	प्रयतयो	प्रवृत्तयोः
२१८	२	सापराधदण्ड	सापराधत्वेदण्ड
२१८	५	अभिषक्ता	अभिगक्ता
२१८	७	तोत्रे	स्तोत्रे
२१९	७	कारस्यचच्छेद	कारस्यचाछेद
२२०	२	चनुग्गणः	चतुर्ग्गणः
२२०	६	संस्वर्शतु	संस्पर्शेनु
२२२	१	सद्वास्थि	खड्गास्थि

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२२२	७	यामिब	यामिश्य
२२४	८	वधाम्रमितिवर्ज्जयेत्	वध्वांभसिमिमज्जयेत्
२३१	१	कल्पनायः	कल्पनीयः
२३२	१	हान	हीन
२३८	२	स्वपत्नीमपित्रीसं	स्वपत्नीमपि॥त्रीसं
२३९	४	अशुद्धेः	आशुद्धेः
२४१	२	चौरोवा	चौरंवा
२४२	२	रोज्ञो	राज्ञो

॥ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ उन्मत्तनृपनयरतेतिम्नत्वाभास्वरपदाम्बुजंसम्यक् ॥ विरचयतिनीलकण्ठोव्यवहा मंगलाचरणं ॥
रविनिर्णयेकिञ्चित् ॥ १ ॥ द्विजराजैकमूर्धन्यंवृषाध्यक्षंशिवान्वितम् ॥ काश्यांसर्वोपदेष्टारम्भावयेशङ्कर
ङ्करम् ॥ २ ॥ विरोधिमार्गद्वयदर्शनार्थन्द्वेधावभूयान्नपरःपुमान्यः ॥ श्रीशङ्करोभट्टइहैकएवमीमांसकाद्वैतमु
रीचकार ॥ ३ ॥ प्रतारकैरादृतमत्रकिञ्चिन्मयातुनिर्मूलितयातदुज्झितम् ॥ उन्मोक्षितानामहितेनकाचित्खपुष्प
हीनापचितिर्महीयते ॥ ४ ॥ विप्रतिपद्यमाननरान्तरगताज्ञाताधर्मज्ञापनानुकूलोव्यापारोव्यवहारः ॥ वादि व्यवहारलक्षणम् ॥
प्रतिवादिकर्तृकःसम्भवद्योगसाक्षिप्रमाणकोविरोधिकोटिव्यवस्थापनानुकूलोव्यापारःसः ॥ सम्प्रतिपत्त्युत्त
रेतुव्यवहारपदप्रयोगोभाक्तइतिमदनरत्ने ॥ वादवितण्डादिव्यावृत्त्यर्थमुत्तरदलम् ॥ अथतत्पदम् ॥ याज्ञव
ल्क्यः ॥ (मि. व. प. २ पृ. १) स्मृत्याचारव्यपेतेनमार्गेणाधर्षितःपरैः ॥ आवेदयतिचेद्राज्ञेव्यवहारपदं

व्यवहारभेदाः

हितत् ॥ आधर्षितस्तिरस्कृतः ॥ तस्याष्टादशभेदानाह ॥ मनुः (अ. ८ श्लो. ४. ५. ६. ७) ॥ तेषामाद्यमृणादानन्निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ॥ सम्भूयचसमुत्थानन्दत्तस्यानपकर्मच ॥ वेतनस्यैवचादानंसंविदश्चव्यतिक्रमः ॥ क्रयविक्रयानुशयोविवादःस्वामिपालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्चपारुष्येदण्डवाचिके ॥ स्तेयञ्चसाहसञ्चैव स्त्रीसङ्ग्रहणमेवच ॥ स्त्रीपुन्धर्मोविभागश्चद्यूतमाह्वयएवच ॥ पदान्यष्टादशैतानिव्यवहारस्थिताविहेति ॥ अनपकर्माप्रदानम् ॥ अनुशयःपश्चात्तापः ॥ द्यूतमप्राणिकरणिकाक्रीडा ॥ प्राणिकरणिकासमाह्वयः ॥ अत्र मनुष्यमारणंस्तेयम्परदाराभिमर्शनम् ॥ पारुष्यमुभयञ्चेतिसाहसंस्याच्चतुर्विधमितिबृहस्पत्युक्तेः ॥ स्त्रीसङ्ग्रहण वाक्दण्डपारुष्याणांसाहसभेदत्वेपिपृथङ्निर्देशोगोबलीवर्दन्यायेन ॥ एतेषाञ्चाष्टादशपदानांस्वरूपमग्रेव्यक्ती करिष्यते ॥

॥ ॥ अथव्यवहारमातृका ॥ बृहस्पतिः ॥ दुर्गमध्येगृहङ्कुर्याज्जलवृक्षान्वितम्पृथक् ॥ प्राग्दिशिप्राङ्मुखीतस्य लक्षण्याङ्कल्पयेत्सभाम् ॥ सैवचधर्माधिकरणम् ॥ धर्मशास्त्रविचारेणसारासारविवेचनम् ॥ यत्राधिक्रियतेस्थाने धर्माधिकरणंहितदिति ॥ कात्यायनोक्तेः ॥ मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. १ . २) ॥ व्यवहारान्दिदृक्षुस्तुब्राह्मणैः सहपार्थिवः ॥ मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैवविनीतःप्रविशेत्सभाम् ॥ विनीतवेषाभरणःपश्येत्कार्याणिकार्यिणाम् ॥ याज्ञवल्क्यः (मि. व्य. प. १ पृ. १) ॥ व्यवहारान्नृपःपश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैःसह ॥ धर्मशास्त्रानुसारेणक्रोधलोभविवर्जितः ॥ नृपःप्रजापालनाधिकृतोयःकश्चिन्नक्षत्रियएव ॥ कात्यायनः ॥ सप्राड्विवाकःसामात्यःसब्राह्मणपुरोहितः ॥ ससभ्यःप्रेक्षकोराजास्वर्गेतिष्ठतिधर्मतः ॥ अत्रब्राह्मणो अनियुक्तः ॥ सभ्यास्तुनियुक्ताः ॥ तथाचोक्तम् ॥ नियुक्तोवा अनियुक्तोवाधर्मज्ञोवक्तुमर्हतीति ॥ प्राड्विवाकस्वरूपमाह ॥ बृहस्पतिः ॥ विवादेपृच्छतिप्रश्नम्प्रतिप्रश्न

अथव्यवहारमातृका ॥ न्यायसभारीति ॥

र्थेयव ॥ प्रियपूर्वम्प्राग्वदतिप्राड्विवाकस्ततःस्मृतः ॥ अमात्यस्वरूपमाह ॥ व्यासः ॥ सर्वशास्त्रार्थवेत्तारमलुब्धन्न्यायभाषिणम् ॥ विप्रम्प्राज्ञङ्गमायातममात्यंस्थापयेद्द्विजमिति ॥ अत्रपुनर्द्विजग्रहणंविप्राभावेक्षत्रियवैश्ययोरुपादानार्थम् ॥ तथाचकात्यायनः ॥ यत्रविद्वान्नविप्रःस्यात्क्षत्रियन्तत्रयोजयेत् ॥ वैश्यंवाधर्मशास्त्रज्ञंशूद्रंयत्नेनवर्जयेदिति ॥ सभ्यांश्चाह ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. १ पृ. १) श्रुताध्ययनसम्पन्नाधर्मज्ञाःसत्यवादिनः ॥ राज्ञासभासदःकार्यारिपौमित्रेचयेसमाइति ॥ एतेषांसंख्यामाह ॥ बृहस्पतिः ॥ लोकवेदज्ञधर्मज्ञाःसप्तपञ्चत्रयोपिवा ॥ यत्रोपविष्टाविप्राःस्युःसायज्ञसदृशीसभेति ॥ सएव ॥ शब्दाभिधानतत्वज्ञागणनाकुशलौशुची ॥ नानालिपिज्ञौकर्तव्यौराज्ञागणकलेखकौ ॥ शब्दःशब्दशास्त्रम् ॥ अभिधानङ्कोशः ॥ कात्यायनः ॥ श्रोतारोवणिजस्तत्रकर्तव्यान्यायदर्शिनः ॥ तत्रसभायाम् ॥ बृहस्पतिः ॥ आकारणेरक्षणेचसाक्ष्यर्थिप्रतिवादिनाम् ॥ स

भ्याधीनः सत्यवादीकर्मविस्तस्य पूरुषः॥ अयञ्चशूद्र एव॥ तथाचव्यासः॥ साध्यपालस्तुकर्तव्योराज्ञासुध्सत्वसाधकः॥ क्रमायातोदृढःशूद्रः सभ्यानाञ्चमतेस्थितइति॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.१ पृ.२॥) अपश्यताकार्यवशा द्व्यवहारान्नृपेणतु॥ सभ्यैःसहनियोक्तव्योब्राह्मणःसर्वधर्मवित्॥ नृपाध्यक्षादीनाङ्कार्यमाह॥ बृहस्पतिः॥ व क्ताध्यक्षोनृपःशास्तासभ्याःकार्यपरीक्षकाः॥ गणकोगणयेदर्थंलिखेन्न्यायञ्चलेखकः॥ सत्य॥ पूर्वाभिमुखःनृपथि शेद्राजासभ्याउदङ्मुखाः॥ गणकःपश्चिमास्यस्तुलेखकोदक्षिणामुखः॥ राजसभातोनिर्णयकाम्नरगाह याज्ञव ल्क्यः॥ (मि.व्य.प.१५.पृ.२)॥ नृपेणाधिकृताःपूगाःश्रेणयोथकुलानिच॥ पूर्वंपूर्वंगुरुज्ञेयंव्यवहारविधौनृ णां॥ नृपेणाधिकृताःप्राड्विवाकादयः॥ पूगाःनामाकर्मोपजीविनामेकग्रामस्थानांविजातीयानांसमूहाः॥ पूग विपरीताश्श्रेणयः॥ कुलानिज्ञातिसम्बन्धिबन्धूनांसमूहाः॥ बृहस्पतिरपियेचारण्यचरास्तेषामरण्येकरणम्भ

वेत् ॥ सेनायांसैनिकानान्तुसार्थेषुवणिजान्तथा ॥ कारणंसभा ॥ व्यवहारदर्शनेकालमाहकात्यायनः ॥ सभास्थानं
तुपूर्वाह्णेकार्याणान्निर्णयंनृपः ॥ कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेनमार्गेणामित्रकर्शनः ॥ दिवसस्याष्टमंभागंमुक्त्वाभागत्रयन्तु
यत् ॥ सकालोव्यवहाराणांशास्त्रदृष्टःपरःस्मृतः ॥ आद्ययामार्द्धमष्टमोभागस्तदुत्तरमायमनाड्यर्चनिभागत्रयम् ॥
वर्ज्यास्तिथीराहसंवर्त्तः ॥ चतुर्दशीत्वमावास्यापौर्णमासीतथाष्टमी ॥ तिथिष्वासुनपश्येतव्यवहारान्विचक्षणइति
॥ बृहस्पतिः ॥ पूर्वाह्णेनागधिष्ठायप्रष्टामात्यानुजीविभिः ॥ पश्येत्पुराणधर्माख्यशास्त्राणिशृणुयात्तथा ॥ सांसभ

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयो विप्रतिपत्तौ ॥ धर्मशास्त्रयोर्विरो

म् ॥ अर्थशास्त्रन्नीतिशास्त्रम् ॥ धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तावाहनारदः ॥ यत्रविप्रतिपत्तिःस्याद्धर्मशास्त्रार्थ
शास्त्रयोः ॥ अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्यधर्मशास्त्रोक्तमाचरेदिति ॥ धर्मशास्त्रयोर्विरोधेत्वाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि. श. प.
१०. पृ. १.) ॥ स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः ॥ न्यायमनालोचयतोदोषमाहबृहस्पतिः ॥ केवलशा

स्वमार्थित्यनयोर्द्वयोर्निर्णयः ॥ युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायत इति ॥ देशान्तरस्थमप्यालोचयेदित्याह बृ देशादिधर्मविषये ॥
हस्पतिः ॥ देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक्प्रवर्तिताः ॥ तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥ जनापरक्ति
र्भवति बलक्षोशमनश्यति ॥ उद्वह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ॥ मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ॥
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥ उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृश्या नॄणां रजस्वलाः ॥ अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चि
त्तदमार्हका इति ॥ पूर्वे प्राच्याः ॥ क्वचित्सर्वे इति पाठः ॥ सर्वे ब्राह्मणादयः ॥ दमो दण्डः ॥ यत्र प्रायश्चित्तादि स्म
रणं तदेतद्वाक्यानुपालदेशपरमिति केचित् ॥ अन्ये तु प्रायश्चित्तरूपो यो दम इति व्याचक्षाणा दण्डाभावमात्रम् ॥ अ
न्यदेशे दण्डः प्रायश्चित्तं चेत्याहुः ॥ व्यासः ॥ वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु कृषिरंगोपजीविषु ॥ अशक्यो निर्णयो ह्यन्यै
स्तज्ज्ञैरेव तु कारयेत् ॥ मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. ३९०) ॥ आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ॥ न वि

अयान्नृपोधर्मंश्चिकीर्षन्हितमात्मनइति ॥ कात्यायनः ॥ कालेकार्यार्थिनम्पृच्छेत्प्रणतम्पुरतःस्थितम् ॥ कि
ङ्कार्यङ्काचतेपीडामाभैषीर्ब्रूहिमानव ॥ केनकस्मिन्कदाकस्मात्पृच्छेदेवंसभागतम् ॥ एवम्पृष्टःसयद्ब्रूयात्तत्सभ्यैर्ब्रा
ह्मणैःसह ॥ विचार्यकार्यन्न्याय्यञ्चेदाह्वानार्थमतःपरम् ॥ मुद्रांवानिक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषंवासमादिशेत् ॥ नारदः ॥

आसेधचतुर्विधः

वक्तव्येर्थेनतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तञ्चतद्वचः ॥ आसेधयेद्विवादार्थीयावदाह्वानदर्शनम् ॥ आसेधस्यचातुर्विध्यमाहसएव
॥स्थानासेधःकालकृतःप्रवासात्कर्मणस्तथा॥चतुर्विधःस्यादासेधस्तमासिद्धोनलङ्घयेत् ॥ आसिद्धस्यासेधातिक्रमे
दण्डमाह ॥ सएव ॥ आसेधयोग्यआसिद्धउत्क्रामन्दण्डमर्हति ॥ क्वचिदासेद्धुरेवदण्डमाहसएव ॥ यस्त्विन्द्रि
यनिरोधेनव्याहारोच्छ्वसनादिभिः ॥ आसेधयेदनासेध्यैःसदण्ड्योनत्वतिक्रमादिति ॥ क्वचिदासेधातिक्रमेदण्डा
भावमाह ॥ नारदः ॥ नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ॥ आसिद्धस्तम्परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयादिति ॥ अ

नासेध्यानासेद्धुर्दण्डमाह ॥ कात्यायनः ॥ आसेधयंस्त्वनासेध्यं राज्ञा शास्य इति स्थितिः ॥ अनासेध्यानाह ॥ स एव ॥ अनासेध्याः
वृक्षपर्वतमारूढा हस्त्यश्वरथनौस्थिताः ॥ विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ॥ व्याध्यार्त्तव्यसनस्थाश्च यजमान अनाह्वानाह्वाने
स्तथैव च ॥ अकल्पबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् ॥ कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् ॥ मत्तोन्मत्तप्र
मत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः ॥ न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् ॥ सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः
स्मृताः ॥ तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ॥ निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते ॥ ज्ञात्वाभियो
गं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः ॥ तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥ कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बला तदपवादः ॥
बलम् ॥ अकल्पादीनपि शनैः शनैराह्वानयेन्नृपः ॥ यानैरिति क्वचित्पाठः ॥ आहूतोऽनागच्छन्दण्ड्यः ॥ तथा च आहूतोऽनागच्छन् ॥
बृहस्पतिः ॥ आहूतो यस्तु नागच्छेद्दर्पाद्बन्धुबलान्वितः ॥ अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ अभियोगभेदे

नदण्डभेदनात्कात्यायनः॥ ऋिनेयमर्थिपश्चात्तन्मध्यमेतुप्रतायरः॥ गुरुत्वार्येपुदण्डःस्यान्नित्यंपञ्चदशात्मकरद्
ति॥ आतृतत्यागमनेवत्कार्यमदात्पितामहः॥ सभायाः पुरतःस्थाप्योनियुक्तोयादिनातथेति॥ तृतीयासत्यार्थे
॥ कात्यायनः॥ तत्राभियोक्तापमूयान्नियुक्तस्त्वनन्तरम्॥ तयोरन्तमद्त्यात्तुप्राड्विवाकततःपरम्॥ बृहस्प
तिः॥ असम्पृथिवित्वायाताप्यर्थिप्रत्यर्थिनोयदा॥ याद्रोपर्णानुरूपेणभाग्नःपितागवेष्यधा॥ अप्रगल्भजडोन्मत्त
नियुक्तः॥ वृद्धस्त्रीबालरोगिणाम्॥ पूर्वोत्तरेवदेद्बन्धुर्नियुक्तोन्योथवानरः॥ नारदः॥ अर्थिनासन्नियुक्तोवाप्रत्यर्थिप्रेरि
तोपिवा॥ योयत्यार्थेविवदतेतयोर्जयपराजयौ॥ कात्यायनः॥ योनभ्रातानचपितानपुत्रोननियोगकृत्
॥परार्थवादीदण्ड्यःस्याद्व्यवहारेषुविब्रुवन्निति॥ तदनियुक्तपरम्॥ क्वचित्प्रतिनिध्यभावमेतेनेत्युक्तः॥ ब्र
तदपवादः॥ ह्महत्यासुरापानेस्तेयेगुर्वङ्गनागमे॥ मनुष्यमारणेस्तेयेपरदाराभिमर्शने॥ अभक्ष्यभक्षणेचैवकन्याहरणदूषणे॥

पारुष्येकूटकरणेनृपद्रोहेतथैवच ॥ प्रतिवादीनदाप्यःस्यात्कर्तातद्विवदेत्स्वयम् ॥ अन्यस्मिन्प्रतिनिधिनिषेधा
र्थम्पुनस्तेयग्रहणम् ॥ प्रतिवादीप्रतिनिधिः ॥ प्रत्यर्थिनिस्थापितेऽर्थिनःकार्यमाह ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.
व.प.३ पृ.१) ॥ प्रत्यर्थिनोग्रतोलेख्यंयथावेदितमर्थिना ॥ समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ स्मृ भाषालक्षणम् ॥
त्यन्तरे ॥ अर्थवद्धर्मसंयुक्तम्परिपूर्णमनाकुलं ॥ साध्यवद्वाचकपदम्प्रकृतार्थानुबन्धिच ॥ प्रसिद्धमविरुद्धञ्चनिश्चि
तंसाधनक्षमं ॥ संक्षिप्तन्निखिलार्थञ्चदेशकालाविरोधिच ॥ वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ॥ स्थानावसथ
साध्याख्याजात्याकारवयोयुतम् ॥ साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ॥ परात्मपूर्वजानेकराजनामभि
रङ्कितम् ॥ क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम् ॥ यदावेदयतेराज्ञेतद्भाषेत्यभिधीयतइति ॥ अत्रोक्तवर्षा
दीनासाध्यादिषूपयोगोवक्ष्यते ॥ देशादीनाञ्चक्वचिदुपयोगउक्तःस्मृत्यंतरे ॥ देशश्चैवतथास्थानंसन्निवेशस्तथै

वच ॥ जातिःसंज्ञाधिवासश्चप्रमाणंक्षेत्रनामच ॥ पितृपैतामहञ्चैवपूर्वराजानुकीर्तनम् ॥ स्थावरेषुविवादेषुद
शैतानिप्रवेशयेदिति ॥ कात्यायनः ॥ पूर्वपक्षंस्वभावोक्तंप्राड्विवाकोऽभिलेखयेत् ॥ पाण्डुलेखेनफलकेततःपत्रे
विशोधितम् ॥ शोधनस्यावधिमाहनारदः शोधयेत्पूर्ववादन्तुयावन्नोत्तरदर्शनम् ॥ अवष्टब्धस्योत्तरेणनिवृत्तंशो
धनम्भवेत् ॥ भाषायाउत्तरंयावत्प्रत्यर्थीनिनिवेशयेत् ॥ अर्थीतुलेखयेत्तावद्यावद्वस्तुविवक्षितमिति ॥ एवम्पक्षल

पक्षाभासाः

क्षणेस्थितेतद्विरुद्धाः पक्षाभासाअर्थसिद्धाअप्युक्ताः ॥ स्मृत्यंतरे ॥ अप्रसिद्धन्निराबाधन्निरर्थन्निःप्रयोजनम् ॥
असाध्यंवाविरुद्धंवापक्षाभासंविवर्जयेदिति ॥ अप्रसिद्धंखपुष्पम्ममापहृतमिति ॥ निराबाधंममदीपप्रकाशेना
यंव्यवहरतीति ॥ निरर्थम् ॥ कचटतपंममापहृतमिति ॥ निःप्रयोजनं ॥ मत्प्रातिवेश्मिकःसुस्वरमधीतइति ॥ अ
साध्यं ॥ मम्भ्रूभङ्गंहसितोनेनेत्यादि ॥ विरुद्धं ॥ मूकेनाहंशप्तइति ॥ पुरराष्ट्रादिविरुद्धंवा ॥ तथाचस्मर्यतेराज्ञावि

वर्जितोयस्तुयच्चपौरविरोधकृत् ॥ राष्ट्रस्यवासमस्तस्यप्रकृतीनामथैवच ॥ अन्येवाथेपुरग्राममहाजनविरोधकाः
॥ अनादेयास्तुतेसर्वेव्यवहाराःप्रकीर्तिताः इति ॥ यथानेकप्रतिज्ञस्यमपिपक्षाभासत्वमिति ॥ यत्तुप्रतिज्ञायत्कार्यं
व्यवहारेषुनिश्चितम् ॥ कामन्तदपिगृह्णीयादाज्ञातत्वबुभुत्सयेतिकात्यायनीयेनविरोधापत्तेः ॥ तत्त्वनेकपदसङ्की
र्णः पूर्वपक्षोनसिध्यतीतितद्युगपन्नसिध्यतिक्रमेणतुसिध्यतीतिव्याख्येयम् ॥ एवम्पूर्वपक्षेलिखितेयत्कार्यन्तदाह
याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ४ पृ. १) ॥ श्रुतार्थस्योत्तरंलेख्यम्पूर्वावेदकसन्निधाविति ॥

॥ ॥ उत्तरंलक्षयतिनारदः ॥ पक्षस्यव्यापकंसारमसन्दिग्धमनाकुलम् ॥ अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरंतद्विदो उत्तरम् ॥
विदुः ॥ अस्यचातुर्विध्यमाहकात्यायनः ॥ मिथ्यासम्प्रतिपत्त्यावाप्रत्यवस्कन्दनेनवा ॥ प्राङ्न्यायप्रतिविद्धया
वाउत्तरंस्याच्चतुर्विधमिति ॥ मिथ्योत्तरंलक्षयतिसएव ॥ अभियुक्तोभियोगस्ययदिकुर्यादपह्नवम् ॥ मि मिथ्योत्तरम्

थ्यात्तसुधिजानीयादुत्तरंव्यवहारतइति ॥ तच्चचतुर्विधमित्याहसएव ॥ मिथ्यैतन्नाभिजानामितदामेभूत्सन्नि

सत्योत्तरम् धिः ॥ अजातश्चास्मितत्कालइतिमिथ्याचतुर्विधमिति ॥ सम्प्रतिप्रत्युत्तरंस्मृतं ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ साध्यस्यसत्यव

कारणोत्तरम् चनंप्रतिपत्तिरुदाहृतेति ॥ प्रत्यवस्कन्दनोत्तरंलक्षयतिनारदः ॥ अर्थिनालिखितोयोर्थःप्रत्यर्थीयदितंतथा ॥

प्राङ्न्यायोत्तरम् प्रपद्यकारणंब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनंस्मृतमिति ॥ प्राङ्न्यायोत्तरंलक्षयतिकात्यायनः ॥ आचारेणावसन्नोपिपुनर्ले

खयतेयदि ॥ सोभिधेयोजितःपूर्वंप्राङ्न्यायस्तुसउच्यतइति ॥ एवमुत्तरलक्षणेस्थितेतद्रहितानामुत्तराभासत्व

मर्थसिद्धमपिस्पष्टीकृतम् ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ सन्दिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च ॥ पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथानैवोत्त

रंभवेत् ॥ यद्व्यस्तपदमव्यापिनिगूढार्थंतथाकुलम् ॥ व्याख्यागम्यमसारञ्चनोत्तरंस्वार्थसिद्धयइति ॥ कात्यायनो

पि ॥ पक्षैकदेशेयत्सत्यमेकदेशेचकारणम् ॥ मिथ्याचैवैकदेशेचसङ्करात्तदनुत्तरमिति ॥ अन्तरस्त्येचकारणमाहस

एव ॥ नचैकस्मिन्विवादेतुक्रियास्याद्वादिनोर्द्वयोः ॥ नचार्थसिद्धिरुभयोर्नचैकत्रक्रियाद्वयमिति ॥ अत्रायमर्थः ॥ मिथ्याकारणोत्तरयोःसङ्करेद्वयोरपिवादिनोःक्रियाप्राप्नोति ॥ मिथ्याक्रियापूर्ववादेकारणेप्रतिवादिनीतिनारदोक्तेः ॥ तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारेविरुद्धम् ॥ तथाकारणप्राङ्न्यायसङ्करेतुप्रत्यर्थिनएवक्रियाद्वयम् ॥ प्राङ्न्यायकारणोक्तौतुप्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियामितिव्यासोक्तेः ॥ अत्रच ॥ प्राङ्न्यायेजयपत्रेणप्राड्विवाकादिभिस्तथेतिव्यासोक्तयेव ॥ प्राङ्न्यायेजयपत्रेणप्राङ्न्यायदर्शिभिर्वाभावयितव्यम् ॥ कारणोत्तरेतुसाक्षिलेख्यादिभिरित्यत्रापिविरोधः ॥ एवन्त्रिचतुस्सङ्करेपिद्रष्टव्यम् ॥ एतेषाञ्चानुत्तरत्वंयौगपद्येन ॥ क्रमेणतूत्तरत्वमेव ॥ क्रमश्चार्थिप्रत्यर्थिसभ्येच्छयाभवति ॥ तथाचहारीतः ॥ मिथ्योत्तरङ्कारणंचस्यातामेकत्रचेदुभे ॥ सत्यञ्चापिसहान्येनतत्रग्राह्यङ्किमुत्तरम् ॥ यत्प्रभूतार्थविषयंयत्रवास्यात्क्रियाफलम् ॥ उत्तरन्तत्रतज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतो ऽन्यथा ॥ सङ्कीर्णम्भवतीतिशेषः ॥

अस्यार्थः ॥ सुवर्णवस्त्राभियोगेसुवर्णंनगृहीतंवस्त्रंतुगृहीतम्प्रतिदत्तंचेत्युत्तरादौसुवर्णविषयेव्यवहृत्यपश्चाद्वस्त्रविषयेव्यवहर्तव्यम् ॥ एवम्मिथ्याप्राङ्न्याययोःकारणप्राङ्न्याययोश्चसङ्करेयोज्यम् ॥ तथातत्रैवाभियोगेसुवर्णङ्गृहीतंवस्त्रन्तुनगृहीतम्प्रतिदत्तमितिवावस्त्रविषयेपूर्वंजितइतिवोच्यते ॥ तत्रवस्त्रविषयएवव्यवहर्तव्यम् ॥ नसुवर्णविषये ॥ भूरिविषयत्वेपिक्रियाभावात् ॥ यत्रत्वियङ्गौर्मदीयाऽमुकस्मिन्कालेनष्टाद्यान्यगृहेदृष्टेत्यभियोगेमिथ्यैतदेतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहेस्थितेतिमिथ्याकारणयोःकृत्स्नपक्षव्यापित्वंतत्रनानुत्तरत्वम् ॥ सकारणम्मिथ्योत्तरमिदम् ॥ अत्रप्रत्यर्थिनएवक्रियानार्थिनः ॥ मिथ्याकारणयोर्व्यापित्वादङ्कारणमुत्तरमितिहारीतोक्तेः ॥ एवम्मिथ्याप्राङ्न्याययोःकारणप्राङ्न्याययोश्चकृत्स्नपक्षव्यापित्वेसतिनानुत्तरत्वम् ॥ अत्रोभयत्रापिप्रत्यर्थिनएवक्रियेति ॥ नक्वाप्येकस्मिन्व्यवहारेद्वयोःक्रियेत्यलम् ॥ उत्तरलेखनोत्तरंसाधनोल्लेखक्रममाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व.प. ६ पृ. १)॥

ततोर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथेति ॥ इदञ्चमिथ्यो
त्तरविषयम् ॥ उत्तरान्तरेतुप्रत्यर्थिनएवसाधनोपन्यासः ॥ यथाहहारीतः ॥ प्राङ्न्यायकारणोक्तौतुप्रत्यर्थी नि
र्दिशेत्क्रियाम् ॥ मिथ्योक्तौपूर्ववादीतुप्रतिपत्तौनसाभवेत् ॥ एवंव्यवहारस्यचतुष्पात्त्वमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.
प. ६ पृ. १) ॥ चतुष्पाद्व्यवहारोयंविवादेषूपदर्शितइति ॥ पादचतुष्टयमङ्गीकृतम् ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ भाषोत्तर
क्रियासाध्यसिद्धिभिःक्रमवृत्तिभिः ॥ आक्षिप्तचतुरंशस्तुचतुष्पादभिधीयतइति ॥ इदञ्चसम्प्रतिपत्त्यतिरिक्तोत्त
रविषयम् ॥ सम्प्रतिपत्तौद्विपात्स्यात् ॥ यथाहबृहस्पतिः ॥ मिथ्योत्तरेचतुष्पात्स्यात्प्रत्यवस्कन्दनेतथा ॥ व्यवहारस्तु
विज्ञेयोद्विपात्सम्प्रतिपत्तिष्विति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ६ पृ. २) ॥ अभियोगमनिस्तीर्यनैनम्प्रत्यभि प्रत्यभियोगे ॥
योजयेत् ॥ अभियुक्तंचनान्येननोक्तंविप्रकृतिन्नयेत् ॥ कुर्यात्प्रत्यभियोगंचकलहेसाहसेषुच ॥ नारदः ॥ पूर्ववाद

म्परित्यज्ययोन्यमालम्बते पुनः ॥ वादसङ्क्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थाज्जीयत इत्यर्थः ॥ एतच्चार्थव्यवहारे ज्ञेयम् यथाह स एव ॥ सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति ॥ परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्त्योप्यर्थान्न हीयत इति ॥ पूर्वार्द्धस्योदाहरणार्थमुत्तरार्द्धम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व.प. ८ पृ.२) ॥ साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ॥ पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ पूर्ववादिनः प्रतिज्ञावादिनः ॥ पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा ॥ अधरीभूते कारणोत्तरोपन्यासेन प्रत्यर्थिस्वीकारेणासाध्ये साक्षिग्रहणम्प्रमाणान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् स एव ॥ (मि.व.प. ७ पृ.२) ॥ उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ निर्णयस्य कार्यकार्यनिर्णय इति ॥

प्रतिभू

अयाज्ञाः ॥

प्रतिभूत्वेनाग्राह्यानाह कात्यायनः ॥ नस्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा ॥ निरुद्धो दण्डितश्चैव संशयस्थश्च न क्वचित् ॥ नैव रिक्थी न रिक्थश्च न चैवान्यत्रवासितः ॥ राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥ नाशक्तो धनिने दा

तुन्दण्डं राज्ञेचतत्समम् ॥ नाविज्ञातोगृहीतव्यः प्रतिभूस्तत्क्रियाम्प्रतीति ॥ निरुद्धोनिगडादिवद्धः ॥ संशयस्थोव्यस
नी ॥ रिक्थीपुत्रपौत्रादिर्द्रव्यग्रहणाधिकारी ॥ रिक्तोदरिद्रः ॥ अन्यत्रवासितोदेशाद्बहिष्कृतः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥
(मि. व्य. प. २२ पृ. १) ॥ भ्रातॄणामथदम्पत्योः पितुः पुत्रस्यचैवहि ॥ प्रातिभाव्यमृणंसाक्ष्यमविभक्तेतुनस्मृतम् ॥
लग्नकाभावेत्वाहकात्यायनः ॥ अथचेत्प्रतिभूर्नास्तिकार्य्ययोग्यस्तुवादिनः ॥ सरक्षितोदिनस्यान्तेदद्याद्भृत्यायवे तदभावे ॥
तनमितिः ॥ सत्य ॥ द्विजातिः प्रतिभूहीनोरक्ष्यः स्याद्ब्रह्मचारिभिः ॥ शूद्रादीन्प्रतिभूहीनान्बन्धयेन्निगडेनत्वि
ति ॥ हीनवादिलक्षणान्याहनारदः ॥ पूर्ववादम्परित्यज्ययोन्यमालम्बतेपुनः ॥ वादसङ्क्रमणाज्ज्ञेयोहीनवादी
सवैनरइति ॥ दुष्टंलक्षयतियाज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ८ पृ. १) ॥ देशाद्देशान्तरंयातिसृक्किणीपरिलेढिच ॥ ललाटं
स्विद्यतेचास्यमुखंवैवर्ण्यमेतिच ॥ परिशुष्यत्स्खलद्वाक्योविरुद्धम्बहुभाषते ॥ वाक्चक्षुः पूजयतिनोतथोष्ठौनिर्भुज

त्यपि ॥ स्वभावाद्विकृतिङ्गच्छेन्मनोवाक्कायकर्म्मभिः ॥ अभियोगेऽथसाक्ष्येवदुष्टःसपरिकीर्त्तितः ॥ सूर्यंग्रिणीञ्जो

ष्टप्राप्तो ॥

प्रमाणनिरूपणम् ॥

॥ ॥ अथप्रमाणनिरूपणम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.१.पृ.२) ॥ प्रमाणंलिखितम्भुक्तिःसाक्षिणश्चेतिकीर्त्ति

तच्चतुर्विधम् ॥

तम् ॥ एषामन्यतमाभावेदिव्यान्यतममुच्यते ॥ कात्यायनोपि ॥ यद्येकोमानुषीम्ब्रूयादन्योब्रूयात्तुदैविकीम् ॥ मानु

षीन्तत्रगृह्णीयान्नतुदैवीङ्क्रियान्नृपः ॥ यद्येकदेशव्याप्तापिक्रियाविद्येतमानुषी ॥ सायाग्राह्यानतुपूर्णापिदैविकीवद

तान्नृणाम् ॥ क्रियानदैविकीप्रोक्ताविद्यमानेषुसाक्षिषु ॥ लेख्येचसतिवादेषुनस्याद्दिव्यन्नसाक्षिणः ॥ पूर्वश्रेणिग

णादीनांयास्थितिःपरिकीर्त्तिता ॥ तस्यास्तुसाधनंलेख्यन्नदिव्यन्नचसाक्षिणः ॥ दत्तादत्तेतथादत्तेस्वामित्वान्नि

र्णयेसति ॥ विक्रयादानसम्बन्धेक्रीत्वाधनमनिच्छति ॥ द्यूतेसमाह्वयेचैवविवादेसमुपस्थिते ॥ साक्षिणःसाधनं

म्प्रोक्तन्नदिव्यन्नचलेख्यकम् ॥ द्वारमार्गक्रियाभोगेजलवाहादिकेतथा ॥ भुक्तिरेवहिगुर्वीस्यान्नलेख्यन्नचसाक्षि
णः ॥ क्वचिद्दिव्यप्राबल्यमाहबृहस्पतिः ॥ मणिमुक्तानाणकानाङ्कूटकृन्न्यासहारकः ॥ हिंसकोन्याङ्गनासेवीपरी
क्ष्याःशपथैःसदा ॥ महापापाभिशापेषुविद्यमानेषुसाक्षिषु ॥ दिव्यमालम्बतेवादीनपृच्छेत्तत्रसाक्षिणइति ॥ व्या
सः ॥ नमयैतत्कृतंलेख्यङ्कूटमेतेनकारितम् ॥ अधरीकृत्यतत्पत्रमर्थेदिव्येननिर्णयः ॥ अरण्येविजनेरात्रावन्तर्वे
श्मनिसाहसे ॥ न्यासापह्नवनेचैवदिव्यासंभवतिक्रिया ॥ बृहस्पतिः ॥ लिखितेसाक्षिवादेचसन्दिग्धंयत्रजायते ॥
अनुमानेपसम्प्राप्तेतत्रदिव्यंविशोधनम् ॥ क्वचित्साक्षिदिव्ययोर्विकल्पमाहसएव ॥ प्रकाशेसाहसेवादेपारुष्येदण्ड
वाचिके ॥ बलोद्भूतेषुकार्येषुसाक्षिणोदिव्यमेववा ॥ ऋणेलेख्यंसाक्षिणोवायुक्तिलेशादयोपिवा ॥ दैविकीवाक्रिया
प्रोक्ताप्रजानांहितकाम्ययेति ॥ युक्तिलेशोयुक्त्येकदेशः ॥ वाचिकेपारुष्येऽमलहासीत्येवमाद्याक्रोशात्मकइत्यर्थः ॥ य

तुकात्यायनः॥ यावत्पारुथेवभूमौवदिथन्नपरिकल्पयेदितितदल्पवादपारुथपरम् ॥ भूमिग्रहणंस्थावरमात्रोप
लक्षणार्थम् ॥ यथाह पितामहः॥ स्थावरेषुविवादेषुदिव्यानिपरिवर्ज्जयेदिति ॥ साक्ष्यादिसत्वेऽयन्दिव्यनिषेधः
॥ तथाचसत्य ॥ साक्षिभिर्लिखितेनाथभुक्त्यावैतान्प्रसाधयेदिति॥ पितामहः॥ लेख्यंयत्रनविद्येतनभुक्तिर्नचसा
क्षिणः॥ नचदिव्यावतारोऽस्तिप्रमाणन्तत्रपार्थिवः ॥ निश्चेतुंयेनशक्याःस्युर्वादाःसन्दिग्धरूपिणः॥ तेषान्नृपःप्र
माणंस्यात्ससर्वस्यप्रभुर्यतः॥ इतिव्यवहारमातृकाःसमाप्ताः॥ ॥श्री॥ ॥.

॥ ॥ अथलेख्यम् ॥ तत्रबृहस्पतिः ॥ राजलेख्यंस्थानकृतंस्वहस्तलिखितंतथा ॥ लेख्यन्तुत्रिविधंप्रोक्तंभिन्नं तद्बहुधापुनरिति ॥ यत्तुवसिष्ठेन ॥ लौकिकंराजकीयञ्चलेख्यंविद्याद्विलक्षणमितिद्वैविध्यमुक्तम् ॥ तत्स्थानकृतस्यहस्तलिखितयोरभेदमाश्रित्य ॥ लौकिकञ्जानपदमितिपर्य्यायौ ॥ राजकीञ्जानपदंलिखितन्द्विविधंस्मृतमितिसङ्ग्रहकारोक्तेः ॥ बृहस्पतिः ॥ भागदानक्रयाधानसंविद्दासऋणादिभिः ॥ सप्तधालौकिकंलेख्यन्त्रिविधंराजशासनम् ॥ भ्रातरःसंविभक्तायेस्वरुच्यातुपरस्परम् ॥ विभागपत्रङ्कुर्वन्तिभागलेख्यन्तदुच्यते ॥ भूमिन्दत्त्वातुयत्पत्रङ्कुर्य्याच्चन्द्रार्ककालिकम् ॥ अनाच्छेद्यमनाहार्य्यन्दानलेख्यन्तुतद्विदुः ॥ गृहक्षेत्रादिकङ्क्रीत्वातुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ॥ पत्रङ्कारयतेयत्तुक्रयलेख्यन्तदुच्यते ॥ जङ्गमंस्थावरम्बन्धन्दत्त्वालेख्यङ्करोतियत् ॥ गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यन्तदुच्यते ॥ ग्रामोदेशश्चयत्कुर्य्यान्मतंलेख्यम्परस्परम् ॥ राजाविरोधिधर्मार्थंसंवित्पत्रंवदन्तितत् ॥

लेख्यग तद्भेदाः ॥

वस्त्रान्नहीनःकान्तारेलिखितङ्कुरुतेतुयत् ॥ कर्म्मणित्तेकारिण्याभिदासपत्रन्तदुच्यते ॥ धनंवृद्ध्यागृहीत्वातुस्वयं
कुर्य्याच्चकारयेत् ॥ उद्धारपत्रन्तत्प्रोक्तमृणलेख्यम्मनीषिभिः ॥ आदिशब्दाद्विशुद्ध्यादिपत्रग्रहणम् ॥ विशुद्ध्यादि
पत्राण्याहकात्यायनः ॥ अभिशापेसमुत्तीर्णेप्रायश्चित्तेकृतेजनैः ॥ विशुद्धिपत्रंज्ञेयंतेभ्यःसाक्षिसमन्वितम् ॥ उत्तमे
षुसमस्तेषुअभिशापेसमागते ॥ वृत्तानुवादेलेख्यंयत्तज्ज्ञेयंसन्धिपत्रकम् ॥ सीमाविवादेनिर्णीतेसीमापत्रंविधीय
तइति ॥ अन्वाधिपत्रमाहप्रजापतिः ॥ धनीधनेनतेनैवपरमाधिन्नयेद्यदि ॥ कृत्वातदाधिलिखितम्पूर्वञ्चास्य
समर्प्पयेत् ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ (मि. व. प. ३४ पृ. १) ॥ दत्वर्णम्पाटयेल्लेख्यंशुद्ध्यैवान्यत्तुकारयेत् ॥ पूर्वोक्तयोः
स्वहस्तान्यहस्तकृतयोर्विशेषमाहनारदः ॥ लेख्यंतुद्विविधम्प्रोक्तंस्वहस्तान्यकृतन्तथा ॥ असाक्षिमत्साक्षिमच्चसि
लेख्यरीति ॥ द्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व. प. ३२ पृ. २) ॥ विनापिसाक्षिभिर्लेख्यंस्वहस्तलिखितन्तु

यत॥ तत्प्रमाणंस्मृतंलेख्यम्बलोपधिकृतादृते॥ बलम्बलात्कारः॥ उपधिर्लोभादिः॥ अन्यकृतेविशेषमाहसए
व॥ (मि.व.प. ३२ पृ. १)॥ यःकश्चिदर्थोनिष्णातःस्वरुच्यातुपरस्परम्॥ लेख्यन्तुसाक्षिमत्कार्यन्तस्मिन्धनिक
पूर्वकम्॥ समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः॥ सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितमिति॥ सब्रह्म
चारिकम्बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तगुणनामबह्वृचःकठइत्यादि॥ सएव॥ (मि.व.प.३२ पृ.२)॥ समाप्तेर्थेऋणी
नामस्वहस्तेननिवेशयेत्॥ मतम्मेऽमुकपुत्रस्ययदत्रोपरिलेखितम्॥ साक्षिणश्चस्वहस्तेनपितृनामकपूर्वकम्॥अ
त्राहममुकःसाक्षीलिखेयुरितितेसमाः॥ उभयाभ्यर्थितेनैतन्मयाह्यमुकसूनुना॥ लिखितंह्यमुकेनेतिलेखकोऽथतो
लिखेत्॥ समाःसङ्ख्यातोगुणतश्च॥ क्वचिदसमाःइत्यकारप्रश्लेषः॥नारदः॥अलिपिज्ञऋणीयःस्यात्स्वमतंतुसलेख
येत॥ साक्षीवासाक्षिणान्येनसर्वसाक्षिसमीपतः॥ त्रिविधंराजशासनमित्युक्तमद्ययतीयाज्ञवल्क्यबृहस्पती॥ राजलेख्यं॥

(मि.आ.प.४९ पृ.२) ॥ दत्वाभूमिन्निबन्धंवाकृत्वालेख्यन्तुकारयेत् ॥ आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानायपा
र्थिवः ॥ पटेवाताम्रपट्टेवास्वमुद्रोपरिचिह्नितं ॥ अभिलेख्यात्मनोवंश्यानात्मानञ्चमहीपतिः ॥ प्रतिग्रहपरि
माणन्दानच्छेदोपवर्णनम् ॥ स्वहस्तकालसम्पन्नंशासनङ्कारयेत्स्थिरम् ॥ निबन्धः ॥ अस्मदादौराजादिदत्तन्नि
यतलभ्यम् ॥ प्रतिगृह्यतेयत्सप्रतिग्रहोभूम्यादिः ॥ तस्यपरिमाणमियत्ता ॥ दीयतेयत्तद्दानम् ॥ गृहादि ॥ तस्य
च्छेदोमर्यादा ॥ तस्याउपवर्णनङ्कथनम् ॥ तथा ॥ देशादिकंयस्यराज्ञालिखितेनप्रयच्छति ॥ सेवाशौर्यादिना
तुष्टःप्रसादलिखितन्तुतत् ॥ पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्तेयदानृपः ॥ प्रदद्याज्जयिनेलेख्यञ्जयपत्रन्तदुच्यतइति
॥ राज्ञोनुकल्पमाहव्यासः ॥ राज्ञातुस्वयमादिष्टःसन्धिविग्रहलेखकः ॥ ताम्रपट्टेवापिपटेप्रलिखेद्राजशासनम्
॥ अत्रचराज्ञास्वमतंलेख्यमित्याहसएव ॥ सन्निवेश्यप्रमाणञ्चस्वहस्तेनलिखेत्स्वयम् ॥ मतम्मेऽमुकपुत्रस्यअमु

कल्यमहीपतेः॥ सन्निवेशम्प्रमाणञ्चेति पूर्ववाक्येनान्वयः॥ वसिष्ठस्तु राजलेख्यस्य चातुर्विध्यमाह॥ शासनम्प्रथमंज्ञेयंजयपत्रन्तथापरम्॥ आज्ञाप्रज्ञापनापत्रेराजकीयञ्चतुर्विधम्॥ सामन्तेष्वथभृत्येषुराष्ट्रपालादिकेषुच॥ कार्य्यमादिश्यतेयेनतदाज्ञापत्रमुच्यते॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यमान्येष्वभ्यर्हितेषुच॥ कार्य्यन्निवेद्यतेयेनपत्रम्प्रज्ञापनायतत्॥ शासनञ्जयपत्रेप्रागुक्ते॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.३३ पृ.१)॥ देशान्तरस्थेदुर्लेख्येनष्टोन्मृष्टेहृतेतथा॥ भिन्नेदग्धेतथाछिन्नेलेख्यमन्यत्तुकारयेत्॥ नारदः॥ लेख्येदेशान्तरन्यस्तेशीर्णेदुर्लिखितेहृते॥ सतस्तत्कालकरणमसतोद्रष्टृदर्शनम्॥ द्रष्टारःसाक्षिणः॥ तदभावेदिव्यम्॥ अलेख्यसाक्षिकेदिव्यंव्यवहारेविनिर्द्दिशेदिति कात्यायनोक्तेः॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.३३ पृ.२)॥ सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः॥ युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः॥ युक्तिरर्थापत्तिः॥ प्राप्तिर्द्वयोरेकत्रावस्थानम्॥ चिह्नम्मुद्रादि॥ क्रि

जीर्णादिपत्रविषये॥

यासाख्यादि ॥ सम्बन्धोऽनागतः ॥ आगमः सम्भावितः प्राप्त्युपायः ॥ हेतुरनुमानम् ॥ प्रजापतिः ॥ कार्य्येयत्ने

उष्टलेख्यं ॥ नमहतानिर्णयोराजशासने ॥ राज्ञांस्वहस्ततोमुद्रालेखकाक्षरदर्शनात् ॥ दुष्टलेख्यान्याह ॥ बृहस्पतिः ॥ मुमुर्षुशत्रु

भीतार्त्तस्त्रीमत्तव्यसनातुरैः ॥ निशोपधिबलात्कारकृतंलेख्यन्नसिध्यति ॥ दूषितोगर्हितः साक्षीयत्रैकोपिनिवेशि

तः ॥ कूटलेख्यन्तुतत्प्रोक्तंलेखकोवापितद्विधइति ॥

भुक्तिः ॥ ॥ ॥ अथभुक्तिः ॥ नारदः ॥ आगमेनविशुद्धेनभोगोयातिप्रमाणताम् ॥ अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यन्नैवग

च्छति ॥ सागमत्ववद्विशेषणान्तरवैशिष्ट्यमप्याहव्यासः ॥ सागमोदीर्घकालश्चाऽविच्छेदोऽपरवोज्झितः ॥ प्रत्यर्थिस

न्निधानश्चपञ्चाङ्गोभोगइष्यते ॥ भुक्तिमात्रेणसाध्यासिद्धिमाहनारदः ॥ सम्भोगङ्केवलंयस्तुकीर्त्तयेन्नागमंक्वचित् ॥

भोगच्छलापदेशेनविज्ञेयः सतुतस्करइति ॥ इदञ्चागमस्मरणयोग्येकालेज्ञेयम् ॥ तदयोग्येतुभुक्तिरनागमापिप्रमाण

माहसत्व ॥ स्मार्तेकालेक्रियाभूमेःसागमाभुक्तिरिष्यते ॥ अस्मार्तेनुगमाभावात्क्रमात्त्रिपुरुषागतेति ॥ अनुगमाभावा
योग्यानुपलब्ध्याआगमाभावनिश्चयस्यासम्भवात् ॥ अस्मार्तेप्यागमाभावस्मरणानुवृत्तावाहसत्व ॥ अनागमन्तुयो
भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ॥ चौरदण्डेनतम्पापन्दण्डयेत्पृथिवीपतिरिति ॥ यत्तुसत्व ॥ अन्यायेनापियद्भुक्तम्पि
त्रापूर्वतरैस्त्रिभिः ॥ नतच्छक्यमपाहर्तुंक्रमात्त्रिपुरुषागतमिति ॥ तदागमंविनाप्यन्यायेनापियत्पित्रासहपूर्वतरै
स्त्रिभिर्भुक्तन्तदपाहर्तुंनशक्यम् ॥ किम्पुनरागमाभावनिश्चयासम्भवइतियोऽर्थम् ॥ यदपिहारीतीयम् ॥ यद्विना
गममत्यन्तम्भुक्तम्पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ॥ नतच्छक्यमपाहर्तुंक्रमात्त्रिपुषागतमितिं ॥ तदप्यनुपलभ्यमानागमंविनेतिव्या
ख्येयम् ॥ नचागमस्वरूपंविनेति ॥ यत्पुनर्याज्ञवल्कीयम् ॥ (मि.व्य.प.१५पृ.१) ॥ आगमस्तुकृतोयेनसोभियुक्तस्तमु तत्प्रमाणं ॥
द्धरेत् ॥ नतत्सुतस्तत्सुतोवाभुक्तिस्तत्रगरीयसीति ॥ तदागमकर्तुरेवागमानुद्धारेदण्डोनतत्पुत्रादीनामपीत्येवम्प

रम् ॥ नत्वर्थसिद्धिरिति ॥ यथाहहारीतः ॥ आगमस्तुकृतोयेनसदण्ड्यस्तमनुद्धरन् ॥ नतत्सुतस्तत्सुतोवाभोगयहा
निस्तयोरपीति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.१५पृ.१) ॥ योभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थीतमुद्धरेत् ॥ नतत्रकारण
भुक्तिरागमेनविनाकृता ॥ रिक्थीअंशभागीपुत्रादिः ॥ तमागमम् ॥ ननुदीर्घकालोभोगः प्रमाणमितिविरुद्धम् ॥ य
तः स्वल्पकालोपभोगेनाऽप्यभियोक्तुर्हानिः प्रतीयते ॥ यथाहसएव ॥ (मि.व्य.प.११पृ.२) ॥ पश्यतोब्रुवतोभूमे
र्हानिर्विंशतिवार्षिकी । परेणभुज्यमानायाधनस्यदशवार्षिकी ॥ उच्यते ॥ एतत्पश्यतोऽप्रतिषेधतस्तावत्काली
नतद्भूम्यादिजन्यफलहानिर्भवतीत्येवम्परम् ॥ ननुतद्भूम्यादिवस्तुहानिरपीति ॥ अनागमस्तुयोभुङ्क्तइत्युदाहृतव
अनागमोपभोगे ॥ चनविरोधात् ॥ कात्यायनः ॥ नोपभोगेबलङ्कार्यमाहर्त्रातत्सुतेनवा ॥ पशुस्त्रीपुरुषादीनामितिधर्मोव्यवस्थितः ॥
नारदः ॥ आधिः सीमाबालधनन्निक्षेपोपनिधिस्त्रियः ॥ राजस्वंश्रोत्रियस्वञ्चनोपभोगेननश्यति ॥ मनुः ॥ (अ.

८ श्लो॰ १४६)॥ सम्प्रीत्याभुज्यमानानिननश्यन्तिकदाचन॥ धेनुरुष्ट्रोवहन्नश्वोयश्चदम्यःप्रयुज्यते॥ दम्यःप्रयु
ज्यतेदमनार्थंयःसमर्प्यते॥

॥ ॥ अथसाक्षिणः॥ ॥ टोडरानन्देनारदः॥ सन्दिग्धेषुतुकार्य्येषुद्वयोर्विवदमानयोः॥ दृष्टश्रुतानुभूत साक्षिणः
त्वात्साक्षिभ्योव्यक्तदर्शनं॥ तद्भेदानाहबृहस्पतिः॥ लिखितोलेखितोगूढःस्मारितःकुल्यदूतकौ॥ याद्दच्छिकश्चोत तत्स्वरूपं॥
रश्चकार्य्यमध्यगतोपरः॥ नृपोध्यक्षस्तथायामःसाक्षीद्वादशधास्मृतः॥ अर्थिनापत्रेनिवेशितोलिखितः॥ प्रत्यर्थिना
र्थिप्रेरणयान्निवेशितोलेखितः॥ कुड्यादिव्यवधानेनश्रावितोगूढः॥ पुनःपुनःकार्य्यंस्मार्यमाणःस्मारितः॥ यद
च्छयैवागतःसाक्षीक्रियमाणेस्याद्दच्छिकः॥ श्रवणाच्छ्रावणाद्वासाक्षिणामप्युपर्य्युपरिभाषमाणउत्तरः॥ अध्यक्षःप्राड्वि
वाकः॥ इदञ्चसभ्यादीनामुपलक्षणम्॥ लेखकःप्राड्विवाकसभ्यार्थेवानुपूर्वशइतिकात्यायनवाक्यात्॥ सभ्य॥ न

तथासंख्या॥ वसप्तपञ्चवास्युश्चत्वारस्त्रयएववा ॥ उभौवाश्रोत्रियौयाह्यौनैकम्पृष्टेत्कदाचन ॥ लिखितोद्गोतथागूढोस्त्रिचतुःप
ञ्चलेखिताः॥यदृच्छास्मारितःकुल्यास्तथाचोत्तरसाक्षिणः ॥ दूतकःखटिकायाहोकार्य्यमध्यगतस्तथा ॥एवमेव
प्रमाणंस्यान्नृपोध्यक्षस्तथैवच ॥ लिखितादीनामुभयानुमतत्वएवत्याधियहणमाहयाज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.
एकसाक्षिविषये॥ २८ पृ.१)॥ उभयानुमतःसाक्षीभवत्येकोपिधर्म्मवित् ॥ व्यासः॥ शुचिक्रियश्चधर्मज्ञःसाक्षीयस्त्वनुभूतवाक्॥प्र
माणमेकोपिभवेत्साहसेषुविशेषतः॥ अनुभूतवाक्प्रायोदृष्टसत्यवचाः॥निक्षेपादिष्वनात्तमप्येकमाहकात्यायनः
॥ अभ्यन्तरस्थनिक्षेपेसाक्ष्यमेकोपिवाच्यते ॥ अर्थिनाप्रहितःसाक्षीभवेदेकोपियाचिते ॥ याचितंविवाहाद्यर्थमा
नीतमाभरणादिकुण्डलादि ॥ पण्यविवादेप्येकमाहसएव ॥ संस्कृतंयेनयत्पण्यन्तन्नेनैवविभावयेत् ॥एवश्च
प्रमाणंसविवादेतत्रकिन्निति॥ तेषाञ्चस्वरूपमाहव्यासः॥ धर्म्मज्ञाःपुत्रिणोमौलाःकुलीनाःसत्यवादिनः ॥ श्रौत

स्मार्तक्रियायुक्ताविगतद्वेषमत्सराः॥श्रोत्रियानपराधीनाःसूरयश्चाप्रवासिनः॥ युवानःसाक्षिणःकार्य्याऋणादि
षुविजानता॥ नारदः॥श्रेणिषुश्रेणिपुरुषाःस्वेषुवर्गेषुवर्गिणः॥ बहिर्वासिषुवाह्याःस्युःस्त्रियःस्त्रीषुचसाक्षि
णः॥ वर्गिणआहकात्यायनः॥ लिङ्गिनःश्रेणिपूगाश्चवणिग्व्रातास्तथापरे॥ समूहस्थाश्चयेचान्येवर्गास्तानब्र
वीद्भृगुः॥ दासचारणमल्लानांहस्त्यश्वरथजीविनाम्॥ प्रत्येकैकसमूहानान्नायकावर्गिणःस्मृताः॥ द्विजातीया
त्राहयाज्ञवल्क्यः॥ (मि.य.प.२७पृ.१)॥ त्र्यवराःसाक्षिणोज्ञेयाःश्रौतस्मार्तक्रियापराः॥ यथाजातियथाव
र्णंसर्वेसर्वेषुवास्मृताः॥ वर्ज्यानाहसएव॥ (यि.य.प.२७पृ.२)॥ स्त्रीवालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः असाक्षिणः॥
॥ रङ्गावतारिपाखण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः॥ पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः॥ साहसीदृष्टदोषश्चनि
र्धूतःश्चान्त्वसाक्षिणः॥ निर्धूतःस्वजनैस्त्यक्तः॥ आदिशब्देनदासाद्याः॥ बृहस्पतिः॥ मातुःपितापितृव्यश्चभार्य्या

याभ्रातृमातुलौ ॥ भ्रातासखावजामातासर्ववादेष्वसाक्षिणः ॥ नारदः ॥ अनिर्दिष्टस्तुसाक्षित्वेस्वयमेवेत्ययोवदेत्
स्वयमुक्तिःसशास्त्रेषुनससाक्षित्वमर्हति ॥ कात्यायनः ॥ साक्षिणांल्लिखितानाञ्चनिर्दिष्टानाञ्चवादिना ॥ तेषा
तदपवादः ॥ मेकोन्यथावादीभवेत्सर्वेनसाक्षिणः ॥ एतेषामपिक्वचित्साक्षित्वमाहनारदः ॥ असाक्षिणोयेनिर्दिष्टादासनैध्कृति
कादयः ॥ कार्य्यगौरवमासाद्यभवेयुन्तेपिसाक्षिणः ॥ असम्भवेमनुः ॥ (अ.८ श्लो.७०) ॥ स्त्रियाप्यसम्भवेकार्य्यं
म्बालेनस्थविरेणवा ॥ शिष्येणबन्धुनावापिदासेनभृतकेनवा ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व.प.२८ पृ.१) ॥ सर्वःसा
क्षीसंग्रहणेचौर्यपारुष्यसाहसे ॥ अत्रस्त्रीसङ्ग्रहणादीनांसाहसत्वेपिपृथगुपादानङ्गुप्ततयाक्रियमाणत्वात्सङ्ग्रहादिप
रम् ॥ उशना ॥ दासोन्धोबधिरःकुष्ठीस्त्रीबालस्थविरादयः ॥ एतेप्यनभिसम्बद्धाःसाहसेसाक्षिणोमताः ॥ अनभि
सम्बद्धाअपक्षपातिनः ॥ बृहस्पतिः ॥ साक्षिणोर्थेसमुद्दिष्टान्सत्सुदोषेषुदूषयेत् ॥ अदृष्टान्दूषयन्वादीतत्समन्दण्ड

साक्षिदोषाः तत्रकर्त्तव्यता

मर्हति ॥ यायत्रप्रत्यर्थी ॥ तत्समंविवादविषयाभूतद्रव्यसमम् ॥ व्याप्तः ॥ साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदिप्रतिवादि
ना ॥ पत्रेभिलिखितान्सवन्विवाचाःप्रत्युत्तरस्तुते ॥ पत्रेलिखितान्साक्षिदोषान्प्रतिलक्षीकृत्यतद्विषयम्परिहार
मेसाक्षिणः सभ्यैर्वाचनीयादित्यर्थः॥ सएव ॥ प्रतिपन्नोनसाक्षित्वमर्हन्तिकथञ्चन ॥ अतोऽन्यथाभावनीयाःक्रि
ययाप्रतिवादिना ॥ अभावयन्दमन्दाप्यःप्रत्यर्थीसाक्षिणःस्फुटम् ॥ भाविताः साक्षिणोवर्ज्याः साक्षिधर्म्मनिरा
कृताः ॥ तथैवविनयन्दाप्यःशास्त्रदृष्टेनकर्मणा ॥ यदिवादीनिराकांक्षःसाक्षिसत्येव्यवस्थितइति ॥ अतोऽन्यथा
असम्प्रतिपन्नोभावनीयाः ॥ अङ्गीकारयितयाः ॥ क्रिययाप्रमाणेनस्फुटंय्यथास्यात्तथाभावयन्नित्यन्वयः॥यत्तु॥
सभासदान्दूषणंयल्लोकसिद्धमथापिवा ॥ साक्षिणान्दूषणञ्चाद्यन्नसाध्यन्दोषवर्ज्जनादिति ॥ तल्लोकावधारिताप्त
साक्षिविषयम् ॥ प्रतिवादिनादोषाज्ञानेसएव ॥ प्रमाणस्यहियेदोषावक्तव्यास्तेविवादिना ॥गूढास्तुप्रकटाःसभ्यैः

कालेशास्त्रप्रदर्शनात् ॥ गुढाःशास्त्रप्रदर्शनेनसाक्षिवादात्पूर्वकालेवक्तव्याइत्यर्थः॥ अनक्षरत्वनवक्तव्याइत्याहवृहस्प
तिः॥लेख्यदोषास्तुयेकेचित्साक्षिणाञ्चैवयेस्मृता.॥ वादकालेतुवक्तव्याःपश्चादुक्तान्नदूषयेत् ॥ उक्तान् ॥ उक्तव
तःवक्तुमारब्धवतइत्यर्थः॥आदिकर्मणिक्तःकर्त्तरिचेतिकर्त्तरिक्तः॥ अत्रदण्डमाहकात्यायनः॥ उक्तेर्थेसाक्षिणोय
स्तुदूषयेत्प्रागदूषितान् ॥ नचतत्कारणम्ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ साक्षिणांस्वदूषणपरिहाराशङ्कावर्थतिकु
र्य्यादित्याहवृहस्पतिः॥ लेख्यंवासाक्षिणोवापिविवादेयस्यदूषिताः ॥ तस्यकार्य्यन्नसिध्येत्तुयावत्तन्नविशोध
कूटसाक्षिकरणे येत् ॥ तल्लेख्यादिकम् ॥ कूटसाक्षिकर्त्तुर्दण्डमाहकात्यायनः॥ येनकार्य्यस्यलोभेननिर्दिष्टाःकूटसाक्षिणः॥गृही
त्वातस्यसर्वस्वङ्कुर्य्यान्निर्विषयन्ततः ॥ निर्विषयंविवादविषयीभूतार्थरहितम् ॥ दुष्टसाक्षिणान्निश्चयोपायमा
हनारदः॥ यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थइवलक्ष्यते ॥ स्थानात्स्थानान्तरङ्गच्छेदेकैकंचानुधावति॥ कासत्यधक्रमाद्द

भृशमभीक्ष्णन्निश्वसत्यपि ॥ विलिखत्यवनिम्पद्भ्याम्बाहूवासश्चधूनयेत् ॥ भिद्यतेमुखवर्णोस्यललाटंस्विद्यतेतथा ॥ शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्द्ध्वन्तिर्य्यक्चवीक्षते ॥ त्वरमाणइवाबद्धमपृष्टोबहुभाषते ॥ कूटसाक्षीसविज्ञेयस्तम्पापंविनयेद्भृशम् ॥ साक्षिणाम्प्रश्नप्रकारमाह ॥कात्यायनः ॥ मनुरपि॥(अ.८ श्लो.८७.७९.८०) देवब्राह्मणसान्निध्येसाक्ष्यम्पृच्छेदृतन्द्विजान् ॥ उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वापूर्वाह्णेवशुचिः शुचीन् ॥ सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ॥ प्राड्विवाकोनुयुञ्जीतविधिनानेनसान्त्वयन् ॥ यद्द्वयोरनयोर्वेत्थकार्येस्मिँश्चेष्टितम्मिथः ॥ तद्ब्रूतसर्वंसत्येनयुष्माकंह्यत्रसाक्षिता ॥ गवाश्वादिविवादेषुविप्रतिपन्नार्थसान्निध्यमप्याहसएव ॥ अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्येसाध्यार्थस्यचसन्निधौ ॥ प्रत्यक्षञ्चोदयेत्साक्ष्यन्नपरोक्षङ्कथञ्चन ॥ अर्थस्योपरिवक्तव्यन्तयोरपिविनाक्वचित् ॥ चतुष्पादेषुधर्म्मोयन्द्विपदस्थावरेषुच ॥ तौल्यगणिममेयानामभावेपिहियादयेत् ॥ क्रियाकारेषुसर्वेषुसाक्षित्वम

साक्षिप्रश्ने ॥

त्यतोन्यथा ॥ तयोरपिविनाक्वचित् ॥ तयोर्वादिप्रतिवादिनोर्विना ऽप्यर्थसंनिधानेकाचित्तुष्याद्‌दिविध
र्थः ॥तोल्यकोलनयोग्यंसुवर्णादि ॥ गणिमङ्गणनीयन्नाणकादि ॥ मेयम्मानयोग्यंव्रीहिगोधूमादि ॥ अभावेपि
साभ्वार्थसन्निधानाभावेपि ॥ क्रियाकारेपुव्यवहारेषु ॥ यथरूपेविवादपदेसाक्षिभावणंभियसन्निधावित्याहस
एव ॥ यथेकत्राणिनांसाख्यंवादवेच्छिपसन्निधौ ॥ तदभावेनुचिन्त्यनान्यथैवतप्रपादयेत् ॥ तत्साक्षिभावमंय
धचित्तस्याभावेकार्यम् ॥ अन्यथावधचित्तसद्भावेसत्य ॥ नकालहरणङ्कार्यंराज्ञासाक्षिप्रभाषणे ॥ महादोषोभवे
त्कालाद्धर्मव्यापत्तिलक्षणः ॥ नारदः ॥ आहूयसाक्षिणः पृष्टेन्नियम्यशपथेभृशम् ॥ समस्तान्विदिताचारान्विज्ञाता
र्थान्पृथक्पृथक् ॥ वशिष्ठः ॥ समवेतोनुयद्दृष्टंवक्तव्यन्तुसमेवतत् ॥ विभिन्नेनैवतत्कार्यंवक्तव्यञ्चपृथक्पृथक् ॥ भिन्न
कालेतुयत्कार्यं विज्ञातंयत्रसाक्षिभिः ॥ एकैकंवादयेत्तत्रविधिरेषःप्रकीर्तितः ॥ मनुः ॥ (अ.८ श्लो.११३-१०२) ॥

सत्येनश्रापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकु
शीलवान् ॥ प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत् ॥ ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ॥ द्विजत्वम
भिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेदिति ॥ अन्यथा ब्रुवतः सत्येनेत्यत्र लिखमादिप्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ साक्षिवचनपरीक्षा
माह ॥ देशकालवयोद्रव्यसंज्ञाजातिप्रमाणतः ॥ अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥ साक्षिणां विप्रतिप
त्तौ निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ३९ पृ. १) ॥ द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ॥ गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं
ये गुणवत्तमाः ॥ साक्ष्यभङ्गे कृत्यानभिधाने दण्डमाह स एव ॥ (मि. व्य. प. २८ पृ. २) अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं स | साक्ष्यदाने ॥
दशबन्धकम् ॥ राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात्षट्चत्वारिंशकेऽहनि ॥ सर्वं वृद्धिसहितम् ॥ स दशबन्धकं दशमांशसहित
म् ॥ दशमांशो राज्ञा ग्राह्यः ॥ षट्चत्वारिंशक ऋणमुत्तमर्णेनार्पयेदिति मिताक्षरायाम् ॥ (प. २८ पृ. २) ॥ ज्ञानतःआ

स्यानङ्गीकारेदण्डमाहसएव ॥ (मि. व्य. प. ३१ पृ. १) यःसाक्ष्यंश्रावितोन्येभ्योनिह्नुतेतत्तमोवृतः ॥ सदा
प्योष्टगुणन्दण्डम्ब्राह्मणन्तुविवासयेत् ॥ विवादपराजयेयोदण्डस्तमष्टगुणन्दाप्यः ॥ दण्डदानासमर्थस्तुब्राह्मणो
निर्वास्यः ॥ क्षत्रियादिःस्वोचितङ्कर्म्मकारयितव्यइतिमिताक्षरायाम् ॥ मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. १०८) यस्यदृश्ये
तसप्ताहादुक्तवाक्यस्यसाक्षिणः ॥ रोगोग्निर्ज्ञातिमरणमृणन्दाप्योदमञ्चसः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. २९
पृ. २) ॥ उक्तेपिसाक्षिभिःसाक्ष्येयद्यन्येगुणवत्तमाः ॥ द्विगुणावान्यथाब्रूयुःकूटाःस्युःपूर्वसाक्षिणः ॥ नारदः ॥
निर्णिक्तेव्यवहारेतुप्रमाणमफलम्भवेत् ॥ लिखितंसाक्षिणोवापिपूर्वमावेदितन्नचेत् ॥ क्वचित्साक्षिणोनृतवचना
नुज्ञाम्प्रायश्चित्तञ्चाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ३१ पृ. २) ॥ वर्णिनांहिवधोयत्रतत्रसाक्ष्यनृतंवदेत् ॥ तत्पाव
नायनिर्वाप्यश्चरुःसारस्वतोद्विजैः ॥ शूद्रस्यप्रायश्चित्तमाहविष्णुः ॥ शूद्रश्चैकाहिकङ्गोदशकाल्ययासन्दद्यादिति ॥

एकाहिकमेकस्मिन्नहनिभक्षयितुम्पर्य्याप्तम् ॥ ॥

॥ ॥ अथदिव्यम् ॥ तत्रमानुषप्रमाणानिर्णीतार्थनिर्णायकम् ॥ तच्चतत्कालकालान्तरनिर्णायकतयाद्वेधा ॥ तत्र भेदानाहबृहस्पतिः ॥ धटोग्निरुदकञ्चैवविषङ्कोशश्चपञ्चमम् ॥ षष्ठञ्चतण्डुलाःप्रोक्तंसप्तमन्तप्तमाषकः ॥ अष्टमम्फालमित्युक्तन्नवमन्धर्म्मजंस्मृतम् ॥ तत्राद्यानिपञ्चमहाभियोगएवेत्याहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ३४ दिव्यम् ॥

पृ. २) ॥ तुलान्यापोविषञ्चोवोदित्यामोहविशुद्धये ॥ महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥ शीर्षकस्थेप
राजार्थिकदण्डभाजि ॥ पितामहः ॥ सशिरस्काभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ॥ तण्डुलादेयकोशश्च शङ्कास्वे
व नियोजयेदिति ॥ अथ दण्डो निबन्धः ॥ तेन कोशोऽपि दण्डेऽशक्तुवतां भवति ॥ कालिकापुराणे ॥ परदाराभिशापे
च वोर्व्यगम्यागमनेषु च ॥ महापातकशस्तेयत्यादिषु नृपसाहसे ॥ विप्रतिपत्तौ विवादे वर्णस्थापने कृते ॥ तत्रैव
स्थापयेद्दिव्यं शिरः पृष्ठे महीपतिः ॥ परदाराभिशापे च बहुदोषजनादिनः ॥ शिरोहीनं भवेद्दिव्यमात्मनः शुद्धिका
रणात् ॥ अगम्याः परदाराः भिन्नाः साधारणा वेश्याद्याः ॥ शस्तेऽभिशस्ते ॥ साहसं बलादन्यायः ॥ अदण्डो निन्दा ॥
शिरो दण्डः ॥ परदाररूपं विशेषणमविवक्षितम् ॥ अभिशापस्यानुवादत्वात् ॥ एवं बहुदोषेत्याद्यपि ॥ तेन बलाभावे
पि सर्वाभिशापे दिव्यं भवति ॥ शुद्धिकारणादिति हेतुनिर्देशोऽप्येवं सङ्गच्छते ॥ विनापि शीर्षकं कुर्य्यान्नृपद्रोहेऽक

पातकइतिसामान्योक्तिश्च ॥ नारदः ॥ राजभिःशङ्कितानाञ्चनिर्द्दिष्टानाञ्चदस्युभिः ॥ आत्मशुद्धिपराणाञ्चदे
यन्दिव्यंशिरोधिनेति ॥ कालांतरेनिर्णयिकन्दिव्यंशपथः ॥ तद्भेदानाहनारदः ॥ सत्यंवाहनशस्त्राणिगोबीजकनका
निच ॥ देवतापितृपादांश्चदत्तानिसुकृतानिच ॥ स्पृशेच्छिरांसिपुत्राणान्दाराणांसुहृदान्तथा ॥ अभियोगेषुसर्वेषुको
शपानमथापिवा ॥ इत्येतेशपथाःप्रोक्तामनुनास्वल्पकारणात् ॥ कोशस्यकालान्तरनिर्णायकत्वेपिमहाभियोगवि
षयतयात्रापाठः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.य.प.३४ पृ.२) ॥ रुच्यावान्यतरःकुर्यादितरोवर्तयेच्छिरः ॥ अयञ्च
विकल्पोभियोक्तुरिच्छायामेव ॥ तदनिच्छायन्त्वभियोज्यस्यैवदिव्यम् ॥ नक्वचिदभियोक्तारन्दिव्येषुविनियोजये
त् ॥ अभियुक्तायदातव्यन्दिव्यन्दिव्यविशारदैरिति ॥ दिव्यतत्वेकात्यायनोक्तेः ॥ अथाधिकारिव्यवस्थाः ॥ याज्ञव
ल्क्यः ॥ (मि.य.प.३५ पृ.२) ॥ तुलास्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ॥ अग्निर्जलंवाशूद्रस्ययवाःसप्तवि

पत्यया ॥ स्त्रीजातिवयोवस्थाविशेषानादरेण ॥ षोडशाब्दादधिकोबालः ॥ ॥ सर्वजातीयोपि ॥ अशीतिवर्षा
धिकोवृद्धः ॥ अत्रब्राह्मणस्यवक्ष्यमाणसाधारणकालेतुलैवनियता ॥ अग्न्यादिकालेतुतान्यपिभवन्ति ॥ अतएव
पितामहः ॥ सर्वेषामेववर्णानांकोशाच्छुद्धिर्विधीयते ॥ सर्वाण्येतानिसर्वेषांब्राह्मणस्यविनाविषमिति ॥ कालि
कापुराणे ॥ वर्णान्त्यस्यसदादेयम्माषकस्तप्तहेमजम् ॥ नारदः ॥ क्लीबान्नरान्सत्वहीनान्परितर्द्दितान्नरान् ॥
बालवृद्धातुरांस्त्रीश्चपरीक्षेतघटेसदा ॥ स्त्रीणान्तुनविषम्प्रोक्तन्नचापिसलिलंस्मृतम् ॥ घटकोशादिभिस्तासामन्त
स्तत्वंविचारयेत् ॥ नाग्निर्नाम्भोयशुद्धिःस्यान्नविषम्पित्तरोगिणाम् ॥ श्वित्रान्धकुनखादीनान्नाग्निकर्म्मविधीयते
॥ नमज्जनीयाःस्त्रीबालाधर्म्मशास्त्रविचक्षणैः ॥ रोगिणोयेचवृद्धाःस्युःपुमांसोयेचदुर्बलाः ॥ निरुत्साहान्व्याधिक्लिष्टां
स्तांस्तोयेननिमज्जयेत् ॥ सद्योम्रियन्तेमज्जन्तःस्वल्पप्राणाहितेस्मृताः ॥ साहसेष्वागतानेतान्नैवलोकेनिमज्जयेत्

॥ नचापिहारयेदग्निन्नविषेणविशोधयेत् ॥ विष्णुः ॥ नश्लेष्मिणाव्याधितानाम्भीरूणांश्वासकासिनाम् ॥ का
त्यायनः ॥ नलोहशिल्पिनामग्निःसलिलन्नाम्बुसेविनाम् ॥ मन्त्रयोगविदाञ्चैवविषन्दद्यान्नकर्हिचित् ॥ तण्डुले
र्ननियुञ्जीतव्रतिनम्मुखरोगिणम् ॥ व्रतीपयोव्रतादिमान् ॥ पितामहः ॥ मद्यपस्त्रीव्यसनिनाङ्कितवानान्तथैवच
॥ कोशःप्राज्ञैर्न्नदातव्योयेचनास्तिकवृत्तयः ॥ नारदः ॥ महापराधेनिर्द्धर्म्मेकृतघ्नेक्लीबकुत्सिते ॥ नास्तिकेदृष्टदोषे
चकोशदानंविवर्ज्जयेत् ॥ कात्यायनः ॥ अस्पृश्याधमदासानाम्म्लेच्छानाम्पापकारिणाम् ॥ प्रातिलोम्यप्रसूतानान्नि
श्चयोनतुराजनि ॥ तत्प्रसिद्धानिदिव्यानिसमयेतेषुनिर्द्दिशेत् ॥ तत्प्रसिद्धानिधटसर्प्पादीनि ॥ दिव्यकारिणोऽ
शक्तौप्रतिनिधिमाहदिव्यतत्वे ॥ स्मृत्य ॥ देशकालाविरोधेतुयथायुक्तम्प्रकल्पयेत् ॥ अन्येनहारयेद्दिव्यंविधिरे
षविपर्य्यये ॥ अन्येनहारयेत्प्रतिनिधिनाकारयेत् ॥ विपर्य्ययेदिव्यकारिणोऽसामर्थ्येयुक्तम्प्रकल्पयेत् ॥ विप

व्यर्थेपूर्वम्पित्रादिघातोमहापापंवाकृतमितिनिश्चयेकालान्तरेचार्थान्तरसन्देहेपिप्रतिनिषिद्धारेवदिव्यमाहसएव ॥ मातापितृद्विजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् ॥ महापातकयुक्तानान्नास्तिकानांविशेषतः ॥ लिङ्गिनाम्प्रमदानाञ्चमन्त्रयोगक्रियाविदाम् ॥ वर्णसङ्करजातानाम्पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् ॥ एतेष्वेवाभियोगेषुनिन्द्येष्वेवप्रयत्नतः ॥ दिव्यम्प्रकल्पयेन्नैवराजाधर्म्मपरायणः ॥ एतैरेवनियुक्तानांसाधूनान्दिव्यमर्हति ॥ नसन्तिसाधवोयत्रतत्रशोध्याःस्वकैर्न्नरैः ॥ स्वकैराप्तैः ॥ ॥ अथकालः ॥ पितामहः ॥ चैत्रोमार्गशिरश्चैवयेचशाखास्तथैवच ॥ एतेसाधारणामासादिव्यानामविरोधिनः ॥ धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तोवातिवातेविवर्जयेत् ॥ अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासुपरिकीर्त्तितः ॥ शरद्ग्रीष्मेतुसलिलंहेमन्तेशिशिरेविषम् ॥ विषेहेमन्तशिशिरयोरेवोपादानम् ॥ कालान्तरस्याप्युपलक्षणम् ॥ वर्षेचतुर्थमात्रेत्याद्यग्रेवक्ष्यमाणत्वात् ॥ नारदः ॥ कोशस्तुसर्वदादेयस्तुलास्यात्सार्वकालिकी ॥ पि

तामहः॥ पूर्वाह्णेऽग्निपरिक्षास्यात्पूर्वाह्णेचघटोभवेत्॥ मध्याह्नेतुजलन्देयन्धर्म्मतत्वमभीप्सताम्॥ दिवसस्यनुपूर्वाह्णेकोशशुद्धिर्विधीयते॥ रात्रौतुपश्चिमेयामेविषन्देयंसुशीतलम्॥ एतानिदिव्यान्यादित्यवारेकार्य्याणीतिशिष्टाः॥ अथदेशः॥ पितामहः॥ प्राङ्मुखोनिश्चलःकार्य्यःशुचौदेशेघटःसदा॥ इन्द्रस्थानेसभायांवाराजद्वारेचतुष्पथे॥ नारदः॥ सभाराजकुलद्वारेदेवायतनचत्वरइति॥ कात्यायनः॥ इन्द्रस्थानेभिशस्तानाम्महापातकिनान्नृणाम्॥ नृपद्रोहप्रवृत्तानांराजद्वारेप्रयोजयेत्॥ प्रतिलोम्यप्रसूतानान्दिव्यन्देयञ्चतुष्पथे॥ अतोन्येषुतुकार्य्येषुसभामध्येविदुर्बुधाइति॥ नारदः॥ अदेशकालदत्तानिवहिर्वादिकृतानिच॥ व्यभिचारंसदार्थेषुकुर्वन्तीहनसंशयइति॥ अथसर्वदिव्यसाधारणोविधिः॥ पितामहः॥ ततआवाहयेद्देवान्विधिनानेनधर्म्मवित्॥ प्राङ्मुखःप्राञ्जलिर्भूत्वाप्राड्विवाकस्ततोवदेत्॥ एह्येहिभगवन्धर्म्मअस्मिन्दिव्येसमाविश॥ सहितोलोकपालैश्चवस्वा

दित्यमरुद्गणैः॥ आवाह्यतुघटेधर्म्मम्पश्चादङ्गानिविन्यसेत्॥ सप्ष॥ इन्द्रम्पूर्वेतुसंस्थाप्यप्रेतेशन्दक्षिणेतथा॥ व
रुणम्पश्चिमेभागेकुवेरञ्चोत्तरेतथा॥ अग्न्यादिलोकपालांश्चकोणभागेषुविन्यसेत्॥ इन्द्रः पीतोयमः श्यामोवरु
णःस्फटिकप्रभः॥कुवेरस्तुसुवर्णाभेऽग्निश्चापिसुवर्णभः॥ तथैवनिर्ऋतिःश्यामोवायुर्धूम्रःप्रशस्यते॥ईशानस्तुभ
वेद्रक्तस्वन्ध्यायेक्रमादिमान्॥ इन्द्रस्यदक्षिणेपार्श्वेवसूनावाहयेद्बुधः॥धरोध्रुवस्तथासोमआपश्चैवानिलोऽनलः॥
प्रत्युषश्चप्रभासश्चवसवोऽष्टौप्रकीर्त्तिताः॥देवेशेशानयोर्म्मध्यआदित्यानान्तथायनम्॥धाताय्यर्माचमित्रश्चवरुणोंशो
भगस्तथा॥ इन्द्रोविवस्वान्पूषाचपर्ज्जन्योदशमस्तथा॥ ततस्त्वष्टाततोविष्णुरजघन्योजघन्यजः॥ इत्येतेद्वाद
शादित्यानामभिःपरिकीर्त्तिताः॥अग्नेःपश्चिमभागेतुरुद्राणामयनंविदुः॥वीरभद्रश्चशम्भुश्चगिरिशश्चमहायशाः
॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यःपिनाकीचापराजितः॥ भुवनाधीश्वरश्चैवकपालीचविशाम्पतिः॥ स्थाणुर्भवश्चभगवान्

रुद्रास्त्वेकादशस्मृताः ॥ प्रेतेशरक्षोमध्येचमातृस्थानंप्रकल्पयेत् ॥ ब्राह्मीमहेश्वरीचैवकौमारीवैष्णवीतथा॥वारा
हीचैवमाहेन्द्रीचामुण्डागणसंयुता ॥ निर्ऋतेरुत्तरेभागेगणेशायतनंविदुः॥ वरुणस्योत्तरेभागेमरुतांस्थानमुच्यते
॥ गगनस्पर्शनोवायुरनिलोमारुतस्तथा ॥ प्राणःप्राणेशजीवौचमारुताःसप्तकीर्तिताः॥ धटस्योत्तरभागेतुदुर्गा
मावाहयेद्बुधः॥ एतासान्देवतानाञ्चस्वनाम्नापूजनंविदुः॥ भूषावसानन्धर्म्मार्थदत्वाचार्घ्यादिकक्रमात् ॥ अ
र्घ्यादिपश्चादङ्गानाम्भूषान्समुपकल्पयेत् ॥ गन्धादिकान्निवेद्यान्ताम्परिचर्य्याम्प्रकल्पयेत् ॥ चतुर्दिक्षुतथाहोमः
कर्त्तव्योवेदपारगैः॥ आज्येनहविषाचैव समिद्भिर्होमसाधनैः॥ सावित्र्याप्रणवेनाथस्वाहान्तेनैवहोमयेत् ॥ हवि
श्चरुः॥ आज्यहविःसमिधांसम्प्रतिपन्नदेवताकत्वान्मिलितानामेवहोमः॥सान्नाय्ययोरेवेतिद्वयतत्त्वेगौडमी
मांसकाः॥ तन्न ॥ आज्येस्त्रुवेणावद्यतीतिस्रुवस्यचरोसकृदुपस्तृणातिमध्यात्पूर्वार्द्धाच्चद्विर्हविषोवद्यतिअभिघा

रयतिहविरवत्तञ्चैषोवदानधर्म्मइत्याश्वलायनादिसूत्रात्त्रुवःसमित्सुसामर्थ्यात्तिहरतस्येति भिन्नसाधनकत्वात्त
न्त्रतानुपपत्तेः॥ सान्नाय्यहोमयोस्तुजुहूरूपसाधनत्वात्युक्तातन्त्रतेति॥ सत्यं॥ यमर्थमभियुक्तः स्यात्स्लिखि
त्वातन्तुपत्रके॥ मन्त्रेणानेनसहितन्तत्काथ्यञ्चशिरोगतम्॥ मन्त्रश्च॥ आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्चद्यौर्भूमिरापो
हृदयंय्यमश्च॥ अहश्चरात्रिश्चउभेचसन्ध्येधर्म्मश्चजानातिनरस्यवृत्तमिति॥ नारदः॥ प्राड्विवाकस्ततोविप्रोवेदवे
दाङ्गपारगः॥ श्रुतवृत्तोपसम्पन्नःशान्तचित्तोविमत्सरः॥ सत्यसन्धःशुचिर्दक्षःसर्वप्राणिहितेरतः॥ उपोषित
माद्रवासाःकृतदन्तानुधावनःसर्वांसान्देवतानाञ्चपूजाङ्कृत्वायथाविधीति॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.३५पृ.२)
सचैलंस्नातमाहूयसूर्योदयउपोषितम्॥ कारयेत्सर्वदिव्यानिनृपब्राह्मणसन्निधौ॥ पितामहोऽपि॥ एकरात्रोपो
षितायत्रिरात्रोपोषितायवा॥ नित्यन्देयानिदिव्यानिशुचयेचार्द्रवाससइति॥ सत्यं॥ सद्भिःपरिवृतोराजा

एतांमुद्रिम्प्रपूजयेत्॥ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यान्दक्षिणाभिस्तुतोषयेत्॥ एवङ्कारयिताराजाभुक्त्वाभोगान्मनो
रमान्॥ महतींकीर्तिमाप्नोतिब्रह्मभूयायकल्पते॥

॥ ॥अथघटीविधिः॥ ॥पितामहः॥विशालांसुकृतांशुभ्रान्घटशालांतुकारयेत्॥ यत्रस्थोनोपहन्येतवन्य भिश्चाण्डजालवायसैः॥कपाटबीजसंयुक्तांपरिचारकरक्षिताम्॥ पानीयादिसमायुक्तामन्याङ्कारयेन्नृपः॥ नारदः॥ खादिरङ्कारयेत्तत्रनिम्नंवर्णेनकुब्जितम्॥ मुकुखादिरयष्टितमित्यर्थः॥ शांशपत्वदभावेवाशालश्वकोट रेश्विनी॥ अञ्जनश्विन्दुकीसारस्तिनिशोरक्तचन्दनम्॥माधवस्तु॥ अर्जुनस्तिलकोऽशोकस्तिनिशोरक्तचन्दनइ तिपपाठ॥ एवंविधानिकाष्ठानिघटार्थंपरिकल्पयेत्॥ एवंविधानीत्यादिन्यऽन्यान्यपियज्ञियान्योदुम्बरा दीनीति॥ मदनः॥ अतएवपितामहः॥ छित्वातुयज्ञियंवृक्षंयूपवन्मन्त्रपूर्वकम्॥ प्रणम्यलोकपालेभ्यस्तुलाका

घटविधिः॥

र्यामिनीषिभिः॥ मन्त्रः सौम्योवानस्पत्यश्छेदनेजप्यएवच ॥ यूपवदोषधेत्रायस्वैनमित्यादिमन्त्रपूर्वकम् ॥ सौम्यवानस्पत्ययोरप्यमन्त्रत्वेनादृष्टार्थत्वात्समुच्चयः॥ सौम्याःप्रसिद्धाः॥ वानस्पत्योवनस्पतेशतवल्शोवरोहेति ॥ अस्ययूपवदित्यतिदेशात्सिद्धस्यानुवादः॥ पितामहः चतुर्हस्तातुलाकार्य्यापादौकार्य्यौतथाविधौ ॥ अन्तरंतयोर्हस्तोभवेद्ध्यर्द्धमेवच ॥ व्यासः॥ हस्तद्वयन्निखेयञ्चपादयोरुभयोरपीति ॥ पितामहः॥ चतुरस्रातुलाकार्य्याद्दृढाऋज्वीतथैवच ॥ कटकानिचदेयानित्रिषुस्थानेषुयत्नतः॥ सएव ॥ शिक्यद्वयंसमासज्यपार्श्वयोरुभयोरपि ॥ प्रागग्रान्कल्पयेद्दर्भांश्छिक्ययोरुभयोरपि ॥ पश्चिमेतोलयेत्कर्तॄनन्यस्मिन्मृत्तिकांशुभाम्॥ इष्टकाभस्मपाषाणकपालास्थिविवर्जिताम् ॥ नारदः॥ शिक्यद्वयंसमासज्यधटकर्कटयोर्दृढं॥ एकत्रशिक्येपुरुषमन्यत्रतुलयेच्छिलाम् ॥ धारयेदुत्तरेपार्श्वेपुरुषन्दक्षिणेशिलाम्॥ पीठकंपूरयेत्तस्मिन्निष्टकापांसुलोष्टकैः॥ परीक्षाप्रकारमाहस

एव ॥ कार्य्यः परीक्षकैर्न्नित्यमवलम्बसमोधटः ॥ उदकञ्चप्रदातव्यन्धटस्योपरिपण्डितैः ॥ यस्मिन्नप्लवतेतोयं सविज्ञेयः समोधटः ॥ साम्यार्थमवलम्बावाहपितामहः ॥ तोरणेचतथाकार्य्येपार्श्वयोरुभयोरपि ॥ धटादुच्चतरेस्यातान्नित्यन्दशभिरङ्गुलैः ॥ अवलम्बौचकर्त्तव्यौतोरणाभ्यामधोमुखौ ॥ मृन्मयौसूत्रसम्बद्धौधटमस्तकचुम्बिनौ ॥ पितामहः ॥ तोलयित्वानरम्पूर्वन्तस्मात्तमवतार्य्यतु ॥ धटन्तुकारयेन्नित्यम्पताकाध्वजशोभितम् ॥ ततआवाहयेद्देवान् विधिनानेनमन्त्रवित् ॥ वादित्रतूर्य्यनिर्घोषैर्गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ नारदः ॥ रक्तैर्गन्धैश्चमाल्यैश्चदध्यपूपाक्षतादिभिः ॥ अर्च्चयेत्तुधटम्पूर्वन्ततः शिष्टांस्तुपूजयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.थ.प.३७ पृ.१) तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ॥ प्रतिमानसमीभूतोरेखाङ्कृत्वावतारितः ॥ त्वन्तुलेसत्यधामासिपुरादेवैर्व्विनिर्म्मिता ॥ तत्सत्यं वदकल्याणिसंशयान्मांविमोचय ॥ यद्यस्मिपापकृन्मातस्ततोमान्त्वमधोनय ॥ शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वम्मान्तुलामित्यभिम

नृयेन॥ नारदः॥ समयैः परिगृह्याथ पुनरारोहयेन्नरम्॥ निवृत्तिवृष्टिरहितेशिरस्यारोप्यपत्रकम्॥ समयैः परिगृह्यशपथैर्नियम्य॥ तानाह॥ विष्णुः॥ ब्रह्मघ्नेयेस्मृतालोकायेलोकाकूटसाक्षिणः॥ तुलाधारस्यतेलोकास्तुलान्धारयतोमृषा॥ पुनरारोहणकालेऽभिमन्त्रणमाहनारदः॥ त्वंवेत्सिसर्वभूतानाम्पापानिसुकृतानिच॥ त्वमेवदेवजानीषेनविदुर्यानिमानवाः॥ व्यवहाराभिशस्तोयम्मानयस्तोल्यतेत्वयि॥ तदेनंसंशयारूढंधर्म्मतस्त्रातुमर्हसि॥ देवासुरमनुष्याणांसत्यैस्त्वमतिरिच्यसे॥ सत्यसन्धोसिभगवन्शुभाशुभविभावने॥ आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयंयमश्च॥ अहश्चरात्रिश्चउभेचसन्ध्येधर्म्मश्चजानातिनरस्यवृत्तमिति॥ पितामहः॥ ज्योतिर्विद्ब्राह्मणःश्रेष्ठःकुर्य्यात्कालपरीक्षणम्॥ विनाड्यःपञ्चविज्ञेयाःपरीक्षाकालकोविदैः॥ साक्षिणोब्राह्मणश्रेष्ठायथादृष्टार्थवादिनः॥ ज्ञानिनःशुचयोऽलुब्धानियोक्तव्यानृपेणतु॥ शंसन्तिसाक्षिणःसर्वेशुद्ध्यशुद्धीनृपेतदा॥ विनाड्यःपलानि॥

दशगुर्वक्षरःप्राणः षट्प्राणाःस्याद्विनाडिकेतिस्मृतेः॥नारदः॥तुलितोयदिवर्द्धेतविशुद्धःस्यान्नसंशयः॥ समोवा हीयमानोवानविशुद्धोभवेन्नरः॥ वृद्धिरूर्द्धगतिः॥ हानिरधोगतिः॥ पितामहः॥ अल्पपापसमोज्ञेयोवहुपाप स्तुहीयते॥ अल्पत्वंसकृद्मतिकृतत्वेन॥यत्रतुशिरःस्थायिवचनेनैवसकृद्मतिकृतत्वनिश्चयः॥ पापमात्रेवविप्र तिपत्यातद्विषयेकृतेसमतातत्रदोषाल्पत्वासम्भवात्पुनःकरणमतएववृहस्पतिः॥ तत्समस्तुपुनस्तोल्योवृद्धिगो विजयीभवेदिति॥ पुनःकरणेकारणान्तरमाहकात्यायनः॥ शिक्यच्छेदेतुलाभङ्गेतथावापिगुणस्यवा॥ शुद्धेश्च संशयेचैनम्परीक्षेतपुनर्न्नरम्॥ व्यासः॥ कक्षच्छेदेतुलाभङ्गेधटकर्कटयोस्तथा॥ रज्जुच्छेदेक्षभङ्गेवादद्यात्शुद्धिम्पु नर्न्नृपः॥ इदमदृष्टकारणकभङ्गपरम्॥ आकस्मिकभङ्गादेस्त्वशुद्धएव॥ कक्षच्छेदेतुलाभङ्गेधटकर्कटयोस्तथा ॥ रज्जुच्छेदेक्षभङ्गेवातथैवाशुद्धिमादिशेदितिस्मृत्यन्तरात्॥ कक्षंशिक्यतलम्॥ अक्षःस्तम्भोपरिस्थापितस्तुला

धारः॥ आवृत्तिस्तोलनमात्रस्यनसाङ्गप्रयोगस्येतिप्राचाः॥ एवंचवैगुण्यापरिहारात्साङ्गप्रयोगआवर्त्तनीयइति
मदनः॥ अथप्रयोगः॥ कर्त्ताशुभेह्निपूर्वाह्णेपूर्वोक्तान्यतमवृक्षसमीपेगत्वाओषधेत्रायस्वैनमितिमन्त्रेणवृक्षंछित्वा
सोमोधेनुंगौतमःसोमस्त्रिष्टुप्जपेविनियोगः॥ सोमोधेनुंवनस्पतेगाथिनोविश्वामित्रोवनस्पतिस्त्रिष्टुप्जपेवि
नि० वनस्पतेशतवल्शोइतिजप्त्वाइन्द्रादिलोकपालान्प्रत्येकंनमस्कृत्वाचतुर्हस्तदीर्घाञ्चतुरङ्गुलस्थूलाञ्चतुरस्राम्म
ध्येमयोश्चतुरङ्गुलवृत्ताम्मध्यउपरिभागेतयोर्वाऽधोभागेचत्रिभिःकर्कटैःकटकैर्वायुक्तांतुलाङ्कुर्यात्॥ ततःसप्त
हस्ताम्पञ्चहस्तांवाचतुरङ्गुलोन्नतांवेदिङ्कुर्यादितिकेचित्॥ ततस्तस्यांशुचिदेशेवारेखाचतुरस्रंषट्हस्तंष
ट्हस्ताधिकांशकृतवृत्तंस्तम्भद्वयंहस्तद्वयम्भूमौनिखेयम्॥ भूमेरुपरिहस्तचतुष्टयञ्चतुर्थांशाधिकःस्तम्भान्तरमु
हस्तद्वयंसार्द्धहस्तंवा॥ तद्वृड्योर्म्मध्येऽधोभागेलोहकर्कटकटकवडिशाद्याकारतुलावलम्बनयुतंकाष्ठन्निवेश्यम्

॥ तस्मिंस्तुलास्योपरितनकर्कटवडिशादिनावलम्बिनोप्रान्तयोश्चफलकद्वयन्त्रिसृभिस्त्रिसृभिः रज्जुभिर्बन्धनीय
म् ॥ तुलायाः प्राच्यांहस्तद्वयान्तरालन्दक्षिणोत्तरयोः स्तम्भद्वयन्निखातयोरुपर्य्युत्तराङ्गंकाष्ठन्दद्यात् ॥ तदेतत्तो
रणम् ॥ तच्चधटाद्दशाङ्गुलोच्चम् ॥ एतादृशम्पश्चिमायामपिकार्य्यम् ॥ तोरणाभ्यामधोलम्बमानौमृन्मयौसूत्रसम्ब
द्धौगोलकरूपावलम्बौतुलाप्रान्तस्पृशौकार्य्यौसाम्यज्ञानाय ॥ फलकयोश्चप्रागग्रान्कुशानास्तृणीयात् ॥ ततः कृते
कोपवासंशस्तोमहाभियोगेकृतत्रेपवासत्रयंरविवारेसूर्य्योदयोत्तरंसचैलस्नातंशोध्यम् ॥ कृतैकोपवासःप्राड्विवाकः
पश्चिमेशिक्येआरोप्यपूर्वशिक्येपाषाणेष्टकामृदाद्यारोप्यसमन्तोलयेत् ॥ तत्परीक्षामुदकप्रक्षेपादिनासत्यवादि
नोविप्राहेमकाराश्चकुर्य्युः ॥ ततस्तोलनकालेयेनसन्निवेशेनोपविष्टम् ॥ तत्सन्निवेशज्ञानायतादृशींरेखाङ्कृत्वा
तमवतारयेत् ॥ ततः शोध्योदेशकालौसङ्कीर्त्यात्मशुद्धिज्ञापनायामुकदिव्यङ्करिष्यइतिसङ्कल्प्य ॥ प्राड्विवाक

मेकञ्चतुरसृत्विजश्ववस्त्रादिनावृणुयात् ॥ स्वस्तिवाचनाद्यपिकार्य्यमितिस्मार्तभट्टाचार्य्याः ॥ प्राङ्मुखःकृत प्राञ्जलिः॥सतूर्यनादमोमेहेहिभगवन्धर्म्मअस्मिन्दिवेसमाविश॥ सहितोलोकपालैश्चवस्वादित्यमरुद्गणैरिति एवन्धटेधर्म्ममावाह्यपश्चादङ्गदेवताआवाहयेत् ॥ ॐमिन्द्रंधिश्यामधुछन्दसइन्द्रोनुष्टुबिन्द्रावाहनेवि ० एवंसर्व्व त्रविनियोगः॥ इन्द्रंविश्वा ० इन्द्रइहाऽगच्छेहतिष्ठेतिपूर्वेइन्द्रमावाह्यपीतन्ध्यायेत् ॥ यमायसोमंय्यमोयमोनुष्टु ब्यमायसोमं ० यमइहाऽगच्छेहतिष्ठेतिदक्षिणेयममावाह्यश्यामन्ध्यायेत्॥त्वन्नोवामदेवोवरुणस्त्रिष्टुब्वन्नोऽग्नेव रुणस्य ० वरुणेहाऽगच्छेहतिष्ठेतिपश्चिमेवरुणमावाह्यस्फाटिकाभन्ध्यायेत॥राजाधिराजायेतियजुषाकुबेरइहाऽ गच्छेहतिष्ठेतिउत्तरेकुबेरमावाह्यसुवर्णवर्णन्ध्यायेत् ॥ अग्निर्मेधातिथिरग्निर्गायत्रीॐमग्निंदूतं ० अग्नेइहाऽग च्छेहतिष्ठेतिआग्नेयेअग्निमावाह्यसुवर्णवर्णन्ध्यायेत् ॥ मोषुणोघोरःकण्वोनिर्ऋतिर्गायत्रीमोषुणः ० इहेत्याद्यावाह्य

श्यामन्ध्यायेत् ॥ तववायोधम्वोवायुर्गायत्रीतववायदहेतिपूर्ववत् ॥ धूम्रन्ध्यायेत् ॥ तमीशानङ्गतमईशानो
जगतीतमीशानमिहेत्यावाह्य रक्तन्ध्यायेत् ॥ इन्द्राद्दक्षिणतः उभयामन्त्रवसवोमैत्रावरुणोवसिष्ठोवसवस्त्रिष्टुप् ॥
उभयाअत्रवसवइहा ऽगच्छतेहतिष्ठतेत्यष्टौवसून् ॥ धरोध्रुवस्तथासोमआपश्चैवा ऽनिलो ऽनलः ॥ प्रत्यूषश्चप्रभास
श्चवसवो ऽष्टौप्रकीर्त्तिताः ॥ इन्द्रेशानयोर्म्मध्येसानुसामदोमत्स्याद्वादशादित्यागायत्रीत्यानुक्षत्रियानित्यादिद्वाद
शादित्यानावाह्य ॥ धातार्य्यमाचमित्रश्चवरुणोंशोभगस्तथा ॥ इन्द्रोविवस्वान्पूषाचपर्ज्जन्योदशमस्तथा ॥ ततस्त्व
ष्टाततोविष्णुरजघन्योजघन्यजः ॥ इत्येतेद्वादशादित्यानामभिः परिकीर्त्तिताः ॥ अग्नेः पश्चिमे ॥ आरुद्रासःशा
यास्त्वेकादशरुद्राजगती ॥ आरुद्रासइहेतिरुद्रानावाह्य ॥ वीरभद्रश्चशम्भुश्चगिरिशश्चमहायशाः ॥ अजैकपाद
हिर्बुध्न्यः पिनाकीचा ऽपराजितः ॥ भुवनाधीश्वरश्चैवकपालीचविशाम्पतिः ॥ स्थाणुर्भवश्चभगवान्रुद्राएकाद

शस्मृता: ॥ यमनिर्ऋतिमध्ये अक्षयज्ञानङ्गौतमोवामदेवोऽक्षात्रिष्टुप् ॥ अक्षयज्ञानं इहेत्यादि अक्षाणगावाह ॥ गौरीमिमायेदार्षतमाउमाजगतीगौरीर्मिमायमातरदहा ॥ गङ्गलेहतिष्ठतेतिमातृरावाह ॥ ब्राह्मीमाहेश्वरीचैव कौमारीवैष्णवीतथा ॥ वाराहीचतथेन्द्राणीचामुण्डासप्तमातरः ॥ निर्ऋतेरुत्तरतोगणानाङ्गृत्समदोगणाधिपतिर्जगती ॥ गणानान्त्वा ॥ इहेत्यादिगणेशं ॥ वरुणादुत्तरे ॥ मरुतोयस्यराहुगणोमरुतोगायत्री ॥ मरुतोयस्य ॥ इहेत्यादिमरुतः ॥ गगनस्पर्शनोवायुरनिलोमारुतस्तथा ॥ प्राणः प्राणेशजीवौचमरुतः सप्तकीर्तिताः ॥ अष्टादुत्तरेजातवेदसेकश्यपोदुर्गात्रिष्टुप् ॥ जातवेदसइहेतिदुर्गाम् ॥ एवमेतादेवताआवाह्यपूजयेत ॥ धर्म्मायार्घ्यंप्रकल्पयामिनमः ॥ इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकादिभूषणन्धर्म्मायदत्वाइन्द्रादीनाम्प्रणवाद्यैः स्वस्वनामभिश्चतुर्थ्यन्तैरर्घ्यादिभूषणान्तम्पदार्थानुसमयेनद

त्वाधर्म्मीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानिदध्यपूपाक्षतादिवदत्वादिन्द्रादीनाङ्गन्धादीनिपूर्ववद्दद्यात् ॥ गन्धपुष्पा
दीनिचधटेधर्म्मपूजायाञ्चरक्तानिकार्य्याणि ॥ इन्द्रादीनान्त्वयथालाभम् ॥ एतदक्रम्प्राड्विवाकः कुर्य्यात् ॥ ततश्च
तुर्भिर्ऋत्विग्भिश्चतसृषुदिक्षुलौकिकाग्निस्थापनादिपूर्वंहोमः कार्यः ॥ तत्रसप्रणवाङ्गायत्रीमुच्चार्यपुनःस्वाहाकारा
न्तम्प्रणवमुच्चार्यआज्यचरुसमिधः प्रत्येकमष्टोत्तरशतंसवित्रेजुहुयुः ॥ ततोभियुक्तमर्थम्पत्रेलिखेदभियुक्तः ॥ आदि
त्यचन्द्रावनिलोऽनलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयंयमश्च ॥ अहश्चरात्रिश्चउभेचसन्ध्येधर्म्मश्चजानातिनरस्यवृत्तमितिमन्त्र
ञ्चलिखेत् ॥ तत्रपत्रंशंशोध्याभियुक्तशिरोगतङ्कुर्य्यात् ॥ इदञ्चधर्म्मावाहनादिशिरःपत्रदानान्तंसर्वदिव्यसा
धारणम् ॥ ततः प्राड्विवाकोधटमभिमन्त्रयेत् ॥ त्वन्धटब्रह्मणासृष्टः परीक्षार्थन्दुरात्मनाम् ॥ धकाराद्धर्म्मभूतस्त्व
ण्टकारात्कुटिलन्नरम् ॥ धृतोभावयसेयस्मात्धटस्तेनाऽभिधीयसे ॥ त्वंवेत्सिसर्वभूतानाम्पापानिसुकृतानि

व ॥ त्वमेवसर्वञ्जानीषेनविदुर्य्यानिमानवाः॥व्यवहाराभिशस्तोयम्मानुषःशुद्धिमिच्छति ॥ तदेनंसंशयादस्मा
द्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसीतिमन्त्रेण ॥ ततोऽभियुक्तः॥ त्वन्तुलेसत्यधामासिपुरादेवैर्व्विनिर्म्मिता ॥ तत्सत्यंवदकल्याः
णिसंशयान्मांविमोचय ॥ यद्यहम्पापकृन्मातस्ततोमान्त्वमधोनय ॥ शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वम्मान्तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥
ततःप्राड्विवाकःशिरोगतपत्रकमभियुक्तंव्यथास्थानैर्व्यथासन्निवेशञ्चघटमारोप्यपञ्चपलकालमेवतत्रस्थापये
त् ॥ तस्मिंश्चकालेशुध्यशुद्धीपरीक्ष्यशुचिभिर्ज्ञालिगैराज्ञेसभ्येभ्यश्चनिवेदनीयेइति॥ततस्ततोऽवतीर्य्यप्राड्विवाक
श्चलर्त्विजोयथाविभवन्दक्षिणाभिस्तोषयेत् ॥ ततोदेवताउत्तिष्ठब्रह्मणस्पते० यान्तुदेवगणाइतिविसृज्यसर्वम्प्रा
ड्विवाकायसमर्प्पयेत् ॥

अग्निविधिः॥ ॥ ॥अथाग्निविधिः॥ पितामहः॥अग्नेर्व्विधिम्प्रवक्ष्यामियथावच्छास्त्रचोदितम् ॥कारयेन्मंडलान्यष्टौपुर

स्तान्नवमन्तथा ॥ आग्नेयम्मण्डलञ्चाद्यन्द्वितीयंवारुणन्तथा ॥ तृतीयंवायुदैवत्यञ्चतुर्थंय्यमदैवतम् ॥ पञ्चम
श्चैन्द्रदैवत्यंषष्ठङ्कौवेरमुच्यते ॥सप्तमंसोमदैवत्यंसावित्रन्त्वष्टमन्तथा॥नवमंरुद्रदैवत्यमितिवेदविदोविदुः॥म
ध्यमस्तुअष्टमंसर्वदैवतम् ॥ पुरस्तान्नवमंय्यत्तुतन्महत्पार्थिवंविदुः ॥ गोमयेनकृतानिस्युरद्भिःपर्य्युक्षितानिच॥
इतिपपाठ॥मण्डलानाम्परिमाणमाहसएव॥द्वात्रिंशदङ्गुलम्प्राहुर्म्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥ अष्टभिर्म्मण्डलैरेव
मङ्गुलन्त्रांशतद्वयम् ॥षट्पञ्चाशत्समधिकम्भूमेस्तुपरिकल्पना ॥ मण्डलान्मण्डलादेः ॥ मण्डलभुवोन्तरालभुव
श्चमिलित्वाद्वात्रिंशदङ्गुलानीत्यर्थः॥ तत्रषोडशाङ्गुलम्मण्डलम्मण्डलयोरन्तरालञ्चतावदेव॥षोडशाङ्गुलकञ्चो
यम्मण्डलन्तावदन्तरमितियाज्ञवल्क्योक्तेः॥ (मि.थ.प.४० पृ.१) यदिशोध्यपदंषोडशाङ्गुलाधिकन्तदान्तरालं
षोडशाङ्गुलन्यूनमेवभवति॥यदिशोध्यपदंषोडशाङ्गुलादल्पन्तदाषोडशाङ्गुलम्मण्डलमध्येपदपरिमाणमवान्तर

मण्डलङ्गार्य्यम् ॥ यत्तुनारदः एवंशतद्वयमित्यस्यायेचत्वारिंशत्समधिकम्भूमेरङ्गुलमानतइतिपपाठ ॥ तदष्टमन
वममण्डलान्तरालभूभागंविहाययोज्यम् ॥ तस्यगमनानर्हत्यात् ॥ एवञ्चतुर्विंशतिराख्यातम्भूमेस्तुपरिकल्प
नेतिकल्पतरुलेपाठेप्याद्यमवशिष्यतिमण्डलंविहायाङ्गुलपरिमाणंयोज्यम् ॥ मण्डलेमण्डलेदेयाःकुशाःशास्त्रप्रचो
दिताः ॥ विन्यसेच्चपदन्तेषुवर्ज्यं नित्यमितिस्थितिः ॥ मिताक्षरायाम् ॥ (व्य. प. ३१ पृ. २) मदनरत्नेच ॥ शा
न्त्यर्थंजुहुयादग्नौघृतमष्टोत्तरंशतम् ॥ अयञ्चहोमोग्नयेपावकायस्वाहेतिमन्त्रेणकार्य्यइतिविज्ञानेश्वरः (मि.
व्य. प. ३१ पृ. २) नारदः ॥ ज्ञात्येवलोहकारोयःकुशलश्चाग्निकर्म्मणि ॥ दृष्टप्रयोगश्चान्यश्चतेनायोग्नौप्रतापये
त् ॥ अग्निवर्णमयःपिण्डंसस्फुलिङ्गंसुरक्षितम् ॥ पितामहः ॥ अश्विहंर्मंसमंकृत्वाअष्टाङ्गुलमयोमयम् ॥ पिण्ड
न्तुतापयेदग्नौपञ्चाशत्पलिकंसमम् ॥ कालिकापुराणे ॥ शतार्द्धपलिकंवृत्तन्द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥ लोहमग्निमय

न्धमातन्देयंराज्ञाभिशापिने ॥ शङ्खलिखितौतु पिण्डस्य षोडशपलत्वमाहतुः ॥ अथवासप्ताश्वत्थपत्रान्तरितंषोड
शपलमग्निवर्णम्पिण्डमञ्जलिनाऽदद्यादित्यादि ॥ एतच्चाशक्तौ ॥ तृतीयतापेतप्तमभितिनारदोक्तेर्लिखारम्पिण्डः
सन्ताप्यः ॥ तत्रसन्ताप्यजलेक्षिप्त्वापुनः सन्ताप्यजलेक्षिप्त्वापुनस्ताप्यमानेप्राड्विवाकोधर्म्मावाहनादि शिरः पत्रा
रोपणान्तङ्कुर्य्यात् ॥ तत्रवह्निपूजायांविशेषमाहपितामहः ॥ तत्रपूजांहुताशस्यकारयेन्मनुजाधिपः ॥ रक्तचन्द
नधूपाभ्यांरक्तपुष्पैस्तथैवच ॥ हारीतः ॥ प्राङ्मुखस्तुततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराङ्गुलिः ॥ आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्या
रोप्यपत्रकम् ॥ शोध्यइतिशेषः ॥ पितामहः ॥ प्रथमेमण्डलेतिष्ठेत्प्राङ्मुखःप्राञ्जलिः शुचिः ॥ नारदः ॥ हस्तक्षते
षुसर्वेषुकुर्य्याद्धंसपदानितु ॥ तान्येवपुनरालक्षयेद्धस्तौबिन्दुविचित्रितौ ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.३९ पृ.१)
करौविमृदितव्रीहेरङ्कयित्वाततोन्यसेत् ॥ सप्ताश्वत्थस्यपत्राणितावत्सूत्रेणवेष्टयेत् ॥ तावदितिक्रियाविशेषण

न् ॥ तेनसप्तवारंवेष्टयेदितिविज्ञानेश्वरः॥ (मि.व्य.प.३९ पृ.१) तावतासूत्राणांसमाहारस्तावत्सूत्रम् ॥ तेनरा
त्तसूत्र्यासकृद्वेष्टयेदित्यर्थइतिमदनः ॥ पितामहः॥ सप्तपिप्पलपत्राणिअक्षतान्सुमनोदधि॥ हस्तयोर्निक्षिपेत्त
त्रसूत्रेणवेष्टनन्तथा ॥ अत्रप्राड्विवाकस्यपिण्डस्थाग्न्यभिमन्त्रणमन्त्राःप्रयोगेवक्ष्यन्ते ॥याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.३९
पृ. २) त्वमग्नेसर्वभूतानामन्तश्चरसिपावक ॥ साक्षिवत्पुण्यपापेभ्योब्रूहिसत्यङ्कवेमम ॥ तस्येत्युक्तवतोलोहम्प
ञ्चाशत्पलिकंसमम् ॥ अग्निवर्णन्न्यसेत्पिण्डंहस्तयोरुभयोरपि ॥ पितामहः ॥ ततस्तंसमुपादायराजाधर्म्मप
रायणः ॥ सन्दंशेननियुक्तोवाहस्तयोस्तस्यनिक्षिपेत् ॥ नारदः ॥ हस्ताभ्यान्तंसमादायप्राड्विवाकेरितः॥ स्थि
त्वैवास्मिंस्ततोन्यान्निव्रजेत्सप्तत्वङ्गिलगः॥ पितामहः॥ त्वरमाणोनगच्छेत्तुस्वस्थोगच्छेच्छनैःशनैः॥ नमण्डलमन्य
तिक्रामेन्नचास्थापयेत्पदम् ॥ अष्टमम्मण्डलङ्गत्वानवमेनिक्षिपेद्बुधइति ॥ पिण्डस्तुसतृणेनवममण्डलेनिक्षेप्यः

॥ मण्डलानितथासप्तषोडशाङ्गुलमानतः॥ तावदन्तरतोगच्छेद्गत्वानवतृणेक्षिपेत् ॥ इतिकालिकापुराणात् ॥ पितामहः ॥ ततस्तजस्तयोःप्रास्येद्व्रीहीन्वायदिवायवान् ॥ निर्विशङ्कैर्नतेषान्तुहस्ताभ्याम्मर्द्दनेकृते ॥ निर्विकारेदिनस्यान्तेशुद्धिस्तस्यविनिर्द्दिशेत् ॥ कात्यायनः ॥ प्रस्खलत्यभियुक्तश्चेत्स्थानादन्यत्रदह्यते ॥ नतद्दग्धंविदुर्देवास्तस्य भूयोपिदापयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.४० पृ.२) अन्तरापतितेपिण्डेसन्देहेवापुनर्हरेत् ॥ अथप्रयोगः॥ पूर्वेद्युर्भूशुद्धिंविधायपरेद्युर्नवमण्डलानिकार्य्याणि ॥ तत्राद्यंषोडशाङ्गुलंविधायाऽग्रेद्वात्रिंशदङ्गुलम्भूभागन्द्विधाविभज्यद्वितीयभागेगन्तृपदप्रमाणन्द्वितीयम्मण्डलङ्कार्य्यम् ॥ अयशिष्टमन्तरालम्भयति ॥ एवमेवतृतीयाद्यष्टमपर्य्यन्तमन्तरालसहितन्निर्वर्त्याऽग्रेषोडशाङ्गुलमन्तरालमुत्क्वानवममपरिमिताङ्गुलप्रमाणङ्कार्य्यम् ॥ तथाचाष्टानाम्मण्डलानामन्तरालञ्चमिलित्वाङ्गुलानांषट्पञ्चाशदधिकंशतद्वयंसम्पद्यते ॥ तिर्य्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वीया

व्रीहयस्त्रयः ॥ प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥ हस्तो वितस्तिद्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् ॥ तत्सहस्र
द्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् ॥ वितस्त्याद्युत्तरत्रोपयोक्ष्यते ॥ ततः पश्चिमादिषु नवसु मण्डलेष्वधिदेवताः क्रमेणा
ग्निं वरुणं वायुं यममिन्द्रं कुबेरं सोमं सवितारं सर्वदेवतांश्च सम्पूज्य मण्डलस्य भागाद्दक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्निमुपस
माधायाग्नये पावकाय स्वाहेत्यनेनाष्टोत्तरशतं जुहुयात्प्राड्विवाकः ॥ शान्त्यर्थम् ॥ ततस्तस्मिन्नग्नावरिलरहितं
वृत्तं श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलायामं पञ्चाशत्पलसम्मितमयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिंस्तापयमाने धर्मावाहनादिहवनान्तं घट
विध्युक्तमनुष्ठानं काण्डं कृत्वा तृतीये तापे वर्तमाने ऽयःपिण्डस्थमग्निमभिमन्त्रयेदेभिर्मन्त्रैः प्राड्विवाकः ॥ त्वमग्ने
वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे ॥ त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥ जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि
शुभाशुभम् ॥ पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे ॥ पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पावक ॥ अथवा शुद्धभा

वेषुशुद्धोभवहुताशन ॥ त्वमग्नेसर्वभूतानामन्तश्चरसिसाक्षिवत् ॥ त्वमेवदेवजानीषेनविदुर्य्यानिमानवाः॥व्यव
हाराभिशस्तोयम्मानुषःशुद्धिमिच्छति ॥ तदेनंसंशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ लोहशुध्यर्थंसुतप्तंलोहपिण्डमु
दकेनिक्षिप्यपुनःसन्ताप्योदकेनिक्षिप्यपुनःसन्तापनन्तृतीयतापः॥एवमभिमन्त्रितंसुतप्तमग्निवर्णमयःपिण्डं
सन्दंशेनगृहीत्वाप्राड्विवाकउपोषितस्यस्नातस्यार्द्रवाससःशिरोबद्धप्रतिज्ञापत्रस्यपश्चिमेमण्डलेतिष्ठतोदिव्यकर्तुः
पुरतआनीयत्वमग्नेसर्वभूतानामन्तश्चरसिपावक॥साक्षिवत्पुण्यपापेभ्योब्रूहिसत्यंकवेममेतिदिव्यकर्त्राभिमन्त्रि
तंतस्यकृतसंस्कारयोर्हस्तयोर्निक्षिपेत् ॥ कृतसंस्कारयोर्व्रीहीन्मर्दयित्वाऽवलोकितयोस्तिलकालकव्रणकिणादि
स्थानेष्वलक्तकरसादिनाङ्कयित्वासप्तसमान्यश्वत्थस्यपत्राणिअलाभेऽर्कपत्राणिसप्तशमीपत्राणिसप्तवादूर्वापत्रा
णिअक्षतान्दध्यक्ताक्षतान्पुष्पाणिचविन्यस्यसप्तभिःशुक्लसूत्रैःसप्तकृत्वोवेष्टितयोः॥ततोदिव्यकर्ताद्वितीयादीन्य

ग्रामाणानिमण्डलानितेष्वेवपदन्निक्षिपन् ॥ सप्तपदानिशनैर्गत्वाञ्जलिस्थमक्षःपिण्डन्तयमेनिक्षिपेत् ॥ ततः
पुनःकराभ्यांव्रीहीन्सङ्गृह्यादग्धहस्तश्चेच्छुद्धोभवति ॥

जलविधिः॥ ॥ ॥ अथजलविधिः॥ पितामहः॥ तोयस्यातःप्रवक्ष्यामिविधिन्धर्म्मंसनातनम् ॥ मण्डलन्धूपदी
पाभ्याङ्कारयेतविचक्षणः॥ शरान्सम्पूजयेत्तत्त्वावेणवञ्चधनुस्तथा ॥ मङ्गलैःपुष्पधूपैश्चततःकर्म्मसमाचरेत् ॥
धूपदीपाभ्यांशरान्सम्पूजयेदित्यन्वयः॥ पूजाचमण्डलेकार्य्या ॥ धनुःपरिमाणान्याहनारदः॥क्रूरन्धनुःसप्त
शतम्मध्यमंषट्शतंस्मृतम् ॥ मन्दम्पञ्चशतञ्ज्ञेयमेषज्ञेयोधनुर्व्विधिः॥ मध्यमेनतुचापेनप्रक्षिपेच्चशरत्रयम् ॥ ह
स्तानाञ्शतेसार्द्धेलक्ष्यङ्कृत्वाविचक्षणः॥ सप्तशतंसप्ताधिकशताङ्गुलम् ॥ एवंषट्शतम्पञ्चशतञ्च॥ कात्यायनः
॥ शरांश्चानायसाग्रांश्चप्रकुर्व्वीतविशुद्धये ॥ वेणुकाण्डमयांश्चैवक्षेप्तातुसुदृढङ्क्षिपेत् ॥ नारदः॥ गत्वातुतज्जलस्था

मण्टेसोरणमुच्छ्रिम् ॥ कुर्व्वंतिकर्म्मात्मभूमिभागेसमेशुचौ ॥ गन्धमाल्यैःसुरभिभिर्म्मधुक्षीरघृतादिभिः॥ वरु
णायप्रकुर्व्वीतपूजामादौसमाहितः॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्योरागद्वेषविवर्ज्जितः॥नाभिमात्रेजलेस्थाप्यःपुरुषःस्था
णुवद्वली ॥ पितामहः॥ स्थापयेत्प्रथमन्तोयेस्तम्भवत्पुरुषन्नृपः॥आगतम्प्राङ्मुखङ्कृत्वातोयमध्येतुकारिणम्॥
ततस्त्वावाहयेद्देवान्सलिलन्त्वानुमन्त्रयेत् ॥ देवान्धर्म्मादीन् ॥ धर्म्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तङ्कुर्य्यादि
त्याद्यनुमन्त्रणमन्त्राःप्रयोगेद्रष्टव्याः॥ व्यासः॥ सत्येनमाभिरक्षत्वंवरुणेत्यभिशाप्यकम् ॥ नाभिदघ्नोदकस्थस्यगृ
हीत्वोरूजलंविशेत् ॥ कमुदकमभिशाप्याभिमन्त्र्येत्यर्थः॥ बृहस्पतिः॥ अप्सुप्रवेश्यपुरुषम्प्रक्षिपेत्सायकत्रयम्
॥ पितामहः॥ क्षेप्तानुक्षत्रियःकार्य्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोपिवा ॥ अक्रूरहृदयःशान्तःसोपवासस्तथाशुचिः॥ कात्या
यनः क्षिप्तेषुमज्जनङ्कुर्य्याद्गमनंसमकालिकम् ॥ मज्जनसमकालिकमित्यर्थः॥ नारदपितामहौ ॥ शरप्रक्षेपण

स्थानाद्युवाजवसमन्वितः॥ गच्छेत्परमयाघात्याय त्रातोमध्यमःशरः॥ मध्यमंशरमादायपुरुषोन्यस्तथाविधः॥
प्रत्यागच्छेत्तुवेगेनयतःसपुरुषोगतः॥ आगतस्तुशरग्राहीनपश्यतितथाजले॥ अन्तर्जलगतंसम्यक्तदाशुद्धंविनि
र्द्दिशेत्॥ अन्यथानविशुद्धःस्यादेकाङ्गस्यापिदर्शनात्॥ स्थानाद्वान्यत्रगमनाद्यस्मिन्पूर्वन्निवेशितः॥ एकाङ्ग
स्येतिकर्णपरम्॥ तथाचकात्यायनः॥ शिरोमात्रन्तुदृश्येतनकर्णौनापिनासिका॥अप्सुप्रवेशनेयस्यशुद्धममपिनि
र्द्दिशेत्॥ पितामहः॥ शरस्यपतनङ्कालंसर्प्पणम्परिवर्ज्जयेत्॥ नारदः॥पञ्चाशतोधावकानांर्य्येतान्यातामधिकौ
जवे॥ तौचतत्रनियोक्तव्यौशरानयनकारणात्॥ अथप्रयोगः॥ जलस्थानम्॥ नदीसागरह्रददेवखातसरस्तडा
गादिस्थिरतोयैर्य्योज्यम्॥ अल्पमाहार्यतृणशैवालोर्म्मिपङ्कग्राहजलूकमत्स्यादियुक्तंशीघ्रवेगमित्यादिवर्ज्यम्
॥ तत्रनाभिदघ्नेजलेयज्ञियवृक्षोद्भवाधर्म्मस्थूणाकार्य्या॥ तत्सन्निधौपश्चिमतीरदेशेशोध्यकर्णोच्छ्रितस्तोरणङ्कार्यम्

॥ तत्समीपेषडुन्नरशताङ्गुलैर्वैणवन्धनुरनायसाश्चवैणवास्त्रयःशरास्स्थाप्याः॥ तोरणात्सार्द्धशतहस्तमितेसुदेशे लक्ष्यंस्थाप्यम् ॥ ततःसशरन्धनुःश्वेतगन्धमाल्यादिभिःसम्पूज्यजलाशयेवरुणमावाह्यपूजयित्वाततस्तीरेधर्म्मा वाहनादिहवनान्तम्पूर्वोक्तन्निर्वर्त्यशोध्यशिरसिप्रतिज्ञापत्रमाबध्यप्राड्विपाकोजलमभिमन्त्रयेदेवम् ॥ तोयत्व म्प्राणिनाम्प्राणःसृष्टेराद्यन्तुनिर्म्मितम् ॥ शुद्धेश्चकारणम्प्रोक्तन्द्रव्याणान्देहिनान्तथा ॥ अतस्त्वन्दर्शयात्मानंशुभाशु भपरीक्षणइति॥ततःशोध्योपि॥ सत्येनमाभिरक्षस्वत्वंवरुणेत्यभिमन्त्रयेत्॥ ततोवष्टब्धधर्म्मस्थूणस्यप्राङ्मुखस्यना भिदघ्नोदकायस्थितस्यबलीयसःपुरुषस्यसमीपङ्गच्छेच्छोध्यः॥ ततोधनुःस्थानात्क्षत्रियस्तद्भिन्नब्राह्मणोवाऽनाय सांस्त्रीन्शरान्लक्ष्यम्प्रतिसुदृढम्प्रक्षिपेत्॥ ततएकस्मिन्नपिनिपुरुषेमध्यमंशरङ्गृहीत्वातस्यप्रसरणस्थानंचि ह्नायपतनस्थानेस्थितेन्येनजविनाशरमोक्षस्थानेतोरणमूलेस्थापितव्यम् ॥ जवीचपञ्चाशतोधावकानाम्मध्येजवा

धिकः ॥ ततस्तोरणमूलस्थितेनप्राड्विपाकेनकरतालिकात्रयेदत्तेतृतीयकरतालिकासमकालमेवशोध्यतोरणमूल
स्थजयिभ्यांमज्जनद्रुततरगमनेकार्य्ये ॥ मज्जनंचायष्टब्धधर्म्मस्थूणस्योरुगृहीत्वाकार्य्यम् ॥ ततस्तस्मिन्मध्यमशर
पातस्थानङ्गतेतत्रस्थितशरग्राहीद्रुततरन्तोरणङ्गत्वाजलान्तर्गतंशोध्यंयदापश्यतितदासोशुद्धः ॥ शिरोमात्रद
र्शनेपिनुशुद्धोनकर्णाद्यङ्गान्तरदर्शनेनिमज्जनस्थानादन्यत्रगतेवा ॥

विषविधिः ॥ ॥ ॥अथविषविधिः॥ ॥तत्रनारदः ॥दद्याद्विषंसोपवासोदेवब्राह्मणसन्निधौ ॥ धूपोपहारमन्त्रैश्चपूजयि
त्वामहेश्वरम् ॥ द्विजानांसन्निधावेवदक्षिणाभिमुखेस्थिते ॥ उदङ्मुखःप्राङ्मुखोवादद्याद्विप्रःसमाहितः ॥ त
त्परिमाणमाहसएव ॥ वर्षेचतुर्य्यवामात्राग्रीष्मेपञ्चयवास्मृता ॥ हेमन्तेसाप्तयवाशरद्यल्पाततोपिहि ॥ अ
ल्पाजियवा ॥ हेमन्तःशिशिरस्याप्युपलक्षकः ॥ तयोःसमासश्रुतेःवसन्तस्तुसर्व्वदिवसाधारण्येनप्राप्तएव ॥ तत्रा

पिसप्तयवामात्रेतिविज्ञानेश्वः ॥ (मि.व्य.प.४२पृ.२) विषञ्चत्रिंशद्गुणघृतयुतन्देयम् ॥ पूर्वाह्णेशीतलेदेशेविषन्देयन्तुदेहिनाम् ॥ घृतेनयोजितंसम्यग्पिष्टन्त्रिंशद्गुणान्वितमितिकात्यायनोक्तेः ॥ विषाभिमन्त्रणमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ मि.व्य.प.४२ पृ.१) विषत्वम्ब्रह्मणःपुत्रःसत्यधर्मेव्यवस्थितः ॥ त्रायस्वास्मादभिशापात्सत्येनभवमेमृतम् ॥ नारदः ॥ छायानिवेशितोरक्ष्योदिनद्वेषमभोजनः ॥ विषवेगक्लमातीतःशुद्धोऽसौमनुरब्रवीत् ॥ विषपरिमाणवाहुल्येतुउ.वध्यत्वरमारसाहस्र ॥ पञ्चतालशतङ्कालन्निर्विकारोभवेद्यदा ॥ तदाभवतिसंशुद्धस्ततःकुर्याच्चिकित्सितमिति ॥ विषवेगानधिकारेऽप्युधेगोरोमाञ्चमादौरचयतिविषजःस्वेदवक्त्रोपशोषौतस्योर्ध्वंस्तत्परौद्वौवपुषिजनयतोवर्णभेदप्रवेषौ ॥ योवेगःपञ्चमःतेनवमनविवशताकण्ठभङ्गञ्चहिक्काषष्ठोनिश्वासमोहौवितरतिचमृतिंसप्तमोभक्षकाय ॥ अन्नोपचारेणप्राङ्विवाकेनमहादेवायेविषंसंस्थापितम्भक्षयेदिति ॥

कोशविधिः ॥ ॥अथकोशविधिः॥ ॥पितामहः॥ भक्तोयेयस्यदेवस्यपाययेत्तस्यतज्जलम्॥ समभावेतुदेवानामादित्यस्य
तुपाययेत् ॥ दुर्गायाःपाययेच्चौरान्येचशस्त्रोपजीविनः ॥ भास्करस्यतुयत्तोयंब्राह्मणंतेनपाययेत् ॥ बृहस्पतिः
॥ यद्भक्तः सोभियुक्तः स्यात्तद्देवायुधमण्डलम् ॥ प्रक्षाल्यपाययेत्तस्माज्जलात्तुप्रसृतित्रयम् ॥ नारदः ॥ तमाहूयाभिश
स्तंतुमण्डलाभ्यन्तरेस्थितम् ॥ आदित्याभिमुखंकृत्वापाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥ पूर्वोक्तेनविधानेनस्नातमार्द्राम्बरंशु
चिम् ॥ नारदः ॥ अर्चयित्वातुतन्देवंप्रक्षाल्यसलिलेनतु ॥ एनंवश्रावयित्वातुपाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥ अन्नसोपवा
सःश्राद्धिपाकःपूर्वाह्णेदेवमभ्यर्च्यतत्स्नानोदकंगृहीत्वाधर्म्यावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तंकृत्वाजलाद्योत्तम
न्त्रेणतज्जलमभिमन्त्रयेत् ॥ शोध्योपितदुक्तेनैवाभिमन्त्र्यभक्षयेदिति ॥ बृहस्पतिः ॥ सप्ताहाद्वाद्विसप्ताहाद्यस्य
तिर्न्निप्रदृश्यते ॥ पुत्रदारधनानाञ्चसयुक्तःस्यान्नसंशयः ॥

॥ ॥ अथतण्डुलविधिः॥ ॥ तत्रपितामहः॥ तण्डुलानाम्प्रवक्ष्यामिविधिंलक्षणबोधितम् ॥ चौर्य्येतुत तण्डुलविधिः॥
ण्डुलादेयानान्यत्रेतिविनिश्चयः॥ तण्डुलान्कारयेच्छुक्लान्शालेर्नान्यस्यकस्यचित् ॥ मृन्मयेभाजनेकृत्वाआदित्य
स्याग्रतःशुचिः॥ स्नानोदकेनसम्मिश्रान्रात्रौतत्रैववासयेत् ॥ आयाहनादिपूर्वंशुक्त्यारात्रौविधानतः॥कात्या
यनोपि ॥ देवतास्नानपानीयदिग्धतण्डुलभक्षणे ॥ शुद्धनिष्ठीवनाच्छुद्धोनियम्यो ऽशुचिरन्यथा ॥ पितामहः॥
शोणितन्दृश्यतेयस्यहनुस्तालुचशीर्य्यते ॥ गात्रञ्चकम्पतेयस्यतमशुद्धंविनिर्द्दिशेत् ॥

॥ ॥ अथतप्तमाषविधिः॥ ॥ पितामहः॥ तप्तमाषस्यवक्ष्यामिविधिमुद्धरणेशुभम् ॥ कारयेदायस तप्तमाषविधिः॥
म्पात्रंताम्रंवाषोडशाङ्गुलम् ॥ चतुरङ्गुलखातन्तुमृन्मयंवापिमण्डलम् ॥ पूरयेद्घृततैलाभ्यांविंशत्याचपलैस्तुतत् ॥
सुवर्णमाषकन्तस्मिन्सुतप्तेनिक्षिपेत्ततः॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेनतप्तमाषकमुद्धरेत् ॥ कराग्रंयोनधुनुयाद्विस्फोटो

वानजायते ॥ शुद्धोभवतिधर्म्मेणनिर्व्विकारकराङ्गुलिः ॥ प्रकाराक्षरमाहसएव ॥ सौवर्णेराजतेताम्रेआयसेमृ
न्मयेपिवा ॥ गव्यङ्घृतमुपादायतदग्नौतापयेच्छुचिः ॥ सौवर्णीराजतीन्ताम्रीमायसींवासुशोभिताम् ॥ सलिलेन
सकृद्धौताम्प्रक्षिपेत्तत्रमुद्रिकाम् ॥ भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्येअनखस्पर्शगोचरे ॥ परीक्षेतार्द्रपर्णेनचुरुकारंसुघोषकं ॥ तत
श्चानेनमन्त्रेणसकृत्तमभिमन्त्रयेत् ॥ परम्पवित्रममृतङ्घृतत्वंयज्ञकर्म्मणि ॥ दहपावकपापन्त्वंहिमशीतंशुचौभव
॥ उपोषितन्ततःस्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥ ग्राहयेन्मुद्रिकान्तान्तुघृतमध्यगतान्तथा ॥ प्रदेशिनीञ्चतस्याथपरी
क्षेयुःपरीक्षकाः ॥ यस्यविस्फोटकानस्युःशुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः ॥

फालविधिः ॥ ॥ ॥ अथफालविधिः ॥ ॥ बृहस्पतिः ॥ आयसन्द्वादशपलङ्घटितन्फालमुच्यते ॥ अष्टाङ्गुलम्भवेद्दीर्घ
ञ्चतुरङ्गुलविसृतम् ॥ अग्निवर्णन्तुतञ्चोरोजिह्वयालेलिहेत्सकृत ॥ नदग्धश्चेच्छुद्धिमीयादन्यथातुसहीयते ॥

॥ ॥ अथधर्म्मजविधिः ॥ ॥ पितामहः ॥ अधुनासम्प्रवक्ष्यामिधर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ॥ लक्षणंयाचमाना धर्म्मजविधिः ॥
नाम्प्रायश्चित्तार्थिनान्नृणाम् ॥ राजतंकारयेद्धर्म्ममधर्म्मंसीसकायसम् ॥ लिखेद्भूर्ज्जेपटेवापिधर्म्माधर्म्मौसितासितौ
॥ अभ्युक्ष्यपञ्चगव्येनगन्धमाल्यैःसमर्च्चयेत् ॥ सितपुष्पस्तुधर्म्मःस्यादधर्म्मोसितपुष्पधृक् ॥ एवंविधायोपलिप्य
पिण्डयोस्तौनिधापयेत् ॥ गोमयेनमृदावापिपिण्डौकार्य्यौसमन्ततः ॥ मृद्भाण्डकेऽनुपहतेस्थाप्यौचानुपलक्षितौ
॥ उपलिप्तेशुचौदेशेदेवब्राह्मणसन्निधौ ॥ आवाहयेत्ततोदेवान्लोकपालांश्चपूर्ववत् ॥ धर्म्मावाहनपूर्वन्तुप्रतिज्ञा
पत्रकंलिखेत् ॥ यदिपापविमुक्तोहन्धर्म्मस्त्वायातुमेकरे ॥ अभियुक्तस्ततश्चैकम्प्रगृह्णीतायिलम्बितम् ॥ धर्म्मेगृही
तेशुद्धःस्यादधर्म्मेतुसहीयते ॥ एवंसमासतःप्रोक्तन्धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ॥ बृहस्पतिः ॥ पत्रद्वयेलेखनीयौधर्म्माध
र्म्मौसितासितौ ॥ जीवदानादिकैर्म्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्चसामभिः ॥ आमन्त्र्यपूजयेद्गन्धैःकुसुमैश्चसितासितैः ॥ अभ्यु

च्यपञ्चगव्येनमृत्पिण्डावरितौततः॥ समीकृत्वातुकुम्भेतौस्थाप्यौचानुपलक्षितौ ॥ ततःकुम्भात्पिण्डमेकम्प्रगृ
हीतायिलम्बितम् ॥ धर्म्मेगृहीतेशुद्धःस्यात्संपूज्यश्चपरीक्षकैः॥ अथप्रयोगः॥ पत्रद्वयेशुक्लन्धर्म्मङ्कृष्णमधर्म्मपु
त्तलकरूपंविधायआंह्रींक्रोंहंयंरंलंवंशंषंसंहंसोहंधर्म्मस्यप्राणाइहागत्यसुखंचिरंतिष्ठंतुस्वाहा॥ इत्यनेनजीवदान
न्धर्म्मप्रतिमायाःकृत्वागायत्र्यादिसामज्ञाःपुनरपीमम्मन्त्रम्पठित्वाधर्म्मस्यजीवइहस्थितःपुनरपितमेवपठित्वा
धर्म्मस्यसर्वेन्द्रियाणिवाङ्मनोनेत्रश्रोत्रघ्राणप्राणाइहागच्छंतेहतिष्ठतस्वाहाइत्यनेनैवजीवदानन्धर्म्मप्रतिमाःकृत्वा
गायत्र्यादिसामज्ञानेतेनौवनोचेत्सर्वाहतिप्रणवाङ्गायत्रीम्पठित्वाआवाहनादिकृत्वायथाक्रमंशुक्लकृष्णपुष्पाभ्या
न्धर्म्माधर्म्मौसम्पूज्यप्रणवेनपञ्चगव्यमादायाभ्युक्ष्यशुक्लपुष्पयुक्तन्धर्म्मङ्कृष्णपुष्पयुक्तमधर्म्ममृत्पिण्डद्वयेकृत्वान
वेकुम्भेस्थापयेत् ॥ प्राड्विवाकः॥ ततोधर्म्मावाहनादिहवनान्तङ्कर्म्मकृत्वासमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रंसंशोध्यशिरसि

धीयात् ॥ शोध्यस्तु ॥ यदिपापविशुद्धोहन्धर्म्मस्त्वायातुमेकरे ॥ इत्युच्चार्य्यकुम्भाश्मयोरेकङ्गृह्णीयात् ॥ धर्म्मंगृही तेशुद्धइति ॥ ततोदक्षिणान्दद्यात् ॥

॥ ॥ अथशपथाः ॥ ॥ मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. ११३) सत्येनशापयेद्विप्रङ्क्षत्रियंवाहनायुधैः ॥ गोबीजका ञ्चनैर्वैश्यंशूद्रंसर्वैस्तुपातकैः ॥ बृहस्पतिः ॥ सत्यंवाहनशस्त्राणिगोबीजकनकानिच ॥ देवब्राह्मणपादांश्चपुत्रदा रशिरांसिच ॥ एतेचशपथाःप्रोक्ताःस्वल्पेऽर्थेसुकराःसदा ॥ साहसेष्वभिशापेषुदिव्यान्याहुर्विशोधनम् ॥ याज्ञ वल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ४३ पृ. २) अर्वाक्चतुर्दशादह्नोयस्यनोराजदैविकम् ॥ व्यसनञ्जायतेघोरंसशुद्धःस्यान्नसं शयः ॥ घोरम्महत् ॥ स्वल्पस्यदेहिनामपरिहार्य्यत्वादितिमिताक्षरायाम् ॥ (व्य. प. ४३ पृ. २) कात्यायनोपि ॥ आचतुर्दशकादह्नोयस्यनोराजदैविकम् ॥ व्यसनञ्जायतेघोरंसज्ञेयःशपथैशुचिः ॥ व्यसनमापत् ॥ घोरमतिपी

शपथाः ॥

उाकरम् ॥ स्वल्पस्यशरीरधर्म्मत्वादितिवाचस्पतिमिश्रस्मार्त्तभट्टाचार्य्यौ ॥ पुनःकात्यायनः ॥ अथदैव्यविसंवा
देद्विसप्ताहात्तुदापयेत् ॥ अभियुक्तम्प्रयत्नेनतमर्थन्दण्डमेवच ॥ तस्यैकस्यनसर्व्वस्यजनस्ययदितद्भवेत् ॥ रोगो
ग्निर्ज्ञातिमरणमृणन्दाप्योदमञ्चसः ॥ ज्वरातिसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् ॥ नेत्ररुग्गलरोगस्तुतथो
न्मादःप्रजायते ॥ शिरोरुग्भुजभङ्गश्चदैविकाव्याधयोनृणाम् ॥ दैवविसंवादेज्ञातिमरणादौतस्यैकस्येति ॥ तेन
देशव्यापकमार्य्यादिव्यावृत्तिः ॥ अत्रतस्येत्यनेनपूर्व्वोक्ताभियुक्तपरामर्शादभियुक्तस्यैवरोगादिर्भङ्गलिङ्गम् ॥ ननु
तत्पुत्रादेः ॥ सोपीवमहान्नस्वल्पइतिप्रागेवोक्तम् ॥ एतदभिप्रायेणैवाभियुक्तस्यासाधारणरोगादिभिर्भङ्गलि
ङ्गमित्यर्थः ॥ इतिवाचस्पतिमिश्राः अतएवज्ञातिमरणमित्येवोक्तन्नतुज्ञातिरोगादिरिति ॥

॥ ॥ अथदायनिर्णयोपयोगिस्वत्वं ॥ तच्चक्रयप्रतिग्रहादिजन्यःशक्तिविशेषः ॥ तत्कारणतानुक्रयादीनांलो
कव्यवहारादेवगम्यते ॥ चशास्त्रात् ॥ तदनभिज्ञानामपितद्दर्शनात् ॥ शास्त्रकल्पनायाङ्गौरवाच्च ॥ नयविवेकेभ
वनाथोप्येवम् ॥ यत्तुगौतमः ॥ स्वामीरिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषुब्राह्मणस्याधिकंलब्धंक्षत्रियस्यविजि
तन्निर्विष्टंवैश्यशूद्रयोरिति ॥ तल्लोकसिद्धकारणानुवादकम् ॥ स्वामित्वस्यध्वंसमात्रेणयत्स्वस्यभवतितस्मिन्रि
क्थमितिप्रयुञ्जतेलोकाः ॥ क्रयप्रतिग्रहादिव्यावर्त्तयितुम्मात्रपदम् ॥ अन्नताद्दशध्वंसएवरिक्थपदंशक्त्यादि
स्वत्वोपायसमभिव्याहारात् ॥ नागृहीतविशेषणान्यायाच्च ॥ पितरिजीवतितद्द्रव्येपुत्रादीनाम्पूर्वमनुत्पन्नमेव
स्वत्वंसंविभागेनजन्यतइतिधारेश्वराचार्य्यः ॥ स्मृतिसङ्ग्रहकारश्च ॥ तन्न ॥ उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वंलभेत
इत्येवमादिवचनेनपुत्रोत्पत्तेरेवपितृधनेपुत्रस्वत्वनिरूपितस्वत्वोत्पादकत्वबोधनात् ॥ भूर्य्यापितामहोपात्तानिब

न्धोद्भवमेववा ॥ तत्रस्यात्सदृशंस्वाम्यम्पितुःपुत्रस्यचोभयोरितियाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.५०पृ.१) वचनाच्च ॥ नचेदम्पितामहमरणस्यैवस्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वङ्गमयतिनपुत्रोत्पत्तेः ॥ मरणकालेऽनुत्पन्नेपौत्रेतदभावप्रसङ्गात् ॥ परन्तुतत्रनुपितामहपदमविवक्षितम् ॥ अन्यथाप्रपितामहाद्युपात्तेसदृशस्वाम्याभावप्रसक्तेः ॥ अनुवादत्वेनाशेषण त्वाच्च ॥ यत्तुदेवलः ॥ पितर्य्युपरतेपुत्राविभजेयुर्द्धनम्पितुः ॥ अस्वाम्यंहिभवेदेषान्निर्द्दोषेपितरिस्थितइति ॥ तत्रपूर्व्वार्द्धन्तादविभागकालविधायकंविधिप्रत्ययश्रवणात् ॥ उत्तरार्द्धन्तुतस्यैवस्तुत्यर्थतयास्वातन्त्र्यपरम् ॥ नतुस्वत्वाभावपरम् ॥ एतेनगतोऽदत्तिपितरिपुत्रारिक्थंविभजेरन् ॥ यद्यपिस्यात्पश्चादधिगतं नैरनर्हा एवपुत्राअर्थधर्म्मपरेस्वातन्त्र्यादितिशङ्खवचोपिव्याख्यातम् ॥ पूर्व्वं निषेधार्थवादार्थानश्वरास्वातन्त्र्योक्तिरितियद्यपितेःपश्चादधिगतमित्यन्वयः ॥ तैःपुत्रैःपश्चादुत्पत्तेः ॥ अधिगतम्प्रतिग्रहादिनाप्राप्तम् ॥ पुत्रादिप्रतिगृहीतेस्वत्वाधि

वादात्तत्राप्यस्वातन्त्र्यङ्गिमुतपित्रञ्जितिद्दतितात्पर्य्यार्थः ॥ इदञ्चास्वातन्त्र्यंविभागकाम्यधर्म्मव्यवसायादिविषयम् ॥ अतएवहारीतः ॥ जीवतिपितरिपुत्राणामर्थादानविसर्गविभागाक्षेपेष्वस्वातन्त्र्यमिति ॥ आदानविसर्गविदेनव्यवसायोलक्ष्यते ॥ आक्षेपोदास्यादिभर्त्सनमितिमदनः ॥ यत्तुमणिमुक्ताप्रवालानांसर्व्वस्यैवपिताप्रभुः ॥स्थावरस्यतुसर्व्वस्यनपितानपितामहइतितत्कुण्डलाङ्गुलीयकधारणादावेवपितुःस्वातन्त्र्यमात्रार्थन्नतुदानादौनवापुत्रोत्पत्तेःस्वत्वकारणत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ भोगानाश्यमण्याद्युपादानादप्येवमेवार्थःप्रतीयते ॥ अतएवस्थावरन्द्विपदञ्चैवयद्यपिस्वयमर्ज्जितम् ॥ असम्भूयसुतान्सर्व्वान्नदानन्नचविक्रयइतिदानविक्रयादीनामेवनिषेधोनभोगस्य ॥ अतःपूर्व्वमनेकभ्रात्रादीनामपरिच्छिन्नंस्वत्वंसंविभागेनव्यवस्थाप्यते ॥ तत्रसमुदितद्रव्यगतपूर्व्वस्वत्वनाशेनतदेकदेशेविलक्षणमदुत्पद्यतइतिकेचित् ॥ युक्तन्तुपूर्व्वनाशस्वत्वान्तरोत्पत्तिकल्पनेगौरवात्पूर्व्वमेक

देशस्थितमेवोत्पन्नंविभागेनपदार्थविशेषनिष्ठतयाज्ञाप्यते ॥ प्रकृतमुच्यते ॥ ब्राह्मणस्याधिकंलब्धमितिप्रतिग्र
हलब्धंविप्रस्याधिकम्फलजनकमितिकेचित् ॥ रिक्थाद्यपेक्षयाविप्रस्यैवायमधिकउपायः ॥ एवंक्षत्रियादेर्ज
यादिरितितुयुक्तम् ॥ जयेपिजितस्ययत्रगृहक्षेत्रद्रव्यादौस्वत्वमासीत् ॥ तत्रैवजेतुरप्युत्पद्यतेजितस्यकरग्राहि
तायाम्तुजेतुरपिसैवनस्वत्वम् ॥ अतएवसार्वभौमेनसम्पूर्णपृथ्वीमाण्डलिकेनचमण्डलन्नदेयमित्युक्तंषष्ठे ॥ सम्पू
र्णपृथ्वीमण्डलस्यतत्तद्ग्रामक्षेत्रादौस्वत्वन्तुतत्तद्भौमिकादीनामेव ॥ राज्ञान्तुकरग्रहणमात्रं ॥ अतएवेदानीन्तनपा
रिभाषिकक्षेत्रदानादौनभूदानसिद्धिः किन्तुवृत्तिकल्पनमात्रमेव ॥ भौमिकेभ्यःक्रीतेतुगृहक्षेत्रादौस्वत्वमप्यस्त्येव
॥ तेनतत्रभूदानस्यापिफलम्भवति ॥ निर्विष्टङ्कुसीदकृषिवाणिज्यपशुपालनलब्धम् ॥ सेवालब्धञ्च ॥ निर्वेशो
भृतिभोगयोरित्यभिधानात् ॥ भृतिःसेवाभोगःकुसीदादिः ॥ तत्राद्यंवैश्यस्यद्वितीयंशूद्रस्य ॥ अतोलोकसिद्धेयत्र

यादीनाङ्कारणता ॥ एवञ्चस्वीयगवादौजातवत्सादौस्वत्वव्यवहारः सङ्गच्छते ॥ उपायानांशास्त्रगम्यत्वेपुनस्या
त् ॥ स्वीयगवादिजननरूपोपायस्यशास्त्रेणाबोधनात् ॥ ननुस्वीयगवादिजननेनेवस्वभार्य्यायामुत्पत्याकन्यापु
त्रादावपिस्वत्वंस्यात् ॥ इष्टापत्तौविश्वजित्तिसर्वस्वन्ददातीतिविहितेसर्वस्वदानेकन्यापुत्रादिदानापत्याकन्या
पुत्रादिनदेयमितिषाष्ठसिद्धान्तविरोधइतिचेन्न ॥ गवादाविवभार्य्यायांस्वत्वाभावेनतस्यामुत्पन्नेऽपत्येतदभा
वात् ॥ लोकेचस्वत्वास्पदीभूतोत्पत्तेरेवस्वत्वकारणत्वङ्क्लृप्तम् ॥ भार्य्यायामपिप्रतिग्रहेणस्वत्वंस्यादितिचेन्न ॥
क्षत्रियादीनाम्प्रतिग्रहाभावेनतद्भार्य्यासुस्वत्वाभावात्तदपत्येष्वपितदभावः ॥ तेनसजातीयेष्वयंप्रोक्तस्तनयेषुम
याविधिरितिसजातीयस्यैवदत्तकस्यग्राह्यत्वात् ॥ क्षत्रियादीन्प्रतितावद्दत्तकप्रतिग्रहेगौणएवनचविप्रान्प्रति
समुच्चयःसम्भवति ॥ तद्विधौयुगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् ॥ नचपुत्रप्रतिग्रहविधिर्विप्राधिकारिकएव ॥ नक्षत्रिया

द्यधिकारिकइतिवाच्यम् ॥ दौहित्रोभागिनेयश्चशूद्रस्यापिचदीयतइत्यादिशौनकादिवचोभिस्तदधिकारिकत्व
स्यापिअवगमात् ॥ एवंब्राह्मविधिनाक्षत्रियादिकन्ययासहविप्रस्योद्वाहेदानप्रतिग्रहयोर्गौणत्वमङ्गीकार्य्यम्
॥ अन्यत्रमुख्यत्वमितिवृत्तिद्वयविरोधः ॥ क्षत्रियाम्प्रतिब्राह्मादिविवाहप्रवृत्तिस्तुसर्वेषामविप्रतिपन्नेव ॥ अत
एवपुत्रादीनान्दानङ्गौणमितितन्त्ररत्नेमिश्राः ॥ नचस्वाभार्य्यापुत्रकन्याइतिशाब्दव्यवहारात्स्वत्वकल्पना ॥ त
स्यस्वःपितास्वामातेत्यादावपिवज्ञातिवाचकत्वेनाप्युपपत्तेः ॥ अस्तिचज्ञातावपिस्वशब्दस्यशक्तिः ॥ स्वोज्ञातावा
त्मनिस्वन्त्रिष्वात्मीयेस्वन्निजेधने ॥ इतिकोशात् ॥ यत्तुवक्ष्येगर्भदासदानमुक्तश्चिन्त्यम् ॥ तस्मादतिमुख्यदानप्र
तिग्रहक्रयविक्रयाद्यभावेनस्वत्वाभावेतदुत्पन्नेगर्भदासेसुतरामदयोगादित्यलम्प्रासङ्गिकम् ॥

दायः ॥ ॥ ॥ अथदायः ॥ ॥ असंसृष्टंविभजनीयन्धनन्दायःलाभाद्यर्थसंसृष्टधनव्यावृत्तये ऽसंसृष्टमितिवणिग्भि

रेकीकृत्यविभज्यमानेदायभागशब्दाप्रयोगात ॥ एवंवक्ष्यमाणपारिभाषिकसंसर्गवितोपिनिवृत्तिः ॥ अतएव
स्मृतिसङ्ग्रहे ॥ पितृद्वारागतन्द्रव्यम्मातृद्वारागतञ्चयत् ॥ कथितन्दायशब्देनतद्विभागोऽधुनोच्यते ॥ इतिनिघ
ण्टौच ॥ विभक्तव्यम्पितृद्रव्यन्दायमाहुर्म्मनीषिणइति ॥ पितृपदंसम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् ॥ अयन्दायोद्वेधा ॥ स
प्रतिबन्धोऽप्रतिबन्धश्च ॥ यत्रधनस्वामिनस्तत्पुत्रादेर्जीवनम्प्रतिबन्धकंससप्रतिबन्धः ॥ यथापितृव्यादिधन
म् ॥ यत्तुस्वामिसम्बन्धादेवपुत्रादेर्जनार्ज्जनोपायान्तरनिरपेक्षस्यास्वत्वम्भवतिसोप्रतिबन्धोयथापितृधनम् ॥
इतिदायस्वरूपम् ॥ अथतद्विभागः ॥ तमाहनारदः ॥ विभागोर्थस्यपित्र्यस्यपुत्रैर्य्यत्रप्रकल्प्यते ॥ दायभागइति
प्रोक्तन्तद्विवादपदम्बुधैः ॥ पुत्रैरितिपौत्रादीनामुपलक्षणम् ॥ पित्र्यस्येतिपितामहादीनाम् ॥ मदनरत्नेपित्र्यादे तद्विभागः॥
रित्येवपपाठ ॥ इदञ्चदायभागस्वरूपमुक्तम् ॥ द्रव्यसामान्याभावेपित्र्यमोहंविभक्तइतिव्यवस्थामात्रेणापिभवत्येव

विभागकालः ॥ वविभागः ॥ बुद्धिविशेषमात्रमेवहिविभागः ॥ तस्यैवाभिव्यञ्जकंवाक्यंयथा ॥ अथविभागकालः ॥ मनुः ॥ (अ. ९
श्लो. १०४) ऊर्ध्वम्पितुश्चमातुश्चसमेत्यभ्रातरःसमम् ॥ भजेरन्पैतृकंरिक्थमनीशास्तेहिजीवतोः ॥ चशब्दोपादा
नेपिमरणसमुच्चयोनविवक्षितः ॥ अतएवमदनरत्नेस्मृतिसङ्ग्रहे ॥ पितृद्रव्यविभागःस्याज्जीवन्त्यामपिमातरि
॥ नत्वेतन्मतथास्याम्यंयस्मान्मातुःपतिंविना ॥ मातृद्रव्यविभागोऽपितथापितरिजीवति ॥ सत्स्वपत्येषुयस्मा
न्नतद्धनस्यपतिःपतिः ॥ एतदपवदतिबृहस्पतिः ॥ पित्रोरभावेभ्रातॄणांविभागःसम्प्रदर्शितः ॥ मातुर्निवृत्ते
रजसिजीवतोरपिशस्यते ॥ नारदः ॥ अतऊर्ध्वम्पितुःपुत्राविभजेयुर्धनंसमम् ॥ मातुर्निवृत्तेरजसिप्रत्तासुभ
गिनीषुच ॥ निवृत्तेवापिरमणेपितर्युपरतस्पृहे ॥ रमणःकामः ॥ उपरतस्पृहोविरक्तः ॥ प्रत्तासुभगिनीष्वेति
कन्यास्विद्रजोरमणनिवृत्त्योर्विशेषणं ॥ गौतमः ॥ ऊर्ध्वम्पितुःपुत्राऋक्थंविभजेरन्निवृत्तेरजसिमातुर्जीव

तिपितरिचेच्छतीति ॥ इच्छतीत्यनेनरजोनिवृत्तिंविनापिपितुरिच्छयाविभागउक्तः ॥ कश्चित्तदिच्छांविनापिवि
भागमाहबृहस्पतिः ॥ क्रमागतेगृहक्षेत्रेपितापुत्राःसमांशिनः ॥ पैतृकेनविभागार्हाःसुताःपितुरनिच्छया ॥ अर्थात्पि
तामहाद्यर्ज्जितेतदनिच्छयापिविभागार्हाइत्यर्थः ॥ पैतामहेपित्रार्ज्जितेपितुरिच्छयैवविभागमाहतुर्मनुविष्णू ॥ (अ.
९ श्लो.२०९) पैतृकंतुपिताद्रव्यमनवाप्तंयदाप्नुयात् ॥ नतत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामःस्वयमर्ज्जितम् ॥ बृहस्पतिः ॥ पै
ट तामहंहृतंपित्रास्वशक्त्यायदुपार्ज्जितं ॥ विद्याशौर्य्यादिनावाप्तंतत्रस्वाम्यंपितुःस्मृतम् ॥ प्रदानंस्वेच्छयाकुर्य्यात्
भोगञ्चैवततोधनात् ॥ नारदः ॥ व्याधितःकुपितश्चैवविषयासक्तमानसः ॥ अन्यथाशास्त्रकारीचनविभागेपिताप्र
भुः ॥ हारीतः ॥ अकामेपितरिरिक्थभागोवृद्धेविपरीतचेतसिदीर्घरोगिणिचेति ॥ अकामेविभागेच्छारहितइ
तिमदनरत्ने ॥ विपरीतचेताअधर्म्मवर्त्ती पितुरनिच्छायामपिविभागोभवतीतिभावः ॥ पितर्य्यसमर्थेज्येष्ठपु

त्वनुमत्याविभागमाहहारीतः॥ कामन्दानेप्रोषितेआर्त्तेकुलेवाज्येष्ठोअर्थांश्चिन्तयेदिति॥ शङ्खलिखितौ॥ पि
तर्य्युपरतेकुटुम्बस्यव्यवहारञ्ज्येष्ठःकुर्य्यात्तदनन्तरोवाकार्य्यज्ञस्तदनुमतेनेति॥ अनन्तरोऽनुजः॥ कुटुम्बभरणा
द्यसमर्थेच्छयाविभागः॥सर्वेषामन्यथात्वेत्वनियमइतिनिष्कृष्टोऽर्थः॥ याज्ञवल्क्यः॥(मि.व.४७पृ.१)विभागञ्चे
त्पिताकुर्य्यादिच्छयाविभजेत्सुतान्॥ ज्येष्ठंवाश्रेष्ठभागेनसर्वेवास्युःसमांशिनः॥ ऐच्छिकविभागस्यविवृतउत्तरा
र्द्धेन। इच्छायाःसम्भवतिउक्तपक्षद्वयावलम्बनत्वेनैवात्तन्न्यायायोगात्॥ वाक्यभेदापत्तेः॥ एकस्मैकस्मैचित्कप

विषमविभागः॥ र्द्दिकमप्यधिकमेनंविषमपीत्यव्यवस्थापत्तेश्च॥ ज्येष्ठविभागेविशेषमाहमनुः॥(अ.९श्लो.११२.११६.११७)ज्येष्ठ
स्यविंशउद्धारःसर्वद्रव्याच्चयद्वरम्॥ ततोऽर्द्धंमध्यमस्यस्यात्तुरीयंतुयवीयसः॥उद्धारेऽनुद्धृतेत्वेषामियंस्यादंशकल्पना॥
एकाधिकंहरेज्ज्येष्ठःपुत्रोऽध्यर्द्धंततोऽपरः॥ अंशमंशंयवीयांसइतिधर्म्मोव्यवस्थितः॥ यमलयोर्म्मध्येप्रथमप्रसूतस्य

ज्येष्ठ्यमाह मनुः ॥ अ. ९ श्लो. १२६ ॥ जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतं ॥ यमयोश्चैव गर्भासु जन्मतो ज्येष्ठस्वरूपम् ॥
ज्येष्ठता मता ॥ यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखं ॥ सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठ्यं प्रतिष्ठितमिति ॥ य
सु पिण्डसिद्ध्यादिषु यच्चान्यैरनन्तरप्रसूतस्य ज्येष्ठ्यमुक्तं तदनेन कार्य्यं शिवाध्यते तस्याश्रुतिमूलत्वात् ॥ मासेन शुद्धि
र्भवतीतिवत् ॥ यत्तु द्वितीयादभवतो गर्भात् सुतिर्यश्च विपर्ययादित्यादिना भागवते पश्चाज्जातस्य ज्येष्ठ्यमुक्तं तदप्यनेन
बाध्यते ॥ पुराणेषु स्मृतिविरुद्धाचाराणां बहुशो दर्शनात् ॥ देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेयेति केचित् ॥ युक्तं तु पूर्वोक्तमेव
॥ अयं ज्येष्ठांशविभागः ॥ कलौ नेष्टः ॥ कलिवर्ज्येषु पाठात् ॥ निर्णीतं चेदं समयमयूखेऽस्माभिः ॥ पितुरंशद्वय
माह नारदः ॥ द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ॥ इदन्त्वेकपुत्रपरम् ॥ स यद्येकपुत्रः स्याद्द्वौ भागावात्मनः
कुर्य्यादिति शङ्खलिखितोक्तेरिति मदनरत्ने ॥ एकपदं श्रेष्ठपरम् ॥ एके मुख्यान्यकेवला इति अमरोक्तेः ॥ गुणव

पैतामहे पौत्रस्य ॥

स्पुत्र इति यावदिति ॥ पारिजाते ॥ पितामहार्जिते त्वेकपुत्रेणापि सह समांशित्वमाह बृहस्पतिः ॥ द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ॥ समम् अंशित्वमाख्यातम् पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व. प. ५० पृ. १) भूर्य्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ॥ तत्रस्यात्सदृशं स्वाम्यम् पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥ कात्यायनः ॥ संकल्पं द्रव्यम् आर्त्यं यद्भागे गृह्णन्ति ततः समैः ॥ पितरो भ्रातरश्चैव विभागो धर्म्य उच्यते ॥ यत्तु याज्ञवल्क्यः ॥ न्यूनाधिकविभक्तानाम् धर्म्यः पितृकृतः स्मृत इति ॥ तत्र पितृकृतो धर्म्यश्चेत् स्मृतो न परावर्तनीय इति मदनविज्ञानेश्वरादयः ॥ (मि. व. प. ४७ पृ. २) यदपि नारदः ॥ पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ॥ तेषां स एव धर्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुरिति तद्गुणाकरपरम् ॥ स्वस्य पुत्राणां च समांशपक्षे पत्न्या अप्यंशमाह याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व. प. ४७. पृ. २) यदि कुर्य्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ॥ न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा इति ॥ दत्ते त्वर्द्धं देयम् ॥ दत्ते

स्वर्द्धम्प्रकल्पयेदिति ॥ अर्द्धम्पूर्वदत्तंस्त्रीधनंयावतापुत्रांशसमम्भवति ॥ तावदित्यर्थः॥ अंशाधिकधनायास्तुनां
शः ॥ अर्द्धमिसमर्थस्यपुत्रस्यानीहमानस्यदायजिघृक्षाभावमाहसएव ॥ (मि.व्य.प.४७.पृ.२) शक्तस्यानीहमानस्य
किञ्चिद्दत्वापृथक्क्रिया ॥ किञ्चिद्दानञ्चतरपुत्राणान्दायजिघृक्षानिवृत्यर्थमितिमिताक्षरायाम् ॥ (व्य.प.४७ — दायजिघृक्षाऽभावे ॥
पृ.२) पितृमरणानन्तरंसमविभागउक्तः ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ विभजेरन्सुताःपित्रोरूर्द्ध्वंरिक्थंऋणंसमम् ॥ हारी — मृतेपितरिविभागः॥
तः॥ समानोमृतेपितरिरिक्थभागइति ॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.५१ पृ.१) पितुरूर्द्ध्वंविभजतांमाताप्यं
शंसमंहरेत् ॥ विष्णुः॥ मातरःपुत्रभागानुसारिभागहारिण्यः॥ स्मृत्यन्तरे ॥ अनवीत्यधनापुत्रैर्विभागेंशंसमंह
रेत् ॥ सधनातुयावतास्वधनस्यपुत्रांशसमभागताभवति ॥ तावदेवहरेदित्यर्थः॥ अंशाधिकधनायास्तुनांशः॥स
पत्नमातुःपितामह्याश्चांशमाहव्यासः॥ असुताश्चपितुःपत्न्यःसमानांशाःप्रकीर्तिताः॥ पितामह्यश्चताःसर्वामातृतु — पत्नीनामंशाः॥

ल्याःप्रकीर्त्तिताः॥ सवर्णादित्यनेनपितामहीसपत्न्योपिगृह्यन्ते ॥ अनेकभ्रातृपुत्राणांविभागप्रकारमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.५० पृ.१) अनेकपितृकाणान्तुपितृतोभागकल्पना॥ एकस्यैकःपुत्रोऽपरस्यद्वावन्यस्यत्रयस्तेषाम्पितृसङ्ख्ययैवविभागोनविभाजकसङ्ख्ययेत्यर्थः॥ कात्यायनः ॥ अविभक्तेऽनुजेप्रेतेतत्सुतंरिक्थभागिनम् ॥ कुर्वीतजीवनंय्येनलब्धन्नैवपितामहात् ॥ लभेतांशंसपित्र्यन्तुपितृव्यात्तस्यवासुतात्॥ सएवांशस्तुसर्वेषाम्भ्रातृणान्न्यायतोभवेत् ॥ लभेतेतत्सुतोवापिनिवृत्तिःपरतोभवेत्॥ अनुजपदञ्ज्यायसोप्युपलक्षणम् ॥ परतःप्रपौत्रात् ॥ प्रपौत्रपुत्रादिःपितृपितामहप्रपितामहेषुमृतेधनगरं वृद्धप्रपितामहेमृतेऽन्यस्मिंस्तत्पुत्रादिकेजीवतितद्धनन्नलभते॥ पुत्रपौत्रप्रपौत्रसामान्याऽभावेसोपिलभतएवेत्यर्थः॥ इदञ्चवमाविभक्तपरम्॥ किन्तुसंसृष्टपरम्॥ अविभक्तविभक्तानाङ्कुल्यानांवसतांसह॥ भूयोदायविभागःस्यादाचतुर्थादितिस्थितिरितिदेवलोक्तेः॥ ऋणंत्वे

स्थङ्गृहक्षेत्रैर्य्यस्य पैतामहम्भवेत् ॥ चिरकालप्रोषितोवाभागभागागतस्तुसः ॥ गोत्रसाधारणन्त्यक्त्वायोन्यदेशं समाश्रितः ॥ तद्वंशस्यागतस्यांशःप्रदातव्योनसंशयः ॥ अविभक्तविभक्तानांवृद्धप्रपितामहतत्पुत्राणाञ्चसंसृष्टाना मित्यर्थः ॥ इदञ्चसमदेशस्थितपरम् ॥ देशान्तरस्थस्तुपञ्चमादिरपिलभतएव ॥ तृतीयःपञ्चमश्चैवसप्तमश्चा पियोभवेत् ॥ जन्मनामपरिज्ञानेलभेतांशङ्क्रमागतमितिदेशान्तरप्रक्रमेणवृहस्पतिस्मृतेः ॥ क्वचिन्मातृतोविभा गमाहवृहस्पतिः ॥ यद्येकजाताबहवःसमानाजातिसङ्ख्यया ॥ सापत्न्यास्तैर्विभक्तव्यम्मातृभागेनधर्म्मतः ॥ व्यासः ॥ समानजातिसङ्ख्यायेजातास्त्वेकेनसूनवः ॥ विभिन्नमातृकास्तेषाम्मातृभागःप्रशस्यते ॥ एतत्प्रत्युदाहरणमा हवृहस्पतिः ॥ सवर्णाभिन्नसङ्ख्यायेपुम्भागस्तेषुशस्यते ॥ विजातीयविभागमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ५१ पृ. २) चतुस्त्रिद्व्येकभागाःस्युःक्रमशोब्राह्मणात्मजाः ॥ क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागाविड्जास्तुद्व्येकभागिनः ॥ ब्राह्मणात्म

मातृतोविभागः ॥

विजातीयविभागः ॥

जाब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याशूद्रासुजाताः॥ क्षत्रजाःक्षत्रियावैश्याशूद्रासुजाताः॥ विड्जावैश्याशूद्रयोर्जाताः॥ बृह
स्पतिः॥ नप्रतिग्रहभूर्देयाक्षत्रियादिसुतायवै॥ यद्यप्येषाम्पितादद्यान्मृतेविप्रासुतोहरेत्॥ देवलः॥ शूद्रयांद्वि
जातिभिर्जातोनभूमेर्भागमर्हति॥ सजातावाप्नुयात्सर्वमितिधर्मोव्यवस्थितः॥ भूमेःक्रयादिप्राप्तायाअपि॥द्र
शूद्रापुत्रस्य व्यस्यतुलभतएव॥ अपरिणीतशूद्रापुत्रस्तुद्रव्यांशमपिनलभते॥ तथाचमनुः॥ अ.९ श्लो.१५५॥ ब्राह्मणक्षत्रिय
विशांशूद्रापुत्रोनरिक्थभाक्॥ यदेवास्यपितादद्यात्तदेवास्यधनम्भवेत्॥ पितृमरणोत्तरंविशेषमाहबृहस्पतिः॥
अनपत्यस्यशुश्रूषुर्गुणवान्शूद्रयोनिजः॥ लभेतजीवनंशेषंसपिण्डाःसममाप्नुयुः॥ गौतमः॥ शूद्रापुत्रोप्यनपत्य
स्यशुश्रूषुश्चेल्लभतेवृत्तिमूलम्॥ वृत्तिमूलञ्जीवनकारणम्॥ सएव॥ शूद्रापुत्रवत्प्रतिलोमास्विति॥ प्रतिलोमासू
त्पादकापेक्षयोत्कृष्टवर्णस्त्रीषूत्पन्नेष्वित्यर्थः॥ शूद्रेणापरिणीतायामुत्पन्नेविशेषमाहयाज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.

५५ पृ.१)जातोपिदास्यांशूद्रेणकामतोंऽशहरोभवेत् ॥ मृतेपितरिकुर्युस्तंभ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम् ॥ कामःपितुरि
च्छा ॥ शूद्रेणेतिपदात्द्विजातिभिर्दास्यामुत्पन्नस्तुपितुरिच्छयापिनांशभाक् ॥ नापिपितृमरणोत्तरमर्द्धन्नापिपुत्रा
द्यभावेसर्वमितिमदनरत्नादिषु ॥ विभागानन्तरोत्पन्नपुत्रेविशेषमाह ॥ विभक्तजःपित्र्यमेवेति ॥ बृहस्पतिः
॥ पुत्रैःसहविभक्तेनपित्रायत्स्वयमर्जितम् ॥ विभक्तजस्यतत्सर्वमनीशाःपूर्वजाःस्मृताः ॥ यथाधनेतथर्णेचदाना
दानक्रयेषुच ॥ परस्परमनीशास्तेमुक्त्वाशौचोदकक्रियाम् ॥ ऋणमात्रसत्वेतुपूर्वविभक्तेभ्योविभागग्रहणंविनातेन
र्णन्नैवदेयम् ॥ रिक्थग्राहीऋणन्दाप्यइतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ कस्मिंश्चित्संसृष्टेतुतेनसहविभागः ॥ ऊर्ध्वंविभागाज्जा
तस्तुपित्र्यमेवधनंहरेत् ॥ संसृष्टास्तेनवायेस्युर्विभजेतसतैःसहेतिमनूक्तेः ॥ (अ.९ श्लो.२१६) पितृमरणोत्त
रविभागकालेऽस्पष्टगर्भायांमातरितत्सपत्न्यांभ्रातृपत्न्यांवानन्तरसमुत्पन्नेविशेषमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व.

विभागानन्तरोत्पन्नपुत्रे ॥

प.५० पृ.२) विभक्तेषुसुतोजातःसवर्णायांविभागभाक्॥ विभागंवसर्वैर्भ्रात्रादिभिःस्वस्वांशात्किञ्चित्किञ्चि
दुधृत्ययथास्वांशसमोभवतितथाकार्य्यः॥ विष्णुः॥ पितृविभक्ताविभागानंतरोत्पन्नस्यविभागंदद्युः॥ इदञ्च
तदंशेषुरेकसेकसहितेषुज्ञेयम् ॥ ततस्त्वेतुसएवाह ॥ दृश्याद्वातद्विभागःस्यादायव्ययविशोधितात्॥दृश्याद्विंयमा
नद्रव्यात् ॥ भ्रातृणांविभागकालेविशेषमाहवसिष्टः॥ अथभ्रातृणान्दायविभागोयाश्चानपत्याःस्त्रियस्तासामापुत्र

असंस्कृतेभ्रातरि भगिनीषुच ॥

लाभादिति ॥ प्रतीक्षाकार्य्येतिशेषः॥ पितृमरणोत्तरंविभागेविशेषमाहबृहस्पतिः॥ असंस्कृताभ्रातरस्तुयेस्युस्त
त्रयवीयसः॥ संस्कार्य्याःपूर्वजैनैवपैतृकान्मध्यकाद्धनात् ॥ यवीयसइतिनुमृदीर्घभावंश्छान्दसः॥ भ्रातृग्रहणम्भ
गिनीनामुपलक्षणम् ॥ तथाचसएव ॥ असंस्कृतास्तुयास्तत्रपैतृकादेवताधनात्॥संस्कार्य्याःभ्रातृभिर्ज्येष्ठैःकन्यका
श्चयथाविधीति ॥ भगिनीसंस्कारेविशेषमाहयाज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.५१.पृ.१)असंस्कृतास्तुसंस्कार्य्याभ्रातृभिः

पूर्वसंस्कृतेः ॥ भगिन्यश्चनिजादंशादंशन्दत्वातुरीयकम् ॥ यज्जातीयाकन्यातज्जातीयपुत्रस्ययावान्भागस्तस्यच
तुर्थमंशम्प्रत्येकम्भगिनीभ्योदत्वाताः संस्कार्यादत्यर्थः ॥ दाययहणव्यवस्थोपयोगितयामुख्यगौणपुत्रव्यवस्थामाह
याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.५३.पृ.२)औरसोधर्म्मपत्नीजस्तत्समःपुत्रिकासुतः ॥ क्षेत्रजःक्षेत्रजातस्तुसगोत्रेणेतरे द्वादशविधपुत्राः
णवा ॥ गृहेप्रच्छन्नउत्पन्नोगूढजस्तुसुतःस्मृतः ॥ कानीनःकन्यकाजातोमातामहसुतोमतः ॥ अक्षतायांक्षतायांवा
जातःपौनर्भवःस्मृतः ॥ दद्यान्मातापितावायंसपुत्रोदत्तकोभवेत् ॥ क्रीतश्चताभ्यांविक्रीतःकृत्रिमःस्यात्स्वयङ्कृतः
॥ दत्तात्मातुस्वयन्दत्तोगर्भेविन्नःसहोढजः ॥ उत्सृष्टोगृह्यतेयस्तुसोपविद्धोभवेत्सुतः ॥ सवर्णायान्धर्म्मपत्न्यामुत्प
न्नऔरसःपुत्रोमुख्यः ॥ पुत्रिकासुतोद्वेधा ॥ तत्रश्चमाहवसिष्ठः ॥ अभ्रातृकाम्प्रदास्यामितुभ्यङ्कन्यामलङ्कृताम् ॥
अस्यांयोजायतेपुत्रःसमेपुत्रोभवीष्यतीति ॥ अन्यमाहसएव ॥ तृतीयःपुत्रिकैवेति ॥ अस्मिन्पक्षेकन्ययेवपि

तुरीयर्थदेहादिकार्य्यम् ॥ क्षेत्रजः अपुत्रभ्रात्रादिपत्न्याङ्गुरुनियोगाद्देवरादिसगोत्रेणोत्पन्नः ॥ अक्षतायाम्पूर्व्वयोद्धभु
क्तायाङ्क्षतायामन्येनभुक्तायांवायोद्वरेणोत्पन्नः पौनर्भवः ॥ अथदत्तकभिन्नागौणाः पुत्राः कलौवर्ज्याः ॥ दत्तौरसे
तरेषाम्पुत्रत्वेनपरिग्रहइतितन्निषेधेपुपाठात् ॥

दत्तकः॥ ॥ ॥ अथदत्तकविधिः ॥ मनुः ॥ (अ. ९ श्लो. १६८) मातापितावादद्यातांयमद्भिःपुत्रमापदि ॥ सदृशम्प्रीति
संयुक्तंसज्ञेयोदत्त्रिमःसुतः ॥ वाशब्दान्मात्रभावे पितैवदद्यात् ॥ पित्रभावेमातैवोभयसत्वेतुउभावपीतिमदनः ॥ आ
पद्ग्रहणादनापदिनदेयः ॥ अयन्निषेधोदातुरेवपुत्रस्याभावेनिवृत्त्यर्थइतिविज्ञानेश्वरः ॥ (मि. व्य. प. ५४ पृ. १) तन्न
॥ अत्यथावाक्याद्दृष्टार्थतयात्रत्यर्थत्वावगमात्कथञ्चिददृष्टार्थत्वेपिवानियमादृष्टस्यआवश्यकत्वात् इतिक्रमेणार्थ्य
विशेषप्रयोजकादृष्टसिद्धिः ॥ येकेचिदापच्छन्दस्यस्वार्थत्यागाद्यापत्तेरनापत्परिसङ्ख्यायकत्वभावेननिषेधार्थक

त्वम् ॥ किन्त्वापदोनिमित्तमात्रबोधकत्वमेव ॥ नचनैमित्तिकत्वआपदि पुत्रादानेप्रत्यवायापत्तिः ॥ एतद्वाक्यस्य सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धमात्रबोधकत्वात् ॥ आपदिनिमित्तेदानविधायकत्वाभावात् ॥ यदपिविवाहप्रकरणेतेने वोक्तम् ॥ रोगिण्यादिनिषेधातिक्रमेदृष्टविरोधएव ॥ भार्य्यादिवृत्पदातएवेति ॥ तदप्यनेनैवापास्तम् ॥ सदृश कुलगुणादिभिर्नजात्या ॥ अतःक्षत्रियादिरपिविप्रादेर्दत्तकोभवतीतिमेधातिथिः ॥ सदृशंजात्येतिकुल्लूकभट्टः ॥ (म.अ.९श्लो.१६८.१६९) युक्तंचेदम् ॥ याज्ञवल्क्येन ॥ (मि.व्य.प.५५पृ.१) औरसोधर्मपत्नीजइतिद्वादशा ऽपिपुत्राननुक्रम्यस्वजातीयेष्वयंप्रोक्तस्तनयेषुमयाविधिरित्युपसंहारात् ॥ स्पष्टीकरिष्यतेचेदंवक्ष्यमाणशौनकव चोभ्याम् ॥ विज्ञानेश्वरोप्येवम् ॥ (मि.व्य.प.५४पृ.१) ज्येष्ठेनजातमात्रेणपुत्रीभवतिमानवइतिज्येष्ठस्यैवपुत्रका र्य्यकरणेमुख्यत्वात्सनदेयइत्ययमपिनिषेधोदातुरेवनप्रतिग्रहीतुरित्यपिसः ॥ (मि.व्य.प.५४पृ.१) स्यादयम्प्र

तिषेधोदातुरेवयद्येतस्यज्येष्टदाननिषेधकतास्यान्नतुसास्ति ॥ मानाऽभावात् ॥ पुत्रोभवतीत्यनेनपुत्रित्वमात्रो
क्त्याऋणाऽपाकरणोक्तिमात्रपरत्वाच्च ॥ अतएवपितॄणामनृणश्चैवसतस्मात्सर्व्वमर्हतीत्युत्तरार्द्धेङ्गच्छते ॥ सर्वन्द्रव्य
म् ॥ दत्तकश्चपुमानेवंभवतिनकन्या ॥ तथैयोदत्त्रिमःसुतइतिसञ्ज्ञातञ्जिसम्बन्धबोधकपाप्ययतेनसइतिसर्व्वना
म्नामातापितृकर्तृकप्रीतिजलगुणकापन्निमित्तकदानकर्म्मीभूतसजातीयपुंसएदाष्टवर्षब्राह्मणमुपनयीततम
ध्यापयीतेतितच्छब्देनाष्टवर्षब्राह्मण्यपुंस्त्वोपनयादिसंस्कृतस्यैवपरामर्शात् ॥ एतेनक्षेर्म्मम्नित्यमितिमवक्तो
दत्त्रिमशब्दोदाननिर्वृत्तकर्म्मत्वाविशेषादरायान्यस्मैयादत्ताङ्गन्यामप्यभिधत्तइतिवोषाञ्चिदुक्तिःपरास्ता ॥ पुत्र
प्रतियहप्रकामाहशौनकः ॥ शौनकोहम्प्रवक्ष्यामिपुत्रसङ्ग्रहमुत्तमम् ॥ अपुत्रोमृतपुत्रोवापुत्रार्थंसमुपोष्यच ॥ वास
सीकुण्डलेदत्वाउष्णीषञ्चाङ्गुलीयकम् ॥ आचार्य्यन्धर्म्मसंयुक्तंवैष्णवंवेदपारगम् ॥ बर्हिःकुशसमञ्चैवपलाश

न्वेधमेवच ॥ रत्नानामाहृत्यबन्धून्ज्ञातिमान्नरसत्तमः ॥ बन्धूनन्नेनसम्भोज्यब्राह्मणांश्चविशेषतः ॥ अन्वाधानादिक
तन्त्रंकृत्वाज्योत्पवनादिकम् ॥ दातुःसमक्षङ्गत्वातुपुत्रन्देहीतियाचयेत् ॥ दानेसमर्थोदातास्मैयेयज्ञेनेतिपञ्च
भिः ॥ देवस्यत्वेतिमन्त्रेणहस्ताभ्याम्प्रतिगृह्यच ॥ अङ्गादङ्गेत्यृचञ्जप्त्वाचाघ्रायशिशुमूर्द्धनि ॥ वस्त्रादिभिरलङ्कृ
त्यपुत्रच्छायावहंसुतम् ॥ नृत्यगीतैश्चवाद्यैश्चस्वस्तिशब्दैश्चसंयुतम् ॥ गृहंनयेत् ॥ गृहमध्येतमादायचरुंकृत्वायथावि
धानतः ॥ यस्त्वाहृदेत्यृचाचैवतुभ्यमग्नऋचैकया ॥ सोमोददादित्येताभिःप्रत्यृचम्पञ्चभिस्तथा ॥ स्विष्टकृदादिहो
मञ्चकृत्वाशेषंसमापयेत् ॥ ब्राह्मणानांसपिण्डेषुकर्त्तव्यःपुत्रसङ्ग्रहः ॥ तदभावेऽसपिण्डोवाअन्यत्रतुनकारयेत् ॥
क्षत्रियाणांस्वजातौवागुरुगोत्रसमोऽपिवा ॥ वैश्यानांवैश्यजातिषुशूद्राणांशूद्रजातिषु ॥ सर्वेषामेववर्णानांज्ञाति
ष्वेवनचान्यतः ॥ दौहित्रोभागिनेयश्चशूद्रस्यापिचदीयते ॥ नैकपुत्रेणकर्त्तव्यम्पुत्रदानङ्कदाचन ॥ बहुपुत्रेणकर्त्तव्य

म्पुत्रदानम्प्रयत्नतः॥ दक्षिणाङ्कुरयेदत्त्वायथाशक्तिद्विजोत्तमः॥ नृपोराष्ट्रार्द्धमेवापिवैश्योवित्तस्यतत्त्रयम्॥ शूद्रः सर्वस्वमेवापिअशक्तोनयथाबलम्॥ छायावएंसदशम्॥ दौहित्रोभागिनेयश्चेतियथाभूतभार्योपयोगित्वेनदण्डस्य मैत्रावरुणायदण्डम्प्रयच्छतीत्यत्रसम्भवत्यपिभार्यत्वेचतुर्थ्यादण्डीप्रैषानन्वाहेतिप्रैषानुवचनकर्तृत्वेनभार्यपयो गिनोमैत्रावरुणस्यैवभार्यत्वमुक्तम्॥तथेहाप्यनपाकृतर्णत्वेनचतुर्थ्यर्थषष्ठ्याशूद्रस्यैवदौहित्रभागिनेयावपिप्रतिशे षितयाभार्यत्वम्॥ अतस्तयोरेवविधेयत्वेनदौहित्रभागिनेयावेवशूद्रस्येतिनियमविधिविषयताप्युक्ता॥ शूद्रस्य स्वविधेयत्वेनतद्विषयत्वायोगात्तोशूद्रस्यैवेतिवचनवशोविप्रादिशेष्यपररपरिसङ्ख्यापत्तेः॥ तस्माद्दौहित्रभागि नेयावेवशूद्रस्यमुख्यौ॥तदभावेअन्योपिसजातीयः॥ शूद्राणांशूद्रजातिश्चितितेनैवोक्तेः॥नचदेवजातिपदन्दौहि त्रभागिनेययोरेवोपसंह्रीयते॥ दौहित्रत्वभागिनेयत्वयोःसजातीयत्वस्यचपरस्परमव्यभिचारित्वात्॥ एकस्मृ

तोसामान्यवाक्यवैयर्थ्यपिनैव ॥ विवृतञ्चैतद्वैतनिर्णयेतातचरणैः शिष्टाचारोप्येवम् ॥ एवञ्चनिषादस्थपतिव
त्तस्याधिकारेसिद्धेयच्छुद्रियिवेकउक्तम् ॥ वैदिकमन्त्रसाध्यहोमवतिपुत्रपरिग्रहेशूद्रस्यानधिकारइतितदपास्तम्
॥ समन्त्रहोमस्तुतेनविप्रद्वाराकार्य्यः ॥ उपवासोव्रतंहोमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ॥ विप्रैःसम्पादितंयस्यसम्पन्न
मस्यतत्फलमितिपराशरोक्तेः ॥ स्मार्तहरिनाथायप्येवमेव ॥ यत्तुपराशरएव ॥ दक्षिणार्थन्तुयोविप्रःशूद्रस्यजुहु
याद्धविः ॥ ब्राह्मणस्तुभवेच्छूद्रःशूद्रस्तुब्राह्मणोभवेदितितन्नशूद्रकर्म्मसाद्गुण्यंविप्रस्यदोषम्प्रतिपादयतीतिमाधवः
स्त्रियाअपिशूद्रवदेवाऽधिकारःस्त्रीशूद्राश्चसधर्म्माणइतिवाक्यात् ॥ वसिष्ठः ॥ शुक्रशोणितसम्भवःपुरुषोमातापि
तृनिमित्तकस्तस्यप्रदानविक्रयपरित्यागेषुमातापितरौप्रभवतोनत्वेकम्पुत्रन्दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वासहित्रायतेपुर
्वान्तुस्त्रीपुत्रन्दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः ॥ पुत्रम्प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूयराजनिचनिवेद्यनिवेशन

स्यमध्येयाहृतिभिर्दूत्वादूरेबान्धवंसन्निकृष्टमेवगृह्णीयात् ॥ सन्देहेचोत्पन्नेदूरेबान्धवंमृद्गिवस्थापयेत् ॥ वि
ज्ञायतेलोकेनचहंस्ताःरयेदिति ॥ तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीतऔरसउत्पद्येतचतुर्थभागभागीत्यादिति ॥ भर्त्रनुज्ञातुसधवा
याएवदृष्टार्थत्वात् ॥ विधवायास्तुतांविनापिपितुस्तदभावेज्ञातीनामाज्ञयाभवति ॥ अतएवरक्षेत्कन्यांपिता
विन्नाम्पतिःपुत्रास्तुवार्द्धके ॥ अभावेज्ञातयस्तेषान्नस्वातन्त्र्यङ्क्वचित्स्त्रियाइतियाज्ञवल्क्येन ॥ (मि.आ.प.१२
पृ.१) अवस्थाविशेषएवभर्तुःपारतन्त्र्यमुक्तम् ॥ तदभावेवार्द्धकादिनातस्याःक्षमतायांवापुत्रादीनामपि ॥ कात्या
यनेनाऽपि ॥ नारीखल्वननुज्ञातापित्राभर्त्रासुतेनवा ॥ विफलन्तद्भवेत्तस्यायत्करोत्यौर्ध्वदेहिकमिति ॥ अवस्था
विशेषएवपितृभर्त्राद्यनुज्ञाउक्ता ॥ और्ध्वदेहिकम्पारलौकिकम् ॥ अतोयस्यामवस्थायाम्भर्त्रनुज्ञाप्राप्तासैवाज्ञाऽ
नूद्यते ॥ नत्वपूर्वा विधीयते ॥ अतोविधवायाभर्तुराज्ञांविनाप्यधिकारः ॥ अदूरेबान्धवोयथायथंसन्निहितःसपि

ण्डः ॥ सन्निहितेष्वपिभ्रातृपुत्रोमुख्यः ॥ भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ॥ सर्वेतेतेनपुत्रेणपुत्रिणोमनु रब्रवीदितिमनूक्तेः ॥ (अ. ९ श्लो. १८२) इतिमिताक्षरायाम् ॥ (व्य. प. ५५ पृ. १) इदमेववचेतद्वचसःप्रयोजनं व्युत्क्रमन्यासम्भवात् ॥ दूरेबान्धवंविजातीयम् ॥ इमक्त्तुपरिणीतउत्पन्नपुत्रोऽपिचभवतीतिलातचरणाः ॥ युक्तञ्चेदम्बाधकाऽभावात् ॥ यत्तुकालिकापुराणे ॥ पितुर्गोत्रेणयःपुत्रःसंस्कृतःपृथिवीपते ॥ आचूडान्तन्नपुत्रः सपुत्रतांयातिचाऽन्यतः ॥ चूडोपनयनसंस्कारानिजगोत्रेणवैकृताः ॥ दत्ताद्यास्तनयास्तेस्युरन्यथादासउच्यते ॥ ऊर्ध्वन्तुपञ्चमाद्वर्षान्निदत्ताद्याःसुतानृप ॥ गृहीत्वापञ्चवर्षीयम्पुत्रेष्टिम्प्रथमञ्चरेदिति ॥ तद्सगोत्रपरम् ॥ आचूडान्तमित्याऽभिव्याप्त्यर्थोमर्य्यादार्थत्वेचूडोपनयनसंस्काराइत्यनेनविरोधापत्तेः ॥ इदन्तुवचोनतथाविस्र म्भणीयन्द्वित्रिकालिकापुराणपुस्तकेष्वदर्शनात् ॥

तस्यद्वैविध्यम् ॥

॥ ॥ अयञ्चदत्तकोद्विविधः॥ केवलोद्व्यामुष्यायणश्च ॥ संविदंविनादत्तआद्यः॥ आवयोरसावितिसंविदा दत्तस्त्वन्त्यः॥ तत्राद्यःप्रतिग्रहीतुरेवौर्ध्वदेहिकश्राद्धादिकुर्य्यात् ॥ तथाहिपुत्रप्रतिग्रहस्यभार्याकाङ्क्षायाम्पुत्रम्प्र तिग्रहीष्यन्नित्यादिकेतद्विधोपुत्रमितिद्वितीयान्तेनपुत्रस्यभाव्यत्वमुक्तम् ॥ नचजन्यपुंस्त्वाख्यम्पुत्रत्वम्भावयितुं शक्यम् ॥ तेनपुत्रशब्देनसर्वम्पुत्रकार्य्यंलक्षयित्वातत्प्रयोजकमदृष्टम्भाव्यमङ्गीकर्त्तव्यम् ॥ अतःप्रतिग्रहीतृकुलेपुत्र त्वम्भावयितुंशक्यम् ॥ तेनपुत्रपित्रादिसम्बन्धविशेषप्रयुक्तानिकार्य्याणिप्रवर्त्तन्ते ॥ अतएवाआहमनुः॥ (अ.९ श्लो.२४२) गोत्ररिक्थेजनयितुर्न्नभजेद्दत्रिमःसुतः॥ गोत्ररिक्थानुगःपिण्डोव्यपैतिददतःस्वधा॥ गोत्ररिक्थे ऽनुगच्छतीतिगोत्ररिक्थाऽनुगःप्रायस्तत्समनियतइतियावत् ॥ दत्रिमःकेवलः ॥ द्व्यामुष्यायणेगोत्राद्यनुवृत्ते र्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ पिण्डःश्राद्धमौर्ध्वदेहिकादीतिमेधातिथिकुल्लूकभट्टादयः॥ (अ.९ श्लो.१४२) पिण्डःसापि

ण्डत्वम् ॥ स्वधोर्ध्वदेहिकश्राद्धदीत्यपरे ॥ वस्तुतस्तु ॥ यथाजातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्निमादधीतेत्यत्र वयोवस्थाविशेषो यथा वार्द्धमत्रवैर्दिमिनोत्यर्द्धम्बर्हिर्वेदीत्यनेन देशविशेषो लक्ष्यते तथा गोत्ररिक्थपिण्डस्वधापदैर्जनकादीनां पिण्डसम्बन्धप्रयुक्तङ्कार्य्यमात्रं संलक्षयित्वा तन्निवृत्तिरुच्यते ॥ तेन सोदरपितृव्यादिसम्बन्धनिवृत्तिरपि सिद्धा भवति ॥ अत एव केवलदत्तकजन्यः पुत्रोऽपि पितुः सपिण्डीकरणपार्वणश्राद्धादिप्रतिग्रहीत्रैव सह कुर्य्यात् ॥ एवङ्करपुत्रोऽपि ॥ यत्तु ॥ अथचेद्दत्तक्रीतपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणाऽनार्षेयास्ते द्व्यामुष्यायणा भवन्तीत्यादिना द्व्यामुष्यायणानुपक्रम्य कात्यायनः ॥ अथ यस्थेषां स्वासु भार्य्यासु पत्यन्नास्याद्विवयं हरेयुः पिण्डं त्वेभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युरथ यद्युभयोर्न्नस्यादुभाभ्यान्दद्युरेकस्मिन्श्राद्धे पृथगुद्दिश्य द्वावनुकीर्त्तयेत् ॥ प्रतिग्रहीतारञ्चोत्पादयितारञ्चातृतीयात्पुरुषादिति ॥ तद्व्यामुष्यायणपरम् ॥ द्व्यामुष्यायणा भवन्तीत्युपक्रमात् ॥ तेन द्व्यामुष्यायणो जनकस्य प्रतिग्रही

तुर्थापुत्राणरा॰सत्येतस्मैपिण्डन्दद्यात्रिक्थंचगृह्णीयात् ॥ नतत्सत्वे ॥ यदात्भयोरप्यौरसाःपुत्राःसन्तितदातस्माउपिनदद्यात् ॥ प्रतिग्रहीत्रौरसांशस्यचतुर्थम्भागम्वहरेत् ॥ तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीतेऔरसउत्पद्येतचतुर्थभागभागीस्यादितिवशिष्ठोक्तेः ॥ उत्पन्नेत्वौरसेपुत्रेचतुर्थांशहराःसुताः ॥ सवर्णाअसवर्णास्तुग्रासाच्छादनभाजनाइतिकात्यायनोक्तेश्च ॥ तृतीयांशहराइतिकल्पतरौपाठः ॥ सवर्णाःक्षेत्रजदत्तकादयइतिविज्ञानेश्वरः ॥ यदात्भयोःपुत्राभावस्तदैकस्मिन्श्राद्धइत्याद्युक्तप्रकारेणोभयोरप्येकमेवश्राद्धङ्कुर्य्यात् ॥ यदपिहेमाद्रौकृष्णाजिनः ॥ यावन्तःपितृवर्ग्गाःस्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः ॥ प्रेतानांयोजनङ्कुर्य्युःस्वकीयैःपितृभिःसह ॥ द्वाभ्यांसहाऽथतत्पुत्राःपौत्रास्त्वेकेनतत्समम् ॥ चतुर्थेपुरुषेच्छेदस्तस्मादेषांत्रिपौरुषी ॥ साधारणेषुकालेषुविशेषोनास्तिवर्ग्गिणाम् ॥ मृताहेत्वेकमुद्दिश्यकुर्य्युःश्राद्धंयथाविधीति ॥ तदपिकात्यायनीयसमानार्थमेव ॥ अयमर्थः ॥ द्व्यामुष्यायणदत्तकाद

योजनकप्रतिग्रहीत्रोः कुलेमृतानांस्ववर्गैस्तत्पित्रादिभिः सहसपिण्डीकरणङ्कुर्य्युः॥ दत्तकादिपुत्रास्तुतेषाञ्जन
कप्रतिग्रहीतृभ्यांसहकुर्य्युः॥ तत्पौत्राअपिस्वपितरन्दत्तकेनपितामहेनतज्जनकेनप्रपितामहेनचतुर्थेपुरुषेतत्प्र
पौत्रेछन्दः इच्छाप्रतिग्रहीतारमुच्चारयेन्नवेति॥ जनकमुच्चारयेदेव॥ साधारणेष्वमावास्यादिकालेषुजनकप्रतिग्र
हीतृवर्गिणांश्राद्धङ्कार्य्यम्॥ मृताहेत्वेकमेवोद्दिश्यैकोद्दिष्टंश्राद्धङ्कुर्य्यादिति॥ केचित्तुकेवलदत्तकस्याविधानात्तना
स्त्येव॥ आवयोरसावितिसंविदंविनाविधानाभावात्संविनागृहीतोपिद्व्यामुष्यायणएव॥ तेनैवचजनकप्रतिग्रहीत्रो
रुद्देशेनाऽमावास्यादिषुश्राद्धद्वयमेकंवाश्राद्धङ्कार्य्यम्॥ तत्पुत्रेणतुदत्तकस्यतज्जनकप्रतिग्रहीतृभ्यान्द्वाभ्यामपिस
हसपिण्डीकरणपार्वणश्राद्धादिकार्य्यम्॥ एवन्तत्पुत्रादिभिरपीत्याहुः॥ तच्चिन्त्यम्॥ यद्यपिकेवलदत्तकः क्वापि
शब्दतोनोक्तस्तथापिपूर्वोक्तमनुवचनेनजनकादीनांसम्बन्धमात्रनिवृत्तेरुक्तत्वात्॥ द्व्यामुष्यायणेतदभावादर्शितसि

ध्यत्येव ॥ किञ्च ॥ ऊर्द्धंसप्तमात्पितृबन्धुभ्योबीजिनश्चमातृबन्धुभ्यःपञ्चमादितिगौतमीयेनबीजिकुलेसप्तपु
रुषंयावद्विवाहोऽतिविरुद्धःस्यात् ॥ द्व्यामुष्यायणेचार्थःस्यात्तस्मिन्सापिण्ड्यसत्त्वात् ॥ अतोऽवश्यमेतत्सार्थक्या
र्थंद्वैवल्दत्तकोवाच्यः ॥ तत्रसापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तत्वात् ॥ अपिचप्रवराध्याये ॥ द्व्यामुष्यायणकायेस्युर्दत्तक्रीतका
दयः ॥ गोत्रद्वयेप्यनुद्वाहःशौङ्गशैशिरयोर्यथेति ॥ एतेनगोत्रद्वयंद्व्यामुष्यायणस्योक्तम् ॥ मानवीयेनचजनकगो
त्रनिवृत्तिरुक्तेतिविरोधः ॥ केवलद्व्यामुष्यायणभेदेनैवपरिहरणीयस्तेनसिध्यत्येवकेवलोऽपिदत्तकः ॥ अतएवशू
रेणकुन्तिभोजायदत्रिमत्वेनदत्तायाःकुन्त्याःसुतस्यार्ज्जुनस्यशूरपुत्रवसुदेवदुहितुःसुभद्रायाःसापिण्ड्यनिवृत्ति
म्मनुवचनेनोक्त्वाऽस्यगौतमीयस्यबीजसन्तानजायाअपिनिषेधमात्रपरत्वमेवचोक्त्वाऽर्ज्जुनेननसासुभद्रापरिणे
येत्याशङ्क्यवार्त्तिकोक्तसम्बन्धव्यवधानकल्पनाख्यंसमाधानमाहभट्टसोमेश्वरः ॥ यत्तुकश्चित्सोमेश्वरेणगौतमवच

नात्कुन्त्याः शूरकुलेऽपिसाप्तपौरुषंसापिण्ड्यमुक्तमित्याहलङ्गन्थानध्ययननिबन्धनम् ॥ तेनहिसापिण्ड्यनिवृ
त्तिंपूर्वमुक्त्वागौतमीयस्यजनककुलेनिषेधपरत्वमुक्तम् ॥ ननुसापिण्ड्यबोधकत्वम् ॥ एवंसिद्धेकेवलेद्व्यामुष्याय
णेचआवयोरसाविति संविदपिसिध्यति ॥ प्रतिग्रहीतुर्द्व्यामुष्यायणज्ञानार्थत्वेनदृष्टार्थत्वात् ॥ अत्रचकेवलदत्त
कस्यपालकपितृकुलेसाप्तपौरुषम्मातृकुलेचपाञ्चपौरुषंसापिण्ड्यम् ॥ यत्तुवृद्धगौतमः ॥ स्वगोत्रेणकृतायेस्युर्दत्त
क्रीतादयः सुताः ॥ विधिनागोत्रमायान्तिनसापिण्ड्यंविधीयते ॥ यच्चबृहन्मनुः ॥ दत्तक्रीतादिपुत्राणाम्बीजव
प्तुः सपिण्डता ॥ पञ्चमीसप्तमीचैवगोत्रित्वम्पालकस्यच ॥ यदपिनारदः ॥ धर्म्मार्थिवर्द्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेणपु
त्रवत् ॥ अंशपिण्डविभागित्वमेषुकेवलमिष्यतइतितान्यनाकराणि ॥ साऽऽकरत्वेऽपिद्व्यामुष्यायणस्यप्रतिग्र
हीतृकुलेसाप्तपौरुषसापिण्ड्याभावप्रतिपादनार्थम् ॥ केवलदत्तकेपूर्वोक्तगौतमीयेनपालककुलेसाप्तपौरुषसापि

ण्ड्यस्योक्तत्वात् मानवीयेनच जनककुले सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तत्वात् ॥ यत्तु सापिण्ड्यनिर्णये केशाञ्चिन्मान्यानाँ
लेखः ॥ जनकगोत्रेणोपनयादिसंस्कृतस्य तु जनककुले पितृतो मातृतश्च पाञ्चपौरुषं साप्तपौरुषञ्च सापिण्ड्यम् ॥
प्रतिग्रहीतुः कुले तु त्रिपुरुषम्प्रतिग्रहीतरि गौणपितृत्वप्रयोजकस्योत्पादकत्वस्योपनेतृत्वस्य चा ऽभावात् ॥ प्रति
ग्रहीतृगोत्रेण संस्कृतस्य तु प्रतिग्रहीत्रादिभिरेव साप्तपौरुषम्पाञ्चपौरुषञ्चेति ॥ तस्य मूलन्न विद्मः ॥ किञ्च ॥
यदि प्रतिग्रहीतर्य्युत्पादकत्वोपनेतृत्वाद्य ऽभावात् न पितृत्वङ्कथन्तर्हि त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्प्रतिग्रहीत्रादिश्राद्धा
दिकर्तृत्वं चादत्तकस्य ॥ न च पितृत्वं सापिण्ड्यसमनियतं येन तदभावात् सापिण्ड्या ऽभावः स्यात् ॥ वस्तुतस्तु ॥ ऊ
र्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्य इति गौतमादिवचनैः प्रतिग्रहीत्रादिभिः सह सापिण्ड्यम्पूर्वमुक्तमेवेति दिक् ॥ ॥ अथ
पुत्रदानप्रतिग्रहविधिः ॥ तत्रा ऽनेकपुत्राणामज्येष्ठदान एवा ऽधिकारः सर्वेषाम् ॥ प्रतिग्रहे त्वजातपुत्राणाम्मृत

पुत्राणांवा ॥ स्त्रीणांसधवानाम्भर्तुरनुज्ञयाभर्त्रभावेपित्रादीनाम् ॥ शूद्राणान्दौहित्रोभागिनेयोवाऽऽज्ञोनाऽन्यः
॥ अन्यैस्तुसन्निहितः सपिण्डस्तदभावेविप्रकृष्टोनत्वन्यजातीयइति ॥ अत्रदाताप्रतिग्रहदिनेकालादिस्मृत्वाऽ
स्मदादीनामस्यचपुत्रस्ययद्यमपन्नपितृपुत्रादितत्तत्सम्बन्धनिमित्तफलमत्कार्य्यप्रवृत्तयेचपुत्रदानङ्करिष्यइतिसङ्क
ल्प्यगणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापूजावृद्धिश्राद्धादिकुर्य्यात् ॥ प्रतिग्रहीतातुप्रतिग्रहदिनपूर्व्वदिनेउपोष्याऽप
रदिनेबन्धूनाहूयपुत्रप्रतिग्रहं राज्ञेनिवेद्यकालादिस्मृत्वाग्रहीष्यमाणपुत्रस्यतज्जनकादीनाञ्चपरस्परंयत्तमानपि
तृपुत्रादितत्तत्सम्बन्धनिवृत्तयेऽस्मदादीनाञ्चपरस्परम्पितृपुत्रादितत्तत्सम्बन्धनिमित्तफलमत्कार्य्यप्रवृत्तयेचपु
त्रम्प्रतिग्रहीष्यइतिसङ्कल्प्यगणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापूजावृद्धिश्राद्धआचार्य्यवरणकुण्डलाङ्गुलीयकवा
सोयुगलोष्णीषमधुपर्कादिभिराचार्य्यपूजनानिसङ्कल्पपूर्वकङ्कृत्वात्रीन्विप्रान्बन्धूंश्चभोजयेत् ॥ अथाचार्य्यः

स्वकर्म्मकरिष्य इतिसङ्कल्प्यस्थण्डिलोल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तङ्कृत्वाऽन्वाधानेचक्षुषाज्येनेत्यन्तमुक्त्वाऽत्रप्रधा
नमर्य्यमंवायुंसूर्य्यम्प्रजापतिञ्चैकैकयाआहुत्याऽग्निमेकयासूर्य्यंसावित्रीञ्चषड्भिश्चाहुतिभिर्य्यक्ष्येशेषेणस्विष्ट
कृतमित्याद्याज्योत्पवनान्तङ्कुर्य्यात्॥अथप्रतिग्रहीतादातृनिकटेगत्वापुत्रन्देहीतियाचयेत्॥दातातुयेयज्ञेनेति
ऋचपञ्चकमुक्त्वाकालादिस्मृत्वाऽस्मदादिनामित्यादिप्रवृत्तयद्दत्यन्तमुक्त्वाऽमुम्पुत्रन्त्वंयथाशक्त्यलङ्कृतन्तुभ्यमहंस
म्प्रदद इतिवदेत्॥येयज्ञेनेतिपञ्चानाम्मानवपुत्रोनाभानेदिष्टोविश्वेदेवाजगतीपुत्रदानेविनियोगः॥प्रतिग्रही
तातुदेवस्यत्वेत्यनेनप्रतिगृह्यस्वशाखोक्ताङ्गामस्तुतिम्पठित्वाऽङ्गादङ्गादित्यृचञ्जपित्वापुत्रम्मूर्द्धन्याघ्रायवस्त्रा
दिभिरलङ्कृत्यमङ्गलशब्देर्गृहाण्नयेत्॥अथाआचार्य्यआज्यस्थापनाद्याआज्यभागान्तङ्कृत्वाआज्येनैवव्यस्त
समस्तव्याहृतिभिर्हुत्वाचरुणाजुहुयात्॥यस्त्वाहृदावसुश्रुतोऽग्निस्त्रिष्टुप्पुत्रप्रतिग्रहप्रधानचरुहोमेविनियोगः॥य

स्वाहेदाअग्नयइदन्नममेतित्यागः ॥ तुभ्यमग्नइत्यस्यसूर्य्यासावित्रीसूर्य्यासावित्र्यनुष्टुप्तुभ्यमग्ने ॥ सूर्य्यासावि
त्र्याइदन्नमम ॥ सोमोददित्तिपञ्चानांसूर्य्यासावित्रीसूर्य्यासावित्र्यनुष्टुब्विनियोगःप्राग्वत्ततःसोमोऽददन्नतः
स्विष्टकृदादिसमापयेदितिविधिः ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ ऋणविभागेविशेषमाहकात्यायनः ॥ पित्र्यम्पित्र्यर्ण
सम्बन्धमात्मीयञ्चात्मनाकृतम् ॥ ऋणमेवङ्कृतंशोध्यंविभागेबन्धुभिःसह ॥ पित्र्यर्णसम्बन्धम्पितुःऋणापाकर
णार्थङ्कृतम् ॥ आत्मीयंस्वकुटुम्बभरणाद्यर्थमन्येनकृतम् ॥ सएव ॥ भ्रात्रापितृव्यमातृभ्याङ्कुटम्बार्थमृणङ्कृतम् ॥
विभागकालेदेयन्तद्विविधभिःसर्वमेवतु ॥ रिक्थादल्पर्णविषयेपिसएव ॥ ऋणम्प्रीतिप्रदत्तन्तुदत्वाशेषंविभाज
येत् ॥ प्रदत्तम्प्रतिश्रुतम् ॥ नारदः ॥ यच्छिष्टंपितृदायेभ्योदत्वर्णम्पैतृकञ्चयत् ॥ भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणीस्याद
न्यथापिता ॥ पितृदायःपित्राप्रतिश्रुतम् ॥ सएव ॥ धर्म्मार्थम्प्रीतिदत्तंचयदृणंस्वेनयोजितम् ॥ तद्दृश्यमानंविभ

ऽन्नदानम्पैतृकाद्धनात् ॥ धर्म्मार्थम्प्रीत्यावचयद्दत्तन्दातुम्प्रतिश्रुतम्पित्रास्वेनयोजितंस्वयमङ्गीकृतम् ॥ तदृणन्दृश्यमानञ्चद्रव्यंविभजेत् ॥ एतदृणातिरिक्तस्यपैतृकाद्धनाद्दानंनास्तीत्यर्थः ॥ अदृश्यमानशङ्कायामपिसएव ॥ दृश्यमानंविभज्येतयदशेषञ्चनुष्पदम् ॥ गूढद्रव्याभिशङ्कायाम्प्रत्ययस्तत्रकीर्तितिः ॥ गृहोपस्करवाह्यावदोह्याभरणकर्म्मिणः ॥ दृश्यमानाविभज्यन्तेकोशङ्गूढे ऽब्रवीन्मनुः ॥ (अ. श्लो.) कर्म्मिणोदासाद्याः ॥ अतएवद्वितीयप्रकरणे ऽस्मिन्विषयेकोशएवनियमितस्तेनैव ॥ शङ्काविश्वाससन्धानेविभागेरिविथनांसदा ॥ क्रियासमूहकर्तृत्वेकोशमेवप्रदापयेदिति ॥

अविभाज्यम्॥ ॥ ॥ अथाऽविभाज्यम् ॥ मनुः ॥ (अ. ९ श्लो. २०६) विद्याधनन्तुयद्यस्यतत्तस्यैवधनम्भवेत् ॥ मैत्रमौद्वाहिकञ्चैवमाधुपर्किकमेवच ॥ व्यासः ॥ विद्याप्राप्तंशौर्य्यधनंयच्चसौदायिकम्भवेत् ॥ विभागकालेतत्तस्यनाऽन्वेष्टव्यं

स्वरिक्थिभिः॥ सोदायिकंवक्ष्यते ॥ एतच्चपितृद्रव्याविरोधेनार्जितंज्ञेयम् ॥ तथाचयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प. ४८ पृ.२) पितृद्रव्याविरोधेनयदन्यत्स्वयमर्जितम् ॥ मैत्रमौद्वाहिकञ्चैवदायादानान्नतद्भवेत् ॥ क्रमादभ्यागतन्द्रव्यंहृतमभ्युद्धरेत्तुयः॥ दायादेभ्योनतद्द्याद्विद्ययालब्धमेवच ॥ क्रमागतायामुद्धृतायांभुविविशेषमाह ॥ शङ्खः॥ पूर्वनष्टान्तुयोभूमिमेकश्चेदुद्धरेत्क्रमात् ॥ यथाभागंलभन्त्यन्येदत्वांशन्तुतुरीयकम् ॥ उद्धृतायाश्चतुर्थमंशमुद्धर्त्रेदत्वाऽवशिष्टमुद्धर्त्रासहविभजेयुः॥ मनुः॥ (अ.९ श्लो.२०८) अनुपघ्नन्पितृद्रव्यंश्रमेणयदुपार्जयेत् ॥ दायादेभ्योनतद्द्याद्विद्ययालब्धमेवच ॥ व्यासः ॥ अनाश्रित्यपिद्रव्यंस्वशक्त्याऽऽप्नोतियद्धनम् ॥ दायादेभ्योनतद्द्याद्विद्यालब्धञ्चयद्धनम् ॥ विद्यालब्धंविशिनष्टिकात्यायनः॥ परभक्तोपयोगेनविद्याप्राप्ताऽन्यतस्तुया॥ तयालब्धन्धनंयत्तुविद्याप्राप्तन्तदुच्यते ॥ एतदेवविशदयतिसएव॥ उपन्यस्तेतुयल्लब्धंविद्ययापणपूर्वकम्॥ विद्याधनन्तुतद्वि

क्रमागतायाभुवि॥

याद्विभागेनविभज्यते ॥ शिष्यादाचार्य्यतःप्रश्नात्सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ॥ स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धम्प्राध्यय
नाच्चयत् ॥ विद्याधनन्तुतत्प्राहुर्व्विभागेनविभज्यते ॥ शिल्पिष्वपिहिधर्म्मोयम्मूल्याद्यच्चाधिकम्भवेत् ॥ विद्यालब्ध
ङ्गतञ्चैवयाज्यतःशिष्यतस्तथा ॥ एतद्विद्याधनम्प्राहुःसामान्यँय्यदतोऽन्यथा ॥ परन्निरस्ययल्लब्धंविद्ययापण
पूर्व्वकम् ॥ विद्याधनन्तुतद्विद्यान्नविभाज्यम्बृहस्पतिः ॥ विद्याप्रतिज्ञयालब्धंशिष्यादाप्तञ्चयद्भवेत् ॥ ऋत्विङ्न्याये
नयल्लब्धमेतद्विद्याधनम्भृगुः ॥ उपन्यासःक्रमजटादीनांसङ्कलितानाम्पाठइतिमदनरत्ने ॥ सभायाङ्गूढप्रमेयवि
वृतिरितिकेचित् ॥ पणपूर्व्वकमुपन्यस्तइत्यन्वयः ॥ शंसनम्प्रख्यापनम् ॥ प्राध्ययनम्प्रकृष्टाध्ययनम् ॥ शिल्पिष्व
पीऽयंविद्याधर्म्मःशिल्पिष्वपिज्ञेयइत्यर्थः ॥ मूल्याधिकम्पारितोषिकम् ॥ ऋत्विङ्न्यायउपदर्शनम् ॥ अत्रसर्व्वत्रा
ऽपिविद्याधिगमेतथाद्रव्यार्ज्जनेचपितृद्रव्याऽविरोधेसत्येवाऽविभाज्यत्वंविरोधेतुविभाज्यमेव ॥ अतएवकात्य

यनः ॥ कुलेविनीतविद्यानाम्भ्रातॄणाम्पितृतोऽपिवा ॥ शौर्य्यप्राप्तञ्चयद्वित्तंविभाज्यन्तद्बृहस्पतिः ॥ पितृद्रव्यवि
रोधेप्यर्ज्जितस्यांशद्वयमस्त्येव ॥ येनचैषांस्वयमुपार्ज्जितंस्यात्सद्व्यंशमेवहरेदितिवसिष्ठोक्तेः ॥ कस्मिंश्चिद्विद्याधने
विशेषमाहनारदः ॥ कुटुम्बम्बिभृयाद्भ्रातुर्य्योविद्यामधिगच्छतः ॥ भागंविद्याधनात्तस्मात्सलभेताऽश्रुतोपिसन् ॥
अश्रुतोऽविद्यइतिमदनरत्ने ॥ भागन्दास्यामीत्यप्रतिश्रुतइतितुयुक्तम् ॥ पितृद्रव्याविरोधार्ज्जितेविशेषमाहगौ
तमः ॥ स्वमर्ज्जितंवैद्योवैद्येभ्यःकामन्दद्यादिति ॥ विद्यांवेत्तीतिवैद्यः ॥सइच्छयाविद्वद्भ्योभ्रातृभ्योदद्यादित्यर्थः॥
कात्यायनः ॥ नावैद्यानान्तुवैद्येनदेयंविद्याधनङ्क्वचित् ॥ समविद्याधिकानान्तुदेयंवैद्येनतद्भवेत् ॥ वैद्योवैद्यायनाका
मोदद्यादंशंस्वतोधनात् ॥ पितृद्रव्यंसमाश्रित्यनचेत्तेनतदाहृतम् ॥ अयञ्चनिषेधोविद्यमानभ्रातॄणांधनान्तरस
त्वे ॥ धनान्तराऽभावेतुतेभ्योऽपिदेयमेवेतिमदनः ॥ पित्रादिदत्तस्याऽविभाज्यत्वमाहबृहस्पतिः ॥ पिताम

हपितृभ्यान्वदत्तम्मात्रा ऽपियद्भवेत् ॥ तस्यतन्नापहर्त्तव्यंशौर्य्यभार्य्याधिनेतथा ॥ नारदः॥ शौर्य्यभार्य्याधिनेचोभे
यच्चविद्याधनम्भवेत् ॥ त्रीण्येतान्यविभाज्यानिप्रसादोयश्चवैपितुः॥ कात्यायनः॥ ध्वजाहृतम्भवेद्यत्तुविभाज्य
न्नैवतत्स्मृतम् ॥ सङ्ग्रामादाहृतंयच्चविद्राव्यद्विषताम्बलम् ॥ स्वाम्यर्थेजीवितन्त्यक्त्वातद्ध्वजाहृतमुच्यते ॥ सएव
॥ आरूढसंशयंयत्रप्रसभङ्कर्म्मकुर्वते ॥ तस्मिन्कर्म्मणितुष्टेनप्रसादःस्वामिनाकृतः॥ तत्रलब्धन्तुयत्किञ्चिद्धनं
शौर्य्येणतद्भवेत् ॥ अत्रविशेषमाहव्यासः॥ साधारणंसमाश्रित्ययत्किञ्चिद्वाहनादिकम् ॥ शौर्य्यादिनाऽऽप्नोति
धनम्भ्रातरस्तत्रभागिनः॥ तस्यभागद्वयन्देयंशेषास्तुसमभागिनः॥ सौदायिकस्वरूपमाहव्यासः ऊढयाकन्ययावा
पिपत्युःपितुर्गृहादपि ॥ भ्रातुःसकाशात्पित्रोर्वालब्धंसौदायिकंस्मृतम् ॥ कात्यायनः॥ यल्लब्धंलग्नकालेतुस्व
जात्याकन्ययासह ॥ कन्यागतन्तुतद्वित्तंशुद्धंवृद्धिकरंस्मृतम् ॥ वैवाहिकन्तुतद्विन्द्याद्भार्य्यायायत्सहागतम् ॥ धवमे

यं विधं सर्वं विज्ञेयं धर्म्मसाधनम् ॥ आदायार्षस्तु गोद्वयमिति प्रकारेण लब्धं कन्यागतम् ॥ अत्रा ऽपि विद्याधनवदेव पितृद्रव्या ऽविरोधभेदं विभाज्यत्वम् ॥ विद्यादिव्यतिरिक्तप्रकारेण तु लब्धं विभाज्यमेव ॥ तथा च मनुः ॥ (अ.९ श्लो.२०५) अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनम्भवेत् ॥ समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा ॥ ईहा कृष्यादिचेष्टा ॥ अपित्र्ये पितृद्रव्यानाश्रयणे ॥ अन्यदप्यविभाज्यमाह मनुः ॥ (अ.९ श्लो.२१९) वस्त्रम्पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥ योगक्षेमम्प्रचारञ्च न विभाज्यम्प्रचक्षते ॥ पत्रं वाहनम् ॥ वस्त्रपत्रा ऽलङ्कारा ये येन धृतास्ते तस्यैव सममूल्याश्चेत् ॥ न्यूनाधिकमूल्यास्तु विभाज्या एव ॥ पितृधृतन्तु वस्त्रादि तच्छ्राद्धभोक्त्रे देयम् ॥ यत्त्वलङ्कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ॥ गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेदिति बृहस्पत्युक्तेः ॥ विषमेष्वजादिषु विशेषमाह मनुः ॥ (अ.९.श्लो.११९) अजाविकं सैकशफन्न जातु विषमम्भजेत् ॥ अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥

कृतान्नोदकेयथासम्भवमुपयोज्ये॥ त्रियोदास्योविषमायथासम्भवङ्कर्म्मकारणीयाः॥ समास्तुविभाज्याः॥ पित्रवरुद्धास्तुसमाजपिनविभाज्याः॥ औषुचसंसक्तास्व ऽविभागइतिगौतमोक्तेः॥ योगक्षेमशब्देनमन्त्रिपुरोहितादयउच्यन्तेइतिकल्पतरौ॥ लौगाक्षिस्तुक्षेमम्पूर्त्तंय्योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः॥ अविभाज्येतुतेप्रोक्तेशयनासनमेवचेत्याह॥ तत्रपूर्त्तंतडागाऽऽरामादि॥ इष्टंय्यागविप्रभोजनादि॥ तदुभयमविभागदशायांसर्व्वानुमत्यायद्रव्यंय्येनोत्सृज्यपृथक्स्थापितन्तेनद्रव्येणसधर्म्मस्तेनैवकार्य्योनाऽन्येननवासम्भूयसर्वैरित्यर्थः॥ प्रचारोगृहादिमार्गः॥ गवादिप्रचारार्थभूश्च॥ यत्तुशङ्खलिखितौ॥ नवास्तुविभागोनोदपात्रालङ्कारोपयुक्तवाससामिति॥ यच्चव्यासः॥ अविभागःसगोत्राणामासहस्रकुलादपि॥ याज्यक्षेत्रञ्चपत्रञ्चकृतान्नमुदकंस्त्रियइति॥ वास्तुक्षेत्रयोरविभाज्यत्वमाहुः॥ तद्धर्म्मवास्तुगोप्रचारक्षेत्रादिपरम्॥ प्रतिमहोपात्तयोस्तयोःक्षत्रियादिविभागप्रतिषेधपरम्

॥ पूर्वोक्तनिषेधात् ॥ अल्पमूल्ययोर्म्मूल्येनविभागोनस्वरूपतइत्येवम्परंवा ॥ वस्त्रादिषुविशेषमाहबृहस्पतिः ॥
वस्त्रादयोऽविभाज्यायैरुक्तैस्तैर्न्नविचारितम् ॥ धनम्भवेत्समृद्धानांवस्त्रालङ्कारसंश्रितम् ॥ मध्यस्थितमनाजीव
न्दातुन्नैकस्यशक्यते ॥ युक्त्याविभजनीयन्तदन्यथाऽनर्थकम्भवेत् ॥ विक्रीयवस्त्राभरणमृणमुद्ग्राह्यलेखितम् ॥
कृतान्नञ्चाकृतान्नेनपरिवर्त्यविभज्यते ॥ उद्धृत्यकूपवाप्यम्भःस्वानुसारेणभुज्यते ॥ एकांस्त्रीङ्कारयेत्कर्म्मय
थांशेनगृहेगृहे ॥ बह्व्यःसमांशतोदेयादासानामप्ययंविधिः ॥ यथाभागाऽनुसारेणसेतुःक्षेत्रंविभज्यते ॥ प्रचार
श्चयथांशेनकर्त्तव्योरिक्थिभिःसदेति ॥ उद्ग्राह्येति ॥ अधमर्णादुद्धृत्येत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ धनम्पत्रमिविष्टमुध
म्मार्थंयन्निरूपितम् ॥ उदकञ्चैवदासाश्चनिबन्धोयःक्रमाऽऽगतः ॥ धृतंवस्त्रमलङ्कारोनानुरूपञ्चयद्भवेत् ॥ यथा
कालोपयुक्तानितथायोज्यानिबन्धुभिरिति ॥ धनमितिधर्म्मांशेनोत्सृज्यपत्रेलिखितमित्यर्थः ॥ उदकङ्कूपादि

गतम् ॥ निबन्धोवृत्तिः॥ नानुरूपंविभागायोग्यम् ॥ भ्रात्रादिवञ्चनयास्थापितद्रव्यस्यविभागमाहयाज्ञवल्क्यः
॥ (मि. व्य.प.५२पृ.१) अन्योन्यापहृतन्द्रव्यंविभक्तेयत्तुदृश्यते ॥ तत्पुनस्तेसमैरंशैर्विभजेरन्नितिस्थितिः॥
अन्योन्यापहृतञ्ज्येष्ठकनिष्ठाद्यपहृतम्॥ यत्तुमनुः॥ (अ.९.श्लो.२१३) योलोभाद्विनिकुर्वीतज्येष्ठोभ्रातॄन्यवी
यसः॥ सोज्येष्ठःस्यादभागश्चनियन्तव्यश्चराजभिरिति॥ तत्रापिज्येष्ठपदन्दण्डापूपिकन्यायादायादमात्रोपल
क्षकम्॥ ज्येष्ठस्याऽपिदोषःकिमुतयवीयसामित्यर्थः॥ अतएवगौतमः॥ योवैभागिनंभागान्नुदतेचयतएवैनं
सयदिचैनन्नचयतेऽथपुत्रमथपौत्रञ्चयतइति॥ भागिनम्भागार्हम्भागान्नुदते-ऽपाकरोति ॥ सनुन्नएनन्नोतार
ञ्चयतेनाशयति॥ यदितन्ननाशयतितत्पुत्रम्पौत्रंवानाशयतीत्यर्थः॥ नारदः॥ विभक्तेनैवयत्प्राप्तन्तस्यैवधन
म्भवेत्॥ हृतन्नष्टञ्चयद्धनम्प्रागुक्तञ्चपुनर्भवेदिति॥ प्रागुक्तन्दायादमध्येकेनचित्प्रच्छादितम्॥ पुनर्विद्विभा

गड्डतिशेषः ॥ मनुः ॥ (अ. श्लो.) विभागेतुकृतेकिञ्चित्सामान्यंयत्रदृश्यते ॥ नासौविभागोविज्ञेयःक्र
र्त्तव्यः पुनरेवहीति ॥ केनचिद्विभागस्याऽपलापेनिर्णयमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ६२ पृ. २) विभाग
निह्नवेज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ॥ विभागभावनाज्ञेयागृहक्षेत्रैश्चयौतकैः ॥ यौतकैःपृथग्गृहक्षेत्रैरितिविशेष
णविशेष्यभावः ॥ नारदः ॥ विभागधर्म्मसन्देहेदायादानांविनिर्णयः ॥ ज्ञातिभिर्भागलेख्येनपृथक्कार्य्यप्रवर्त्तनात् ॥ स विभागसन्देहे ॥
एव ॥ भ्रातृणामविभक्तानामेकोधर्म्मःप्रवर्त्तते ॥ विभागेसतिधर्म्मोऽपिभवेत्तेषाम्पृथक्पृथक् ॥ अत्राविभक्तानामित्ये
वोद्देश्यसमर्प्पकम् ॥ भ्रातॄणामितितुतद्विशेषणत्वादविवक्षितम् ॥ तेनपितृपितामहपुत्रपौत्रपितृव्यभ्रातृभ्रातृपु
त्रादिष्वप्यविभक्तेष्वेवएषधर्म्मः ॥ अत्रदेशकालकर्त्रादीनामैक्येकर्म्मणोनैक्यप्रयोगविषयिणीन्यायेनप्राप्तापितन्त्र
ताऽविभक्तकर्म्मभेदेऽपिवचनेनबोध्यते ॥ तेनश्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्यास्तावत्कर्म्माअविभक्तानाम्पृथगेव ॥ आहवनीय

स्वाध्यसख्यत्वादीनांसम्बन्धिकत्वेनभेदात् ॥ एवंभ्रात्रामपिपितृभ्रातृपुत्रादीनाममावास्यादौदेवताभेदात्पृथगेव ॥ भ्रातॄणान्तुनिरग्निकानान्तन्त्रेणैव ॥ देवतैक्यात् ॥ प्रवासादिनादेशभेदेतुपृथगेव ॥ साऽग्निकानामग्निसाध्यान्यपिपृथगेव ॥ गृहदेवतापूजावैश्वदेवादितुतन्त्रेणैव ॥ अतएवशाकलः ॥ एकपाकेनवसतामेकदेवार्चनंगृहे ॥ वैश्वदेवश्चवैकंविभक्तानांगृहेगृहेततौ ॥ यत्तुपारिजातेआश्वलायनः ॥ एकपाकेनवसतांविभक्तानामपिप्रभुः ॥ एकस्तुचतुरोयज्ञान्कुर्य्यादग्नियज्ञपूर्वकान् ॥ अविभक्ताविभक्ताश्चपृथक्पाकाद्विजातयः ॥ कुर्युःपृथक्पृथग्यज्ञान्भोजनात्प्राग्दिनेदिने ॥ तत्संसृष्टिपरम् ॥ अविभक्तानामप्येकपाकेनवसतामित्यनेनविभक्ताअविभक्ताश्चेत्यनेनचतत्प्रतिपादनात् ॥ अतःसंसृष्टिनांकदाचित्पृथक्पाकेपृथग्गृहयज्ञाः ॥ वाग्यज्ञोब्रह्मयज्ञः ॥ तत्पूर्वकानित्यतद्गुणसंविज्ञानः ॥ तद्गुणसंविज्ञानेतुवाग्यज्ञेत्याद्यनर्थकम् ॥ प्रथमत्यागेकारणाऽभावादितिन्यायादेवचतुर्णांप्रा

प्तिसम्भवात् ॥ अतो ब्रह्मयज्ञः पृथगेव कार्य्यः ॥ इदन्तु वचनद्वयं शिष्टैस्तथा नाऽऽद्रियते ॥ यानि तु धर्म्मप्रवृत्तौ वचां
सि ॥ अविभक्ताः सुताः पित्रोरेकं कुर्य्युर्न्नृताहिकम् ॥ देशान्तरे पृथक् कुर्य्युर्द्दर्शश्राद्धानुमासिकम् ॥ यावज्जरज्जरज्जो युक्ते
विभक्ताः सदैव हि ॥ दर्शञ्च मासिकं श्राद्धं कुर्य्युः पित्रोः पृथक् पृथक् ॥ अविभक्ताः पृथग्ग्रामाः स्वस्वार्ज्जितधनाशिनः
॥ कुर्य्युस्ते भ्रातरः श्राद्धम्पार्वणञ्च पृथक् पृथगिति ॥ यच्च स्मृतिसमुच्चये ॥ वैश्वदेवः क्षयाहश्च महालय विधिस्तथा ॥ दे
शान्तरे पृथक् कार्य्यो दर्शश्राद्धं तथैव चेति ॥ तान्यपि देशान्तरस्थ संसृष्टविषयाणीति केचित् ॥ वस्तुतस्त्वेतानि निर्म्मू
लान्येव ॥ अथवा देशकालवर्त्तादीनामैक्येन्यायेन प्राप्नातन्त्रता ॥ कर्त्तृभेदे तु वाचनिकी ॥ देशभेदे तु वचनस्यन्यायस्य
चाऽभावात् पृथगेव श्राद्धादीनि युक्तिमूलकानि वेलाविस्कृतानीति दिक् ॥ अन्यान्यपि विभागलिङ्गान्याह नारदः ॥
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं तु दानं ग्रहणमेव च ॥ विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्न्नाविभक्ताः परस्परम् ॥ दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्र

प्रतिग्रहाः ॥ विभक्तानांपृथग्ज्ञेयाःदानधर्म्मागमव्ययाः ॥ येषामेताःक्रियालोकेप्रवर्तन्तेस्वरिक्थिषु ॥ विभक्तान
वगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेणतानिति ॥ दानग्रहणेऋणविषये ॥ तेएवदानग्रहणेद्वितीयश्लोकेऽनूद्यन्तेस्पष्टतार्थम् ॥
पश्वादिप्रतिग्रहाविभक्तानांपृथक्पृथगनुष्ठिताएवव्यवहारोत्पादकाः ॥ अविभक्तानांत्वेकेनकृताःपरस्याऽपिस्वत्व
जनकाइत्यर्थः ॥ दानधर्म्मोलेख्यादिः ॥ आगमोमूल्यलाभप्रवेशादिः ॥ बृहस्पतिः ॥ पृथगायव्ययाधर्मंकुसीदंचपर
स्परम् ॥ वणिक्पथंचयेकुर्युर्विभक्तास्तेनसंशयः ॥ वणिक्पथंवाणिज्यम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.२२ पृ.१)
भ्रातॄणामथदम्पत्योःपितुःपुत्रस्यचैवहि ॥ प्रातिभाव्यमृणंसाक्ष्यमविभक्तेनतुस्मृतम् ॥ एतल्लिङ्गाऽभावेतुदिव्यम् ॥
एषामन्यतमाऽभावेदिव्यान्यतममुच्यतइतितेनैवोक्तत्वात् ॥ यमुवृद्धयाज्ञवल्क्यः ॥ ॥विभागध
र्म्मसन्देहेबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ॥ विभागभावनाकार्य्याभवेद्वैविषयीक्रियेतितल्लिङ्गान्तरसद्भावपरम् ॥ कथञ्चि

दर्पिविभक्ताविभक्तसन्देहस्त्वपगमेपुनर्विभागमाहमनुः ॥ ॥ विभागेयत्रसन्देहोदायादानाम्पर
स्परम् ॥ पुनर्विभागःकर्त्तव्यःपृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ विभक्तकृत्यमाहनारदः ॥ यद्येकजातावहवः पृथक्धर्म्माः
पृथक्क्रियाः ॥ पृथक्कर्म्मगुणोपेतानचेत्कार्य्येषुसम्मताः ॥ स्वभावाद्यदिदद्युस्तेविक्रीणीयुरथाऽपिवा ॥ कुर्य्युर्य
थेष्टंतत्सर्वमीशास्तेस्वधनस्यवा ॥ इति ॥ धर्म्माद्वैधाः पञ्चमहायज्ञाद्याः ॥ क्रियावाणिज्याद्यालौकिकाः कर्म्मगु
णाः ॥ कर्मसाधनानिगृहोपस्करादीनि ॥ एतेषांपार्थक्येनविभागोलक्ष्यते ॥ तेविभक्ताःपरस्परानुमतिंविनाऽ
पिदानविक्रयादिकुर्य्युरित्यर्थः ॥ यमबृहस्पतिः ॥ अविभक्ताविभक्तावादायादाःस्थावरेसमाः ॥ एकोह्यनीशःस
र्वत्रदानाधमनविक्रयइति ॥ तद्वयांशेविभक्तानामप्यविभक्तक्षेत्राद्युत्पन्नसस्यादिदानादायनुमतिंविनाऽधिका
रप्रतिषेधार्थमितिमदनः ॥ विभक्ताऽविभक्तसन्देहनिरासार्थंविभक्तानुज्ञयाव्यवहारसौकर्य्यार्थमितिविज्ञानेश्व

रादयः॥ (मि.च.प.४६ पृ.२) स्वेच्छयाविभक्तंपुनश्च विवदमानंप्रत्याह सएव॥ ॥स्वेच्छाकृ

तविभागोयःपुनरेयविसंवदेत् ॥ सराज्ञांशेस्वकेस्थाप्यःशासनीयोऽनुबन्धकृत् ॥ अनुबन्धोनिर्बन्धः॥

विभक्तस्यापुत्रस्य धनेअधिकारिणः॥

॥ ॥ अथसप्रतिबन्धदायहरणक्रमः॥तत्रविभक्तस्याऽसंसृष्टिनोधनग्रहणेक्रममाहयाज्ञवल्क्यः॥ (मि.च.प.

५५ पृ.२) पत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्तथा ॥ तत्सुतागोत्रजाबन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः॥एषामभावेपूर्वस्य

पत्नी

धनभागुत्तरोत्तरः॥ स्वर्यातस्यह्यपुत्रस्यसर्ववर्णेष्वयंविधिरिति॥ पत्नीपतिव्रताधनहारिणीनत्वभिचारिणी॥

पत्नीभर्तुर्धनहरीयास्यादव्यभिचारिणीतिकात्यायनोक्तेः॥ विधवायौवनस्थाचेन्नारीभवतिकर्कशा ॥ आयुषः

क्षपणार्थंतुदातव्यंजीवनंतदेतिहारीतोक्तेः॥ प्रजापतिः॥ पूर्वंमृतात्वग्निहोत्रंमृतेभर्तरितद्धनम् ॥ लभेत्पतिव्र

तानारीधर्मएषसनातनः॥ अग्निहोत्रमग्नीन्॥ सएव॥ जङ्गमंस्थावरंसर्वंकुप्यंहेमरसाम्बरम्॥ आदायदा

पर्येच्छ्राद्धंमासषाण्मासिकाब्दिकम् ॥ पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तुःस्वस्रीयमातुलान् ॥ पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यांवृद्धांश्चा
प्यतिथीन्स्त्रियइति ॥ कुर्य्यंब्रपुसीत्यादि ॥ यत्तुबृहस्पतिः ॥ यद्विभक्तेधनंकिञ्चिदाध्यादिविविधंस्मृतम् ॥तज्जा
यास्थावरंमुक्त्वालभेतमृतभर्तृका ॥ वृत्तस्थापिकृतेप्यंशेनस्त्रीस्थावरमर्हति ॥ तद्दुहितृरहितपत्नीपरम् ॥ दुहितृ
मतीतुस्थावरमपिलभतइतिस्मृतिचन्द्रिकायाम् ॥ दायादानुमतिविनास्थावरंविक्रयादिनिषेधपरमितिमाध
वः॥यत्तुकात्यायनः॥मृतेभर्तरिभर्त्रंशंलभेतकुलपालिका॥यावज्जीवंनहिस्वाम्यंदानाधमनविक्रयइति॥तद्वन्दि
चारणाद्यर्थदानादिनिषेधपरम् ॥ अदृष्टार्थदानतदुपयोग्याधमनादिस्तुभवत्येव ॥ स्थावरंजङ्गमंवेत्यादिपूर्वो
क्तवाक्यात् ॥ व्रतोपवासनिरताब्रह्मचर्य्येव्यवस्थिता ॥ दमदानरतानित्यमपुत्रापिदिवंव्रजेदितिकात्यायना
च ॥ यदप्रिसत्व ॥ अदायिकंराजगामियोषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ अपास्यश्रोत्रियद्रव्यंश्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेदिति

॥ यदपिनारदः ॥ अन्यत्रब्राह्मणात्किञ्चिद्राजाधर्म्मपरायणः ॥ तत्स्त्रीणांजीवनंदद्यादेषदायविधिःस्मृतइति ॥ तदवरुद्धस्त्रीपरम् ॥ पत्नीपदाश्रवणात् ॥ यत्तुनारदः ॥ भ्रातॄणामप्रजाःप्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत्तवा ॥ विभजेरन्धनंतस्यशेषास्तेस्त्रीधनंविना ॥ भरणंचास्यकुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ॥ रक्षन्तिशय्यांभर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरास्वितितुतदविभक्तसंसृष्टमृतस्त्रीपरम् ॥ तत्प्रक्रमेपाठादितिमदनः ॥ कात्यायनः ॥ स्वर्यातिस्वामिनिस्त्रीतुग्रासाच्छादनभागिनी ॥ अविभक्तेधनांशन्तुप्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥ अविभक्तपदंसंसृष्टस्याप्युपलक्षणम् ॥ तुशब्दोवाशब्दार्थे ॥ तेनपक्षद्वयम् ॥ तत्रान्त्यःपत्नीपरः ॥ आद्योवरुद्धापरइतिमदनः ॥ एतद्व्यवस्थामूलंचिन्त्यम् ॥ तात्विकींतुव्यवस्थामाहसएव ॥ भोक्तुमर्हतिकृप्तांशंगुरुशुश्रूषणेरता ॥ नकुर्य्याद्यदिशुश्रूषांचैलंपिण्डंनियोजयेदिति ॥ गुरुःश्वशुरादिः ॥ तदिच्छायामंशभाक्त्वम् ॥ अन्यथाग्रासाच्छादनमात्रमित्यर्थः ॥ सएव ॥ अपकारक्रियायु

कानिर्लज्जाचार्थनाशिनी॥व्यभिचाररतायाचस्त्रीधनन्नचसार्हेति॥यत्तु॥एतमेवविधिंकुर्य्याद्योषित्सुपतितास्व पि॥वस्त्रान्नमासांदेयंतुवसेयुश्चगृहान्तिकइति॥तद्भर्तुपरमितियन्थकृतः॥एवंविधिंपतितत्यागरूपम्॥शङ्कि तव्यभिचारायाअपिभरणमात्रमेव॥विधवायौवनस्थाचेन्नारीभवतिकर्कशा॥आयुषःक्षपणार्थन्तुदातव्यंजीव नंतदेतिहारीतोक्तेः॥कर्कशाशङ्कितव्यभिचारेतिमिताक्षरायाम्॥(व्य.प.५७.पृ.२) तत्सिद्धंसंस्थ्यतापत्नीधन ग्राहिणीति॥अनेकास्तुताविभज्यगृह्णीयुः॥तस्याअभावेदुहिता॥अतएवमनुः॥(अ.९ श्लो.१३०) यथैवा दुहिता॥

त्मातथापुत्रःपुत्रेणदुहितासमा॥तस्यामात्मनितिष्ठन्त्यांकथमन्योधनंहरेत्॥दुहितरोऽनेकाश्चेद्विभज्यगृह्णीयुः ॥तत्रापिकाचिदूढाकाचिदनूढाचेदनूढैव॥पत्नीभर्तुर्धनहरीयास्यादव्यभिचारिणी॥तदभावेतुदुहितायद्यन् ढाभवेत्तदेतिकात्यायनीयात्॥ऊढासुकाचित्सधनापरानिर्धनाचेत्सैवलभेत॥स्त्रीधनंदुहितृणामप्रत्तानामप्रति

दौहित्रः ॥ ष्ठितानांचेतिगौतमोक्तेः ॥ अप्रतिष्ठितानिर्धनाः ॥ स्त्रीपदंपितुरप्युपलक्षणमितिसाम्प्रदायिकाः ॥ दुहित्रभावे
दौहित्रः ॥ अपुत्रपौत्रसन्तानेदौहित्राधनमाप्नुयुः ॥ पूर्वेषांतुस्वधाकारेपौत्रादौहित्रकामताइतिविष्णूक्तेः ॥ दौ
पिता ॥ हित्राभावेपिता ॥ तदभावेमाता ॥ तथाचकात्यायनः ॥ अपुत्रस्यास्यकुलजापत्नीदुहितरोऽपिवा ॥ तदभावेपिता
माता ॥ माताभ्रातापुत्राःप्रकीर्तिताः ॥ विष्णुश्च ॥ अपुत्रधनंपत्न्यभिगामि ॥ तदभावेदुहितृगामि ॥ तदभावेदौहित्रगा
मि ॥ तदभावेपितृगामि ॥ तदभावेमातृगामि ॥ तदभावेभ्रातृगामि ॥ तदभावेभ्रातृपुत्रगामि ॥ तदभावेसकुल्य
गामि ॥ यत्तुविज्ञानेश्वरः ॥ (मि.व्य.पं.५८ पृ.१) द्वन्द्वापवादकेपितरावित्येकशेषेक्रमाप्रतीतावपितदर्थबोध
केपियहवाक्येमातृशब्दस्यपूर्वनिपातात् अपवादद्वन्द्वक्रमानुसारात् ॥ पितुःपुत्रान्तरसाधारण्यात्मातुस्त्वसाधा
रण्यात्रादौमातुस्तदभावेपितुर्धनग्रहणमूचे ॥ तदेतद्वचोविरोधादपास्तम् ॥ पियहवाक्येमातृशब्दपूर्वनिपात

एकशेषस्यद्वन्द्वेऽवैकल्पिकत्वेनसंदर्पवादत्वेसाधारण्यासाधारण्ययोःक्रमनियामकत्वेमानाऽभावाच्च ॥ मातुरभावेभ्रातासोदरः॥ तदभावेतत्पुत्रः ॥ यमुविज्ञानेश्वरादयः ॥ (मि. व. प. ५८ पृ. २) सोदराभावेभिन्नोदरास्तदभावेसोदरसुताइत्याहुः ॥तन्न ॥ भ्रातृपदस्यसोदरेशक्त्याभिन्नोदरेचगौण्यावृत्तिद्वयविरोधात् ॥ केचित्तुभ्रातरइत्यत्रभ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्यामित्यनुशासनात्भ्रातरश्चस्वसारश्चभ्रातरइतिविरूपैकशेषेणभ्रात्रभावेभगिन्यइत्याहुस्तन्न ॥ विरूपैकशेषेमानाऽभावात् ॥ भ्रातृपुत्राअपिपितृव्यमरणकालेजीवत्पितृकत्वयासञ्ज्ञातधनसम्बन्धाभावादनेकपितृकाणांतुपितृतोभागकल्पनेतिन्यायेनपित्र्यमंशंपितृव्यान्तरैःसहविभज्यगृह्णीयुः ॥ भ्रातृपुत्राभावेगोत्रजाःसपिण्डाः॥तत्राप्यादौपितामही॥मातर्य्यपिचवृत्तायांपितुर्म्माताहरेद्धनमितिमनूक्तेः॥(अ. ९ श्लो. २१७) ॥ यद्यपीयंमातुरनन्तरंश्रुतातथापिवक्ष्यमाणक्रमभ्रातृपुत्राशेषुमध्येनिवेशायोगादागन्तूनामन्तेनिवेशइतिपञ्चात्पुत्राणे भ्रातृपुत्राः॥ तत्पुत्रः॥

भगिनी॥ निवेश्या॥ तदभावेभगिनी॥ अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्यतस्यधनंभवेदितिमनूक्तेः॥ (अ.९श्लो.१८७) बहवोज्ञात

योयत्रसकुल्याबान्धवास्तथा॥ यस्त्वासन्नतरस्तेषांसोनपत्यधनंहरेदितिबृहस्पत्युक्तेः॥ तस्याअपिभ्रातृगोत्रउ

त्पन्नत्वेनगोत्रजत्वाविशेषाच्च॥ सगोत्रतापरंनास्ति॥ नचमात्रधनग्रहणप्रयोजकत्वेनोक्ता॥ तदभावेपितामह

सपत्नभ्रातरोविभज्यगृह्णीत; ॥स्वजनकजनकत्वेनस्वजनकजन्यत्वेनचसमानप्रत्यासत्तेः॥प्रत्यासत्तिसाम्येपाठ

गोत्रजाः क्रमाद्गुणविशेषात्तराऽभावेवाऽन्यत्राप्येवमेव॥ तेनतयोरभावेप्रपितामहपितृव्यभिन्नोदरभ्रातृपुत्राःविभज्यगृ

ह्णीयुः॥ सर्वसपिण्डाः समानोदकाश्चप्रत्यासत्तिक्रमेण॥ तांश्चाहमनुः॥ (अ.५श्लो.६०) सपिण्डतातुपुरुषेसप्त

बन्धवः॥ मेविनिवर्तते॥ समानोदकभावस्तुजन्मनाम्नोरवेदनइति॥ सप्तमेऽतीतइत्यर्थः सोदकाऽभावेबन्धवः॥ तेच

स्मृत्यन्तरे॥ आत्मपितृस्वसुःपुत्राआत्ममातृस्वसुःसुताः॥ आत्ममातुलपुत्राश्चविज्ञेयाआत्मबान्धवाः॥ पितुःपितृ

ष्वसुः पुत्राः पितुर्म्मातृष्वसुः सुताः ॥ पितुर्म्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्म्मातृष्वसुः सुताः ॥ मातुर्म्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥ अत्र क्रमः पाठवदेव ॥ ननु पत्न्यादीनां सर्व्वेषां मृतनिरूपिता नामेव धनभाक्त्वं बान्धवानामपि तथैवास्तु ॥ अतः कथं पितुर्म्मातुश्च बान्धवानां धनसम्बन्धः ॥ पितुः पितृष्वसुः पुत्रा इत्यादि तु सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धमात्रार्थन्न धनसम्बन्धार्थमिति चेदुच्यते ॥ विनाप्येतद्वचनम्पितृमातुलपितृपितृव्यादिष्विव पितृमातृबान्धवेष्वपि योगेनैव तच्छब्दप्रवृत्तिसम्भवे सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धबोधना ऽनर्थक्यापत्तेः ॥ तेन बन्धूनुद्दिश्य धनसम्बन्धविधौ पितृमातृबन्धुप्रापणेनैव वचो ऽर्थवत्ता ॥ बन्धूद्देशेनाशौचादिविधावप्येवमेवेति दिक् ॥ बन्धूनामभाव आचार्य्यस्तदभावे शिष्यः ॥ पुत्रा ऽभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभाव आचार्य्यस्तदभावे न्तेवासीत्यापस्तम्बोक्तेः ॥ शिष्याभावे सहाध्यायी तदभावे श्रोत्रियः ॥ श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्निति गौतमोक्तेः ॥ शिष्यः ॥ सब्रह्मचारी ॥

तदभावेऽन्योब्राह्मणः ॥ सर्वेषामप्यभावेतुब्राह्मणारिक्थभागिनः ॥ त्रैविद्याःशुचयोदान्तास्तथाधर्म्मोनहीयते
अदायिके ॥ इतिकात्यायनीयात् ॥ नारदश्च ॥ सर्वत्रादायिकंराजाहरेद्ब्रह्मस्ववर्ज्जितम् ॥ अदायिकंतुब्रह्मस्वंश्रोत्रियेभ्यःप्रदा
पयेत् ॥ बृहस्पतिः ॥ येऽपुत्राःक्षत्रविट्शूद्राःपत्नीभ्रातृविवर्ज्जिताः ॥ तेषांधनहरोराजासर्वस्याधिपतिर्हिसः ॥
यत्यादिधने ॥ यत्यादिरिक्थेविशेषमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.य.प.५९पृ.१) वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणांरिक्थभागिनः ॥ क्र
मेणाऽऽचार्य्यसच्छिष्यधर्म्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ ब्रह्मचारीनैष्ठिकः ॥ उपकुर्वाणस्यतुपित्रादयएव ॥ धर्म्मभ्रातृप्रतिप
न्नोभ्राता ॥ एकतीर्थःएकाश्रमी ॥ धर्म्मभ्राताचासावेकतीर्थीचेतिकर्म्मधारयः ॥ आचार्य्यादीनांप्रातिलोम्येनक्रम
इतिविज्ञानेश्वरः ॥ (मि.य.प.५९पृ.१) वनस्थस्यधनमाचार्य्योगृह्णीयाच्छिष्योवेतिविष्णूक्तेरानुलोम्येनेतिम
दनः ॥ मृतस्यरिक्थग्राहिणायेनकेनाऽपिराजपर्य्यन्तेनौर्ध्वदेहिकंदशाहान्तंकार्यम् ॥ तथाचविष्णुः ॥ यश्चाऽर्थह

रःसपिण्डदायीस्मृतइति ॥ निरूपितंचेदंव्यवहारमयूखेअधिकारिनिर्णयेमया ॥

॥ ॥ अथसंसृष्टिनिर्णयः ॥ तत्रसंसर्गमाहबृहस्पतिः ॥ विभक्तोयःपुनःपित्राभ्रात्रावैकत्रसंस्थितः ॥ पितृव्ये संसृष्टिनिर्णयः ॥

णाऽथवाप्रीत्यासतत्संसृष्टउच्यते ॥ अत्रपितृभ्रातृपितृव्यैरेवसहसंसृष्टतानाऽन्येनवचनेऽनुपादानादितिमिताक्ष

रादिषु ॥(व्य.प.५१पृ.२) विभागकर्तृसामानाधिकरण्येनैवसेतियुक्तम् ॥ पित्रादिपदानितुविभागकर्तृमात्रो

पलक्षकाणि ॥ अर्द्धभक्षवेदिभिनोत्यर्द्धवहिर्वेदीतिवत् ॥ अन्यथावाक्यभेदात् ॥ तेनपत्नीपितामहभ्रातृपौत्रपि

तृव्यपुत्रादिभिरपिसहसंसृष्टताभवति ॥ विभक्तोयएकत्रस्थितः ॥ ससंसृष्टइतिसामानाधिकरण्याद्विभक्तभ्रात्रोःपु

त्रादिनांनसंसर्गः ॥ विद्यमानंभाविधनमावयोःपुनर्विभागावधिसाधारणमित्याकारिकाबुद्धिरिच्छावासंस

र्गः ॥ तत्रसंसृष्टिनांपुनर्विभागेविशेषमाहमनुः ॥ (अ.९श्लो.२१०)संसृष्टाःसहजीवन्तोविभजेरन्पुनर्यदि ॥

समस्तत्रविभागःस्याज्ज्येष्ठ्यंतत्रनविद्यते ॥ अत्रसमस्तत्रविभागःस्यादित्यनेनैववैषम्येनिरस्तेपुनर्ज्यैष्ठ्यप्रति
षेधोज्यैष्ठ्यकृतमेववैषम्यंनास्ति॥ संसर्गकालिकद्रव्यन्यूनाधिक्यकृतंतुविभागेवैषम्यमस्त्येवेतिज्ञापनार्थमिति
केचित्॥ ज्यैष्ठ्यमित्यादेरर्थवादमात्रत्वात्द्रव्यन्यूनाऽधिक्येपिसमएवविभागः॥ आचारोप्येवम्॥ वेनाचार
मूलकत्वेऽस्यवचसःसम्भवतितद्विरुद्धश्रुतिकल्पनमन्याय्यम्॥ व्यवहारशास्त्रस्यव्याकरणवत्प्रायेणाचारमूलकत्वा
देवेतितुपरे॥ बृहस्पतिः॥संसृष्टिनांतुयःकश्चिद्विद्याशौर्यादिभिर्धनम्॥प्राप्नोतितस्यदातव्योद्व्यंशःशेषाःसमांशिनः॥
अर्जकस्यद्वौभागावित्यनेनैवभागद्वयसिद्धावसंसृष्टविभागेपितृद्रव्याविरोधेनैवार्जनेभागद्वयंसंसृष्टिभागेतुसंसृष्ट
तद्धनाधिकारिणः॥ धनविरोधेनाप्यर्जनेभागद्वयमित्यर्थमेतद्वचनमितिमदनः॥ संसृष्टिधनहरणेऽधिकारिणमाहयाज्ञवल्क्यः॥
(मि.व्य.प.५९पृ.२) संसृष्टिनस्तुसंसृष्टीसोदरस्यतुसोदरः॥ पत्नीदुहितरइत्यादेरपवादोयंतेनायमर्थः॥ सं

सृष्टधनहरणाधिकारितावच्छेदकंनपत्नीत्वादिकिंतुसंसृष्टित्वमिति ॥ यत्तुविज्ञानेश्वरः (मि.व्य.प.५९ पृ.२)
मदनादयोऽपवादस्योत्सर्गसमानविषयत्वनियमात्पूर्वोक्तस्ययतित्याऽपुत्रस्येत्येतत्पदमनुषङ्गाच्चेतदपिपुत्रपौत्र
प्रपौत्रहीनविषयम् ॥ अतस्तादृशमृतसंसृष्टिधनमसंसृष्टिसन्निहितपत्न्यादिसद्भावेप्यन्यःसंसृष्ट्येवगृह्णीयादिति
॥ तच्चिंत्यं ॥ तेनविनापिगतौसंभवत्यामनुषंगेमानाऽभावात् ॥ समानविषयत्वंतुनसर्वांशेऽपेक्षितंकिंतुयथाक
थंचित् ॥ मृतसपिण्डविषयतया ॥ अपुत्रस्येतिपदस्याऽनुषङ्गाऽभावेरयव्यतिस्येत्यस्याऽप्यनुषङ्गाऽभावेनमृत
स्येतिनलभ्येतेतिचेन्नर्हार्थेतांशप्रदानतोभ्रियेतान्यतरोवापीतिवक्ष्यमाणमनूक्यातल्लाभात् ॥ अनुषङ्गेतुपित्रास
हसंसृष्टासंसृष्टिनोःपुत्रयोःपुत्रपौत्रयोर्वातुल्यांशापत्तिः ॥ सपुत्रम्प्रत्येतद्वचनाप्रवृत्तेः ॥ तत्रचव्यवहारशास्त्रप्रामाण्य
निदानव्यवहारविरोधः ॥ नन्वनुषङ्गाऽभावेसपुत्रंप्रत्यप्येतद्वचनप्रवृत्तेरसंसृष्टिपुत्रसंसृष्टिभ्रात्रादीनांसमवायेभ्रा

त्रादिरेयत्नभेतनपुत्रादिरितिचेन्न ॥ उत्तरार्द्धव्याख्यायांपरिहरिष्यमाणत्वात् ॥ अमुंप्रथमपादार्थमपवदति
सोदरस्येतिसंसृष्टिनःसंसृष्टोत्यनुषज्यते ॥ मृतसंसृष्टिनोधनंसंसृष्टिनोःसोदरासोदरयोःसमवायेसोदरएवसंसृ
ष्टीगृह्णीयादित्यर्थः ॥ उत्तरार्द्धंद्यद्याऽपहरेच्चांशंजातस्यचमृतस्यचेति ॥ मृतसंसृष्टिनोद्रव्यविभागकालेतस्य
त्यागस्पष्टगर्भयांपश्चादुत्पन्नस्यपुत्रस्यांशंतस्मैसंसृष्टःपितृव्यादिर्दद्यात्तदभावेतुस्वयमेवांशंहरेदित्यर्थः॥ अत्रपु
त्रत्वमात्रंपित्रंशग्रहणाधिकारितावच्छेदकं ॥ नविभागोत्तरोत्पन्नत्वमप्रयोजकत्वाद्गौरवाद्देशान्तरेविभागत्प्रागु
त्पन्नेज्ञातेचांशानधिकारितापत्तेः॥अतःपूर्वोत्पन्नायाऽसंसृष्टिनेपिपुत्रायसंसृष्टपिपितृव्यादिस्तदंशंदद्यादेव ॥
असंसृष्टिसोदरसंसृष्टिभिन्नोदरयोर्विभज्यधनग्रहणमाहसएव ॥ अन्योदर्य्यस्तुसंसृष्टीनान्योदर्य्योधनंहरेत्॥अ
संसृष्ट्यपिचादद्यात्संसृष्टोनान्यमातृजइति ॥ अत्राऽन्योदर्यान्यमातृजादिपदैर्न्नसापत्नभ्रातैवोच्यते ॥ किंतुपि

तृयादिरपि ॥ योगाऽविशेषात् ॥ अन्यथापितृयादिभिःसंसर्गप्रतिपादनस्याऽनर्थक्यापत्तिः ॥ संसृष्टिताप्रयु
क्तकार्य्यभिराऽभावात् ॥ असंसृष्ट्यपीतिदेहलीदीपवत्पूर्वोत्तरपदाभ्यामन्वेति ॥ संसृष्टपदंचावृत्याद्व्यसंसर्गवि
तउदरसंसर्गवतश्वसोदरस्यबोधकम् ॥ आद्येर्थेऽपिशब्दोऽपितदनन्तरंबोध्यः ॥ श्लोकान्तएवकारोऽध्याहार्य्यः
॥ तदेतेवाक्यार्थाः ॥ अन्योदर्य्योभिन्नोदरःपत्नीपितृपितामहसापत्नभ्रातृपितृयादिःसंसृष्टीचेद्धनंहरेत् ॥ अ
संसृष्ट्यप्यन्योदर्य्योनेति ॥ तेनाऽन्योदरस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांसंसर्गोधनग्रहणेकारणमुक्तम् ॥ असंसृष्ट्यपिसंसृ
ष्ट्याख्यःसोदरोगृह्णीयात् ॥ अनेनसोदरत्वमात्रमेवकारणमुक्तंसंसृष्टोद्व्यसंसर्गवानन्यमातृजएवकेवलंनगृह्णी
यादिति ॥ तेनैकःसंसृष्टत्वेनपरःसोदरत्वेनेतिद्वावपिविभज्यगृह्णीयातामितिनिगर्वः ॥ एतमेवार्थंसंसृष्टधि
कारेस्पष्टयतिमनुः ॥ (अ.९ श्लो.२११.२१२) येषांज्येष्टःकनिष्टोवाहीयेतांशप्रदानतः ॥ म्रियेताऽन्यतरो

था ऽपितस्यभागोनलुप्यते ॥ सोदर्य्याविभजेयुस्तेसमेत्यसहिताः समम् ॥ भ्रातरोयेचसंसृष्टाभगिन्यश्चसनाभयइति ॥ हीयेताश्रमान्तरगनपातित्यादिना ॥ सोदर्य्यभ्रातरइत्यन्वयः ॥ येचसंसृष्टाः पत्नीपितृपितामहसापत्नभ्रातृ पितृव्यादयः ॥ अत्रविशेषमाहप्रजापतिः ॥ अन्यद्र्व्यंतुयद्द्रव्यंसंसृष्टानांतुतद्भवेत् ॥ भूमिंगृहंत्वसंसृष्टाःप्रगृह्णीयुर्य्यथांशतः ॥ अन्यद्र्व्यंभूमिनिक्षेपादिनागोपितंशक्यंसुवर्णरूप्यादि ॥ संसृष्टोभिन्नोदरोगृह्णीयात् ॥ अन्यस्तुसोदरभ्रातरः ॥ गवाश्वादितुसोदरो ऽसोदरइत्यर्थः ॥ भिन्नोदरः संसृष्ट्येयगृहाश्वाद्यपीतिमदनः ॥ तत्वेतद्वचनानारूढम् ॥ अन्यद्र्व्यभूमिगवाद्यन्यतरमात्रसत्वेत्वसंसृष्टो ऽपिसोदरएवेतिस्मृतिचन्द्रिकायाम् ॥ तत्रगानंचिन्त्यम् ॥ सोदरेष्वपिकेचित्संसृष्टिनः ॥ परेतुनतत्रा ऽपिसंसृष्टिनएवगृह्णीयुः ॥ सोदरत्वसंसृष्टित्वकारणद्वयसद्भावात् ॥ अतएवगौतमः ॥ संसृष्टिनिप्रेतेसंसृष्टेरिक्थभागिति ॥ बृहस्पतिः ॥ संसृष्टैर्योपुनःप्रीत्यातौपरस्परभागिनावि

ति ॥ अत्रायंनिर्गलितोऽर्थः ॥ पुत्रः पित्रासंसृष्टोऽसंसृष्टोवाकृत्स्नंपित्र्यमंशंगृह्णीयात् ॥ पुत्रत्वस्यैवांशग्रहणाऽधिकारितावच्छेदकत्वात् ॥ पुत्रेष्वप्येकः संसृष्टः परोनचेत्संसृष्टएव ॥ संसृष्टिनस्तुसंसृष्टीत्युक्तेः संसृष्टपुत्रापुत्रसमवायेपुत्रस्य ॥ दद्याच्चापहरेच्चांशमित्यत्रयाख्यातत्वात् ॥ पुत्रभिन्नसंसृष्टपितृभ्रातृपितृव्यादीनांसमवायेपितरावेव ॥ तत्राऽप्याऽऽद्दोमातातततः पितेतिमदनः ॥ भ्रातृपितृव्यादयस्तुविभज्यैवगृह्णीयुः ॥ सर्वेषुसंसृष्टत्वरूपग्रहणाऽधिकारितावच्छेदकसद्भावात् ॥ असंसृष्टभ्रातुः संसृष्टपितृव्यसापत्नभ्रात्रादीनांचसमवायेपिविभज्यैवमसंसृष्ट्यपिचाद्यात्संसृष्टोनान्यमातृजः संसृष्टिनस्तुसंसृष्टीसोदरस्यतुसोदरइत्युक्तेः ॥ केवलायाः पत्न्याएवसंसृष्टत्वेसैवगृह्णीयात् ॥ संसृष्टिनस्तुसंसृष्टीत्युक्तेः ॥ संसृष्टयापितयासहान्येषांसंसृष्टिनांसमवायेतएवनसा ॥ तथाचसंसृष्टिप्रक्रमेशङ्खनारदौ ॥ भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेतवा ॥ विभजेरन्धनंतस्यशेषास्तेस्त्रीधनंविना ॥ भरणंचास्यकुर्वी

रन्नाणामाजीवनक्षयात् ॥ रक्षन्भिश्शय्यांभर्तुर्वेदाच्छिद्युरितरासुतु ॥ यातस्यदुहितातस्याः पित्र्यंशाङ्करणंमतम्
॥ आसंस्काराद्भरेद्भागंपरतोबिभृयात्पतिः ॥ अत्रयथायस्यहविर्निरुप्तंपुरस्ताच्चन्द्रमाभ्युदियात्सत्रेधातण्डुला
न्विभजेदित्यत्रहविरभिन्नउदियादित्यनेनैवहविःप्रवृत्त्यवगमान्निर्वापाविवक्षा ॥ तथाप्रक्रमादेवमरणप्रव्र
ज्याविभागादिषुसंसृष्टिनांकर्तृत्वावगमाद्भ्रातॄणामित्यविवक्षितम् ॥ यत्तुसंसृष्टिप्रक्रमेशङ्खः ॥ स्वर्यातिस्यंशपुत्रस्य
भ्रातृगामिद्रव्यंतदभावेपितरौहरेयातांज्येष्ठावापत्नीति ॥ तथैनपितृव्यभ्रातृपुत्रसापत्न्यभ्रात्रासहसंसर्गस्तन्मर
णोत्तरंसंसृष्टिमरणेतदीयासंसृष्टिभ्रात्रादीनांक्रमनियमार्थमितिमदनः ॥ तत्राऽप्याऽऽदौमातातातःपितेत्यपिस
एव ॥ ज्येष्ठासंयता ॥ पत्न्यभावेभगिनी ॥ तथाचबृहस्पतिः ॥ यातस्यभगिनीसातुततोंऽशंलब्धुमर्हति ॥ अनप
त्यस्यधर्म्मोयमभार्य्यापितृकस्यच ॥ केचित्तुयातस्यदुहितेतिपेठुः ॥ दुहितृभगिन्योरभावेनन्तरःसपिण्डः ॥

॥ ॥ अथस्त्रीधनम् ॥ मनुः ॥ (अ. ९ श्लो. १९४) अध्यग्न्यध्यावहनिकंदत्तंचप्रीतिकर्मणि ॥ भ्रातृमातृपितृ स्त्रीधनभूतभेदाः ॥
प्राप्तंषड्विधंस्त्रीधनंस्मृतम् ॥ षडितिसंख्यान्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम् ॥ तेनपितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ॥ आ
धिवेदनिकाद्यंचस्त्रीधनंपरिकीर्तितमितियाज्ञवल्कीयम् ॥ (मि. व्य. प. ६० पृ. २) आद्यपदंसङ्गच्छते ॥ विष्णुश्चाधिक
माह ॥ पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ॥ आधिवेदनिकंबन्धुदत्तंशुल्कान्वाधेयकमिति ॥ अध्यग्न्यादी
न्याहकात्यायनः ॥ विवाहकालेयत्स्त्रीभ्योदीयतेत्वग्निसन्निधौ ॥ तदध्यग्निकृतंसद्भिःस्त्रीधनंपरिकीर्तितम् ॥
यत्पुनर्लभतेनारीनीयमानापितुर्गृहात् ॥ अध्यावहनिकंनामस्त्रीधनंतदुदाहृतम् ॥ प्रीत्यादत्तंतुयत्किञ्चिच्छ्
श्र्वावाश्वशुरेणवा ॥ पादवन्दनिकंचैवप्रीतिदत्तंतदुच्यते ॥ विवाहात्परतोयत्तुलब्धंभर्तृकुलात्स्त्रिया ॥ अन्वाधेयं
तुतत्प्रोक्तंयल्लब्धंस्वकुलात्तथा ॥ गृहोपस्करवाह्यानांदोह्याभरणकर्मिणाम् ॥ मूल्यंलब्धंतुयत्किञ्चिच्छुल्कंतत्परि

कीर्तितम् ॥ गृहोपस्करार्द्यलाभेतन्मूल्यंकन्यादानकालेकन्यायैदत्तंतच्छुल्कमित्यर्थः ॥ आधिवेदनिकंविवृणोति
याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ६२ पृ. १) अधिविन्नस्त्रियैदद्यादाधिवेदनिकंसमम् ॥ नदत्तंस्त्रीधनंयासांदत्तेत्वर्द्धंप्र
कल्पयेत् ॥ अर्द्धमितियावताऽधिवेदनिकद्रव्यसमंभवतितावदित्यर्थः ॥ देवलः ॥ भर्त्राप्रतिश्रुतंदेयंऋणवत्स्त्रीध
नंसुतैः ॥ प्रतिश्रुतंस्त्रियै ॥ स्त्रिभ्योधनदानेविशेषमाहकात्यायनः ॥ पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभिःस्त्रीधनंस्त्रियै ॥ य
थाशक्त्याद्विसाहस्राद्दातव्यंस्थावरादृते ॥ स्थावरातिरिक्तंसहस्रद्वयपणावधिदेयमितिमदनः ॥ व्यासोऽपि ॥ द्विसा
हस्रः परोदायःस्त्रियादेयोधनस्यच ॥ इदंचद्विसहस्रावधिवंदानंप्रतिवर्षम् ॥ अनेकवर्षेषुदत्तोऽधिकमपिशक्तोस्था
अस्वातन्त्र्यम् वरमपिवदेयमित्यप्रिसष्टव ॥ दायादवञ्चनेनदत्तेद्रव्येधारणमात्रार्थंदत्तेचभूषणादौस्त्रीसत्वंनास्तीत्याहकात्याय
तदपवादश्च नः ॥ तत्रसोपधियद्दत्तंयच्चयोगवशेनवा ॥ पित्राभ्रात्राथपत्यावानतत्स्त्रीधनमुच्यते ॥ शिल्पप्राप्तेपित्रादिभिन्नस

व्यादिप्राप्तेपिस्त्रीधनत्वंनास्तीत्याहसएव ॥ प्राप्तंशिल्पैस्तुयद्वित्तंप्रीत्याचैवयदन्यतः ॥ भर्तुःस्वाम्यंतदात्र
शेषंतुस्त्रीधनंस्मृतम् ॥ यत्तु ॥ भार्य्यापुत्रश्चदासश्चनिर्द्धनाःसर्वएवते ॥ यत्तेसमधिगच्छन्तियस्यैतेतस्यतद्धनं ॥ भवे
दिति ॥ तदपिशिल्पाद्यर्जितधनपरम् ॥ आधिवेदनिकादिष्वप्यस्वातन्त्र्यपरमितितुयुक्तम् ॥ अतएवमनुः॥
(अ. ९ श्लो. १९९) ननिर्हारंस्त्रियःकुर्य्युःकुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ॥ स्वकादपिचवित्ताद्धिस्वस्यभर्तुरनाज्ञयेति ॥
निर्हारोव्ययः ॥ कस्मिंश्चिद्धनेस्वातन्त्र्यमाहकात्यायनः ॥ ऊढयाकन्ययावापिपत्युःपितृगृहेऽथवा ॥ भ्रातुःसका
शात्पित्रोर्वालब्धंसौदायिकंस्मृतम् ॥ सौदायिकंधनंप्राप्यस्त्रीणांस्वातन्त्र्यमिष्यते ॥ यस्मात्तदानृशंस्यार्थंतैर्दत्तमुपजी
वनम् ॥ सौदायिकेसदास्त्रीणांस्वातन्त्र्यंपरिकीर्तितम् ॥ विक्रयेचैवदानेचयथेष्टंस्थावरेष्वपि ॥ भर्तृदत्तेस्थावरेतु
नस्वातन्त्र्यम् ॥ भर्त्राप्रीतेनयद्दत्तंस्त्रियैतस्मिन्मृतेऽपितत् ॥ सायथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वास्थावराद्दृतइतिनारदो

भर्त्रादीनामस्वातन्त्र्यम्॥ के:॥भर्त्रादीनांस्त्रीधनेस्वातन्त्र्याऽभावमाहसएव॥नभर्त्तानैवचसुतोनपिताभ्रातरोनच॥आदानेवाविसर्गेवा
स्त्रीधनेप्रभविष्णवः॥यदित्वेकतरोवैषांस्त्रीधनंभक्षयेद्बलात्॥सवृद्धिकंसदाप्यःस्याद्दण्डंचैवसमाप्नुयात्॥तदे
वयद्यनुज्ञाप्यभक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम्॥मूल्यमेवसदाप्यःस्याद्यदासधनवान्भवेत्॥मनुः॥(अ.८ श्लो.२९अ.९
श्लो.२००)जीवन्तीनांतुतासांयेतद्धरेयुःस्वबान्धवाः॥तांच्छिष्याच्चौरदण्डेनधार्म्मिकःपृथिवीपतिः॥पत्यौजी
वतियःस्त्रीभिरलङ्कारोधृतोभवेत्॥नतंभजेरन्दायादाभजमानाःपतन्तितइति॥धृतोभर्त्रादिनातस्येदन्तःसत्त
याधृतइत्यर्थः॥देवलः॥वृत्तिराभरणंशुल्कंलाभश्चस्त्रीधनंभवेत्॥भोक्त्रीचस्वयमेवेदंपतिर्नार्हत्यनापदि॥वृथा
तदपवादः॥ मोक्षेचभोगेचस्त्रियैदद्यात्सवृद्धिकं॥पुत्रार्त्तिहरणेवापिस्त्रीधनंभोक्तुमर्हति॥वृत्तिर्ग्रासाच्छादनार्थंपित्रादिदत्तंधनम्॥
प्रतिदानेविकल्पः॥ लाभोवृद्धिः॥मोक्षस्त्यागोदानमितियावत्॥पुत्रपदंकुटुम्बोपलक्षकम्॥याज्ञवल्क्यः॥(मि.य.प.६२पृ.१)

दुर्भिक्षेधर्म्मकार्य्येचव्याधौसंप्रतिरोधके ॥ गृहीतंस्त्रीधनंभर्त्तानाकामोदातुमर्हति ॥ अत्रभर्त्तुर्ग्रहणान्नियमेनदुर्भि क्षाद्यापद्यपिस्त्रीधनंनग्राह्यमित्युक्तम् ॥ धर्म्मकार्य्यमावश्यकम् ॥ संप्रतिरोधकेबन्धने ॥ क्वचिद्कामोदद्यादित्याहदेवलः ॥ अथचेत्सद्विभार्यःस्यान्नचैतांभजतेपुनः ॥ प्रीत्यानिसृष्टमपिचपतिदाप्यस्तद्बलात् ॥ ग्रासाच्छादनवासानामाच्छेदोयत्रयोषितः ॥ तत्रस्वमाददीतस्त्रीविभागंरिक्थिनस्तदा ॥ रिक्थिनःसकाशादित्यर्थः ॥ इदंचसाध्वीपरम् ॥ दुष्टातुनविभागमर्हति ॥ तथाचसएव ॥ अपकारक्रियायुक्तानिर्लज्जाचार्थनाशिका ॥ व्यभिचाररतायाचस्त्रीधनंनचसार्हति ॥ सएव ॥ यज्ञार्थंद्रव्यमुत्पन्नंतस्माद्द्रव्यंनियोजयेत् ॥ स्थानेषुधर्म्मयुक्तेषुनस्त्रीमूर्खविधर्म्मिषु स्त्रीमरणोत्तरमन्वाधेयाख्यतद्धनग्रहणेऽधिकारिव्यवस्थामाहमनुः ॥ (अ. ९ श्लो. १९५) अन्वाधेयंचयद्दत्तंपत्याप्रीतेनचैवयत् ॥ पत्यौजीवतिवृत्तायाःप्रजायास्तद्धनंभवेत् ॥ प्रजांविशिनष्टिसएव ॥ (अ. ९ श्लो. १९२)

स्त्रीधनाधिकारिणः

ऊनन्द्यांसंस्थितायांतुसमंसर्वेसहोदराः ॥ भजेरन्मातृकंरिक्थंभगिन्यश्चसनाभयः ॥ यत्रदुहित्राद्यभावेनपुत्राणा
मेवसाहित्येनाधिकारःप्राप्तस्तत्रतत्साहित्यम् ॥ यत्रतुकन्यानामेवाधिकारःप्राप्तस्तत्रतत्साहित्यमनूद्यते ॥ नतु
कन्यापुत्रयोःपरस्परमप्राप्तंसाहित्यंविधीयतइतिमिताक्षराशयः ॥ (व्य.प. ६१ पृ.२) परेत्वन्वाधेयभर्तृप्री
तिदत्तविषयेकन्यापुत्रयोरपूर्वंसाहित्यंविधीयतइत्याहुः ॥ भगीनीषुविशेषमाहमनुःटीकायां ॥ (अ. ९ श्लो.
१९२) स्त्रीधनंस्यादपत्यानांदुहिताचतदंशिनी ॥ अप्रत्ताचेत्समूढातुलभतेमानमात्रकम् ॥ तदंशिनीपुत्रसमांशि
नी ॥ अप्रत्ता ऽविवाहिता ॥ तस्याःसत्येऊढामानमात्रंकिञ्चिन्मात्रंलभतइत्यर्थः ॥ अप्रत्ताऽभावेसधवानांभ्रातृस
मोंशः ॥ भगिन्योबान्धवैःसार्धंविभजेरन्सभर्तृकाइतिकात्यायनोक्तेः ॥ दौहित्रोभ्योपिकिंचिद्देयम् ॥ यास्ता
सांस्युर्दुहितरस्तासामपियथार्हतः ॥ मातामह्याधनात्किञ्चित्प्रदेयंप्रीतिपूर्वकमितिमनूक्तेः ॥ (अ. ९ श्लो.

१९३) यौतकंत्वनूढानामेवनपुत्राणाम् ॥ तथाचसएव ॥ (अ. ९ श्लो. १३१) मातुस्तुयौतकंयत्स्यात्कुमारीभा

गएवसः ॥ यौतकंविवाहादिसमयेपत्यासहैकासनेप्राप्तंयुतयोर्यौतकमितिनिघण्टोरितिमदनः ॥ अन्वाधेय

भर्तृप्रीतिदत्तभिन्नेपूर्वोक्तेपारिभाषिकेस्त्रीधनेतुविशेषमाहगौतमः ॥ स्त्रीधनंदुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानांचे

ति ॥ अप्रतिष्ठितानिर्धनाः ॥ ब्राह्मणीकन्यातुसपत्नीमातुरपिधनंगृह्णीयादित्याहमनुः ॥ (अ. ९ श्लो. १९८) स्त्रि

यास्तुयद्भवेद्वित्तंपित्रादत्तंकथंचन ॥ ब्राह्मणीतद्धरेत्कन्यातदपत्यस्यवाभवेत् ॥ याक्षारभार्येतेनविभज्येतिलभ्यते

॥ ब्राह्मणीपदंसमानजातिकन्योपलक्षणमितिकेचित् ॥ भ्रान्तंतुतत्रचिन्त्यम् ॥ दुहितॄणामभावेदुहितृसन्ततिः ॥

मातुर्दुहितरोऽभावेदुहितॄणांतदन्वयइतिनारदोक्तेः ॥ भिन्नमातृकाणांदुहितॄणांदौहित्राणांचाऽनेकपितृकाणां

तुपितृतोभागकल्पनेतिन्यायेनांशकल्पना ॥ यत्तुयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि. य. प.   पृ.) मातुर्दुहितरःशेषमृणा

गाभ्यमृतेन्वयइति ॥ तत्राप्यन्वयपदंकन्यासन्ततिपरमित्तिकेचित् ॥ परेतुदुहित्रभावे पुत्राएवगृह्णीयुः ॥ नार
दीयेतदाभावेतुरेयपरामर्शादित्याहुः ॥ आचारसंवादेनायंपक्षः ॥ शेषमृणादिति ॥ ऋणसमंसन्त्युनत्रापुत्राएवगृ
ह्णीयुरितिसांप्रदायिकाः ॥ दुहित्रादीनामभावेपुत्रपौत्राद्यागृह्णीयुः ॥ दुहितॄणामभावेतुरिक्थंपुत्रेषुतद्गमितिकात्
त्यायनोक्तेः ॥ अयंदुहित्रादीनांमातृधनाऽधिकारः ॥ अध्यग्न्यध्यावाहनिकमित्यादिपूर्वोक्तपारिभाषिकस्त्रीधन
एव ॥ मातृस्वामिकधनमात्रपरत्वेपरिभाषावैयर्थ्यम् ॥ तेनस्त्रीधनंस्यादपत्यानाम् ॥ स्त्रीधनंदुहितॄणामित्यादी
निपूर्वोक्तानिस्त्रीधनपदवन्तिबृहस्पतिगौतमादिवचनानिपारिभाषिकपराण्येव ॥ यानितुस्त्रीधनपदाभावेप्ये
कार्थकानिभजेरन्मातृकंरिक्थमित्यादीनितान्यप्येतत्पराण्येव ॥ एकमूलकल्पनालाघवात् ॥ यत्तुविभजेरन्सु
ताः पित्रोरूर्ध्वंरिक्थमृणंसममितियाज्ञवल्क्योक्तं ॥ (मि. व्य. प. ४७ पृ. २) तत्पारिभाषिकाऽतिरिक्तविभाग

कर्तनादिलब्धपरम् ॥ तेनपारिभाषिकाऽतिरिक्तंमातृधनंदुहितृसत्वेपुत्रादयएवलभेरन् ॥ उभयविधसंतत्य
भावेतुपारिभाषिकस्त्रीधनंप्रकृत्यविशेषमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.६१ पृ.१) अतीतायामप्रजसिबान्ध
वास्तदवाप्नुयुः ॥ विवाहभेदेनबान्धवव्यवस्थामाहसएव ॥ ॥ अप्रजस्त्रीधनंभर्तुर्ब्राह्मादिषु
चतुर्ष्वपि ॥ दुहितृणांप्रसूताचेच्छेषेषुपितृगामितत् ॥ भर्तुरभावेतत्कुलेतस्याः प्रत्यासन्नोलभते ॥ पित्रभावेचपि
तृकुलेतस्याःप्रत्यासन्नः ॥ अनन्तरःसपिण्डाद्यस्तस्यतस्यधनंभवेदितिमनुना ॥ (अ.९ श्लो.१८७) मृतनिरूपिता
याएवप्रत्यासत्तेर्धनाधिकारितावच्छेदकत्वेनाऽभिधानात् ॥ यन्तुमिताक्षरायाम् ॥ (व्य.प.६१ पृ.१) भर्त्रभा
वेतत्प्रत्यासन्नानांसपिण्डानांपित्रभावेचतत्प्रत्यासन्नानांसपिण्डानामितितत्रापितेनास्याःप्रत्यासन्नास्तत्प्रत्या
सन्नास्तद्वारातत्कुलेप्रत्यासन्नाइतियावदित्येवंव्याख्येयम् ॥ ब्राह्मादिषुचतुर्ष्वपीतिविग्रपरम् ॥ तेषामेवतंप्र

तिधर्म्यत्वात् ॥ यत्तुक्षत्रियादेर्गान्धर्वोपिधर्म्यस्तस्यतदूढाधनमपिभर्तुरेव ॥ तथाचमनुः ॥ (अ. ९ श्लो. १९६.१९७) ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषुयद्धनम् ॥ अतीतायामप्रजसिभर्तुरेवतदिष्यते ॥ यत्त्वस्याःस्याद्धनं दत्तंविवाहेष्वासुरादिषु ॥ अतीतायामप्रजसिमातापित्रोस्तदिष्यते ॥ ब्राह्मादिविवाहेषुभर्तुरभावेआसुरादिषु चपित्रोरभावेपारिभाषिकस्त्रीधनेऽधिकारिणआहबृहस्पतिः ॥ मातृष्वसामातुलानीपितृव्यस्त्रीपितृष्वसा ॥ श्वश्रूः पूर्वजपत्नीचमातृतुल्याःप्रकीर्तिताः ॥ यदासामौरसोनस्यात्सुतोदौहित्रएववा ॥ तत्सुतोवाधनंतासांस्वस्रीयाद्याःसमाप्नुयुः ॥ दुहितृदौहित्र्योरप्यभावोऽत्रबोध्यः ॥ तदभावएवौरसदौहित्रयोरधिकारात् ॥ आसुरादि

मृतकन्यायाःशुल्के ॥ विवाहेषुबन्धुदत्तेषुकात्यायनः ॥ बन्धुदत्तंतुबन्धूनामभावेभर्तृगामितत् ॥ शुल्कविषयेतुगौतमः ॥ भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणामूर्द्ध्वंमातुरिति ॥ यत्तुशङ्खः ॥ शुल्कंवस्वयंवोढेतितद्विवाहात्प्राङ्मृतायांबोध्यम् ॥ अत्रविशेषमाहयाज्ञव

ल्क्यः ॥ (मि.व्य.प. ६२ पृ. १) मृतायांदत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥ पूर्वंदत्तंशुल्कंमृतायांकन्यायांस्व स्यतस्याःपितुर्व्ययादवशिष्टंभर्तागृह्णीयादित्यर्थः ॥ द्धाविद्विशेषमाहबौधायनः ॥ रिक्थंमृतायाःकन्यायागृह्णी युःसोदराःसमं ॥ तदभावेतुतन्मातुस्तदभावेपितुर्भवेदिति ॥ इदंविवाहात्प्राङ्मृतायांवाग्दानकालीनमातामहा दिदत्तालंकारादिविषयमितिसांप्रदायिकाः ॥

॥ ॥ अथानंशाः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.६०पृ.१) ॥ क्लीबोथपतितस्तज्जःपंगुरुन्मत्तकोजडः ॥ अन्धोचि कित्स्यरोगश्चभर्तव्याःस्युर्निरंशकाः ॥ तज्जःपतितोत्पन्नः ॥ विभागोत्तरमौषधादिनापुंस्त्वादियुक्तास्त्वंशंलभन्त एव ॥ विभक्तोत्पन्नवत् ॥ मनुः ॥ (अ.९.श्लो.२०१) अनंशौक्लीबपतितौजात्यन्धबधिरौतथा ॥ उन्मत्तजडमूकाश्च येचकेचिन्निरिन्द्रियाः ॥ निरिन्द्रियाघ्राणादिरहिताः ॥ नारदः ॥ पितृद्विट्पतितःषण्ढोयश्चस्यादपपात्रि

अनंशाः ॥ तेषांभरणम् ॥

तः ॥ औरसाअपिनैतेंशंलभेरन्क्षेत्रजाःकुतः ॥ दीर्घतीव्रामययस्तायेजडोन्मत्तपङ्गवः ॥ भर्तव्याःस्युःकुलस्यैतेतत्पुत्रास्त्वंशभागिनः ॥ अपयात्रितः ॥ राजद्रोहाद्यपराधेनबन्धुभिर्घटस्फोटादिनाबहिष्कृतइतिमदनः ॥ व्यवसायार्थंनावादिनासमुद्रमध्येद्वीपान्तरंगमेतितुयुक्तम् ॥ द्विजस्याब्धौतुनौयातुःशोधितस्याप्यसङ्ग्रह इतितस्यकलौसंसर्गनिषेधात् ॥ राजद्रोहादौघटस्फोटबहिष्कारयोरविधानाच्च ॥ शङ्खलिखितौ ॥ अपयात्रितेरिक्थपिण्डोदकानिव्यावर्तन्तइति ॥ वशिष्टः ॥ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताइति ॥ नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतयइत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ अक्रमोढासुतश्चैवसगोत्राद्यश्चजायते ॥ प्रव्रज्यावसितश्चैवनरिक्थंतेषुकर्हिचित् ॥ सगोत्रादितिसगोत्रेणोढायांतस्माज्जातइत्यर्थः ॥ अक्रमोढासुतःक्षेत्रजकानीनादिरितिकेचित् ॥ ज्येष्ठायांकन्यायामपरिणीतायांकनिष्टाकृतविवाहाचेत्तदातेद्वेअपिअक्रमोढाशब्देनोच्येतेइतितुयुक्तम् ॥ तस्यपितृसवर्णत्वेंशभाक्

मनुसएव ॥ अक्रमोढासुतस्त्वृक्थीसवर्णश्चयदापितुः ॥ असवर्णप्रसूतःक्रमोढायांचयोभवेत् ॥ प्रतिलोमप्रसूतायस्तं
भर्त्र्युत्पन्नः पुत्रोनांशभाक् ॥ तथाचसएव ॥ प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रोनरिक्थभाक् ॥ ग्रासाच्छादनमत्यन्तं
देयंतद्बन्धुभिर्म्मतमिति ॥ गुणवत्पुत्रान्तरसत्वेदुर्वृत्तस्यांशानर्हतामाहमनुः ॥ (अ. ९ श्लो. २१४) सर्वएववि
कर्म्मस्थानार्हन्तिभ्रातरोधनमिति ॥ वृहस्पतिः ॥ सवर्णजोप्यगुणवान्नार्हःस्यात्पैतृकेधने ॥ तत्पिण्डदाःश्रोत्रिया
येतेषांतदनुविधीयते ॥ उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरंत्रायतेसुतः ॥ अतस्तुविपरीतेनतेननास्तिप्रयोजनम् ॥ एतेचा
नंशारिक्थयाहिभिर्य्यावज्जीवंपोषणीयाः ॥ सर्वेषामपितुन्याय्यंदातुंशक्त्यामनीषिभिः ॥ ग्रासाच्छादनमत्यंतंप
तितोह्यददद्भवेदितिमनूक्तेः ॥ (अ. ९ श्लो. २०२) अत्यन्तंयावज्जीवंभर्तव्यास्तेनिरंशकाइतिपूर्वोक्तयाज्ञवल्क्यो
क्तेश्च ॥ आश्रमान्तरगतपतिततत्पुत्रास्तुनभर्तव्याः ॥ तथाचवशिष्ठः ॥ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ॥ क्लीबोन्मत्तप

तिताश्च ॥ भरणंक्लीबोन्मत्तानामिति ॥ अत्रद्वयोर्भरणेश्रवणमितरयोः परिसङ्ख्यार्थम् ॥ देवलः ॥ मृतेपितरिन क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडान्धकाः ॥ पतितास्तदपत्यंचलिङ्गीदायांशभागिनः ॥ तेषांपतितवर्ज्येभ्योभक्तवस्त्रंप्रदीयते ॥ लिङ्गीनिषिद्धलिङ्गधारी ॥ बौधायनः ॥ अतीतव्यवहारान्ग्रासाच्छादनैर्बिभृयुरन्धजडक्लीबव्यसनिव्याधितांश्च कर्म्मिणः पतिततज्जवर्ज्जमितिसन्यासच्युततत्पुत्राअपिनभरणीयाइतिमदनादयः ॥ अनंशपुत्रास्तुनिर्दोषाभागं लभन्तएव ॥ तेषामेवौरसाः पुत्राभागहारिणोनतुपतितस्यपतनीयेकर्म्मणिकृतेऽनन्तरोत्पन्नाः प्रतिलोमासुस्त्रीषूत्पन्नाश्चाभागिनस्तत्पुत्राः पैतामहेप्यर्थइतिविष्णूक्तेः ॥ औरसाः क्षेत्रजास्तेषान्निर्दोषाभागहारिणइतियाज्ञवल्क्योक्तेश्च ॥ (मि.व्य.प.६० पृ.२) तत्कन्यासुपत्नीषुचविशेषमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.६० पृ.२) ॥

सुताश्चैषांप्रभर्तव्याःयावद्वैभर्तृसात्कृताः ॥ अपुत्रायोषितश्चैषांभर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥ निर्वास्याव्यभिचारिण्यः प्रतिकू

लास्तथैवच ॥ अभिचारेवहिर्न्निष्कासनमपोषणंच ॥ प्रातिकूल्येवहिर्न्निष्कासनमेव ॥ अरण्यंतुकार्य्यमेवेतिमदना
दयः ॥ चर्म्मण्वतीतरणिजाशुभसङ्गमस्यसान्निध्यभाजिकृतशालिनिमध्यदेशे ॥ ख्याताअरेहनगरीकिलतत्ररा
जाराजीवलोचनरतोभगवन्तदेवः ॥ इतिदायविभागःसमाप्तः ॥ ॥

ऋणादानम् ॥ ॥ अथऋणादानम् ॥ तत्रधनिकस्यप्रयोगप्रकारमाह ॥ बृहस्पतिः ॥ परिपूर्णंगृहीत्वाधिंबन्धंवासाधुल
ग्नकम् ॥ लेख्यारूढंसाक्षिमद्वाऋणंदद्याद्धनीसदा ॥ यावत्तावदृणंनशोध्यतेतावदेतद्गृहक्षेत्रादेर्हानिविक्रयाधि
करणाद्यहंनकरिष्यामीतिनिर्बन्धोबन्धः ॥ लग्नकःप्रतिभूः ॥ सत्यां ॥ कुत्सितात्सीदतश्चैवनिर्विशङ्कैःप्रगृह्यते ॥ च
तुर्गुणंचाष्टगुणंकुसीदाख्यमतःस्मृतम् ॥ कात्यायनः ॥ ऋणिकेनतुयावृद्धिरधिकासंप्रकल्पिता ॥ आपत्कालकृ
तानित्यंदातव्याकारितातुसा ॥ प्रतिकालंददात्येवशिखावृद्धिस्तुसास्मृतेति ॥ प्रतिकालंप्रतिदिनंप्रतिमासंप्रति
तत्रवृद्धिः ॥ वर्षंचेत्यर्थः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.१७ पृ.२) अशीतिभागोवृद्धिःस्यान्मासिमासिसबन्धके ॥ वर्णक्रमाच्छ
तंद्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ अन्यथाऽबन्धके ॥ व्यासः ॥ सबंधेभागआशीतःषाष्टोभागःसलग्नके ॥ निराधानेद्वि
कशतंमासलाभउदाहृतः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.१७ पृ.२) कान्तारगास्तुदशकंसामुद्राविंशकंशतम् ॥ दद्युरि

त्युत्तरवाक्यस्थस्यानुषङ्गः ॥ दद्युर्वाणिक्कृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिष्विति ॥ विष्णुः ॥ यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं स्वोदात्या
मोतिसामकम् ॥ न दद्याल्लोभतः पश्चात्तद्दिनाद्वृद्धिमाप्नुयात् ॥ याचिते वृद्धिमाह कात्यायनः ॥ यो याचितकमादाय
तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ॥ ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ॥ ऊर्द्ध्वं
मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ स्वदेशेव स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् ॥ तं ततो कारितां वृद्धिमनिच्छ
न्तं च दापयेत् ॥ नारदः ॥ न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ॥ अनाकारितमप्यूर्द्ध्वं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते
॥ कात्यायनः ॥ प्रीतिदत्तं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ॥ याच्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥ पण्यं गृहीत्वा
यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् ॥ ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ॥
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥ नारदः ॥ पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ॥ वृथादानाक्षिकप

णावद्धेनाविवक्षिताः ॥ आक्षिको-ऽक्षक्रीडासम्बन्धी ॥ अविवक्षिताअपरिभाषिताः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य.प.१९ पृ.१) दीयमानंनगृह्णातिप्रयुक्तंयत्स्वकंधनम् ॥ मध्यस्थस्थापितंतत्स्याद्वर्द्धतेननततःपरम् ॥ बृहस्पतिः ॥ हिरण्येद्विगुणावृद्धिस्त्रिगुणावस्त्रकुप्यके ॥ धान्येचतुर्गुणाप्रोक्ताशद्वावाल्लवेषुच ॥ शदःपुष्पमूलफलादिः ॥ वाह्योघल्लिवर्द्धादिः ॥ लवोमेषोणचिमरिकेशादिः ॥ यत्तुमनुः ॥ (अ.८ श्लो.१५१) धान्येशदेल्वेवाह्येनातिक्राम तिपञ्चतामिति ॥ तत्षाड्गुण्यादिनिषेधपरम् ॥ कात्यायनः ॥ मणिमुक्ताप्रवालानांसुवर्णरजतस्यच ॥ तिष्ठति द्विगुणावृद्धिःफल्गुकेटाविकस्यतु ॥ केटंकीटप्रभवंपट्टकूलत्सरीवस्त्रादि ॥ वशिष्टः ॥ ताम्रायःकांस्यरीतीनांत्रपुणःसीसकस्यच ॥ त्रिगुणातिष्ठतोवृद्धिःकालाचिरकृतस्यतु ॥ व्यासः ॥ शाककार्प्पासबीजेषुषड्गुणसपरिकीर्त्तिता ॥ कात्यायनः ॥ तैलानांचैवसर्वेषांमद्यानामथसर्प्पिषाम् ॥ वृद्धिरष्टगुणाज्ञेयागुडस्यलवणस्यतु ॥ विष्णुः ॥ हिरण्य

स्यद्विगुणावृद्धिस्त्रिगुणावस्त्रस्यधान्यस्यचतुर्गुणारसस्याष्टगुणासन्ततिःस्त्रीपशूनामितिपुष्पमूलफलानिचतुलाधृ
तमष्टगुणमिति ॥ नारदः ॥ ऋणानांसार्वभौमोयंविधिर्वृद्धिकरःस्मृतः ॥ देशाचारस्थितिस्त्वन्यायत्रर्णमवतिष्ठ
ते ॥ सार्वभौमःसार्वत्रिकः ॥ इदंचद्वैगुण्यादिसकृत्प्रयोगस्य ॥ कालान्तरेणपुरुषान्तरेणतत्रैवपरेकसेवादिनावाप्र
योगान्तरेतुपरमवृद्धेरप्यधिकाभवति ॥ तथाचमनुः ॥ (अ·८ श्लो·१५१) कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यंनात्येतिसकृदा
हिता ॥ एकप्रयोगमध्येन्तरान्तरागृह्यमाणेपिपरमवृद्धेरप्याधिक्यमितिसांप्रदायिकाविज्ञानेश्वरादयः ॥ ॥
॥ ॥ अथाधिविधिः ॥ बृहस्पतिः ॥ आधिर्बन्धःसमाख्यातःसचप्रोक्तश्चतुर्विधः ॥ जङ्गमःस्थावरश्चैवगोप्यो आधिः ॥
भोग्यस्तथैवच ॥ नारदः ॥ अधिक्रियतइत्याधिःसविज्ञेयोद्विलक्षणः ॥ कृतकालोपनेयश्चयावद्देयोद्यतस्तथा ॥ हा तद्भेदाः ॥
रीतः ॥ यन्धंयथास्थापितंस्यात्तथैवपरिपालयेत् ॥ अन्यथानश्यतेलाभोमूल्यंचस्येद्व्यतिक्रमात् ॥ व्यतिक्रमआधि

नाशः॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.२४ पृ.२) गोप्याधिभोगेनोवृद्धिः सोपकारेथहापिते इति॥ हापितेऽपका
राक्षमतांनीत इत्यर्थः॥ कात्यायनः॥ अकामननुज्ञातमाधिंयः कर्मकारयेत्॥ भोक्ताकर्मफलंदाप्योवृद्धिंवानल
आधिनष्टे॥ भेतसः॥ कर्मकारयेदुपयुञ्जीत॥ कर्मफलंभाटकम्॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.२४ पृ.२) नष्टोदेयोविनष्टश्च
दैवराजकृताद्दते॥ नष्टोविकृतिंगतः पूर्ववत्कृत्वादेयः॥ बृहस्पतिः॥ भुक्तेत्वसारतांप्राप्ते मूलहानिः प्रजायते
आधिनाशे॥ ॥ आधेर्विनाशेतन्मूल्यंदातव्यमित्याहव्यासः॥ यदातृदोषान्नष्टश्चेद्बन्धोहेमादिकोभवेत्॥ ऋणंसलाभंसंशोध्यतन्मू
ल्यंदापयेद्धनी॥ नारदः॥ विनष्टेमूलनाशः स्याद्दैवराजकृताद्दते॥ मनुः॥ (अ.८ श्लो.१४४) मूल्येनतोषयेच्चैन
तत्रापवादः॥ माधिस्तेनोन्यथाभवेत्॥ बृहस्पतिः॥ दैवराजोपघातेनयत्राधिर्नाशमाप्नुयात्॥ तत्राधिंदापयेद्द्यात्सोदयंवा
धनंऋणी॥ व्यासः॥ दैवराजोपघातेतुनदोषोधनिनः क्वचित्॥ कात्यायनः॥ नचेद्धनिकदोषेणनिपतेद्वाम्रियेत

वा ॥ आधिमन्यंसदाप्यःस्याद्दणान्मुच्येतनर्णिकः ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ (मि.व्य.प.२४ पृ.२) आधेःस्वीकरणा
त्सिद्धीरक्ष्यमाणोप्यसारतां ॥ यातश्चेदन्यआधेयोधनभाग्वाधनीभवेत् ॥ नारदः ॥आधिस्तुद्विविधःप्रोक्तोजङ्ग आधिसिद्धिः॥
मःस्थावरस्तथा ॥ सिद्धिरस्योभयस्यापिभोगोयद्यस्तिनान्यथा ॥ वशिष्ठोपि ॥ तुल्यकालेनिसृष्टानांलेख्यानामा
धिकर्मणि ॥ येनभुक्तंभवेत्पूर्वंतस्याधिर्बलवत्तरः ॥ सएव ॥ यद्येकदिवसेतौतुभोक्तुकामावुपागतौ ॥ विभज्याधिः द्वयोराधिकरणे
समस्तत्रभोक्तव्यइतिनिश्चयः ॥ कात्यायनः ॥ आधिमेवंद्वयोर्यस्तुकुर्यात्संप्रतियद्भवेत् ॥ तयोःपूर्वकृतंग्राह्यंतत्कर्ता
चोरदण्डभाक् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.२४ पृ.१) आधिःप्रणश्येद्द्विगुणेधनेयदिनमोच्यते ॥ कालेकालकृ
तोनश्येत्फलभोग्योननश्यति ॥ बृहस्पतिः हिरण्येद्विगुणीभूतेपूर्णेकालेधृतावधौ ॥ बन्धकस्यधनीस्वामीद्विसप्ता
हंप्रतीक्ष्यतु ॥ व्यासः ॥ गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वंकृतकालःकृतावधेः ॥ आवेद्यविस्वर्णिकुलेभोक्तव्यस्तदनन्तरम् ॥ बृह

स्पतिः हिरण्येद्विगुणीभूतेमृतेनष्टेधमर्णिके ॥ द्रव्यंतदीयंसङ्गृह्यविक्रीणीतससाक्षिकम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.
प.२५ पृ.१) चरित्रबन्धककृतंसवृध्यादापयेद्धनम् ॥ सत्यङ्कारकृतंद्रव्यंद्विगुणंप्रतिदापयेत् ॥ धनिकविश्वासे
नाल्पद्रव्यार्थमतिबहुमूल्यःस्थापितश्चेद्दणिकविश्वासेनवात्यल्पमूल्योपिबहुद्रव्यार्थस्थापितश्चेच्चरित्रबन्धकम् ॥
अथवाचरित्रंगङ्गास्नानादिपुण्यमाधीकृतंचरित्रबन्धकम् ॥ एतदुभयविधमपिचरित्रबन्धकंद्विगुणीभूतेपिद्र
व्येननश्यति ॥ द्विगुणीभूतमपिद्रव्यमेवदेयम् ॥ नाधिनाशइति ॥ सत्यंकारकृतंतदपिद्विगुणीभूतेद्रव्येननश्यतित्य
आधिमोक्षे र्थः ॥ सएव ॥ (मि.व्य.प.२५ पृ.१) उपस्थितस्यमोक्तव्यआधिस्तेनोन्यथाभवेत् ॥ प्रयोजकेऽसतिधनंकुलेन्य
स्याधिमाप्नुयात् ॥ तत्कालकृतमूल्योवातत्रतिष्ठेदवृद्धिकः ॥ उत्तमर्णेऽसन्निहितेतस्यकुलेऽन्यस्यहस्तेसवृद्धिकं
धनंदत्वाधियत्निः ॥ आधिविक्रयेणतुधनदित्सायांतत्कालंमूल्यंकृत्वावृद्धिरहितःस्थाप्यइत्यर्थः ॥ बृहस्पतिः ॥

क्षेत्रादिकंयदाभुक्तमुत्पन्नमधिकंततः॥ मूलोदयंप्रविष्टंचेत्तदाधिंप्राप्नुयाद्धणी॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.२५ पृ.२) यदातुद्विगुणीभूतमृणमाधौतदाखलु॥ मोच्यआधिस्तदुत्पन्नेप्रविष्टेद्विगुणेधने॥

॥ ॥अथप्रतिभूः॥ तत्रैविध्यमाहयाज्ञवल्क्यः॥(मि.व्य.प.२२पृ.२)दर्शनेप्रत्ययेदानेप्रातिभाव्यंविधीयते॥प्रत्ययःसमीचीनोयमित्युक्त्याविश्वासोत्पादनम्॥बृहस्पतिस्तुचातुर्विध्यमाह॥आहैकोदर्शयामीतिसाधुरित्यपरोऽब्रवीत्॥दाताहमेतद्द्रविणमर्पयामीतिचापरः॥अर्पयामिदापयिष्यामीत्यर्थः॥कात्यायनः॥नष्टस्यान्वेषणार्थंतुदेयंपक्षत्रयंपरम्॥यद्यसौदर्शयेत्तत्रमोक्षःप्रतिभूर्भवेत्॥पक्षत्रयमित्युपलक्षणम्॥यावान्कालोऽपेक्षितस्तावन्तंदद्यादित्यर्थः॥कात्यायनः॥दर्शनप्रतिभूर्यस्तंदेशेकालेनदर्शयेत्॥निबन्धमावहेत्तत्रदेयराजकृताहते॥निबन्धमाथ हे ब्रनिबद्धंदद्यात्॥बृहस्पतिः॥आद्यौतुवितथेदाप्यौतत्कालावेदितंधनम्॥उत्तरौतुविसंवादेतौविनातत्सुतौत

प्रतिभूः॥

प्रतिभ्वादेयम् ॥

तत्पुत्रैर्देयम् ॥ था ॥ कात्यायनः ॥ प्रातिभाव्यागतं पौत्रैर्दतियंनतुतत्क्वचित् ॥ पुत्रेणापिसमंदेयमृणंसर्वत्रपैतृकम् ॥ व्यासोपि ॥ ऋणंपै
तामहंपौत्रःप्रातिभाव्यागतंसुतः ॥ समंदद्यात्तत्सुतौतुनदाप्यावितिनिश्चयः ॥ पैतामहमृणंपौत्रोमूल्मात्रंदद्यात्प्रा
तिभाव्यागतंसुतोपिमूल्मात्रंदद्यात् ॥ इदंतुद्रव्यमगृहीत्वाप्रातिभाव्याङ्गीकारे ॥ द्रव्यमणेप्रातिभाव्याङ्गीकारेतुपु
त्रपौत्राभ्यामपिसवृद्धिकंदेयम् ॥ तथाचकात्यायनः ॥ गृहीत्वाबन्धकंयत्रदर्शनेस्यस्थितोभवेत् ॥ विनापितृधना
त्तस्माद्दाप्यःस्यात्तदृणंसुतः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.२३ पृ.१) बहवःस्युर्यदिस्वांशैर्दद्युःप्रतिभुवोधनम् ॥
एकच्छायाश्रितेष्वेषुधनिकस्ययथारुचि ॥ अहमेवसर्वंदास्यामीतिप्रत्येकंप्रतिज्ञाएकच्छायातामाश्रितेष्वापन्नेषुधनि
एकच्छायाश्रिते केच्छयायःकश्चिद्दद्यात् ॥ अंशेर्दास्यामीतिप्रतिज्ञायांतुतथादेयमित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ एकच्छायाप्रविष्टानांदा
प्योयस्तत्रदृश्यते ॥ प्रोषितेतत्सुतःसर्वं पित्रंशात्तुमृतेसुतः ॥ पित्रंशात्पित्रंशानुसारेण ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ (मि.व्य.

प.२३ पृ.१) प्रतिभूर्दापितोयत्तुप्रकाशंधनिनांधनम् ॥ द्विगुणंप्रतिदातव्यंऋणिकैस्तस्यतद्भवेत् ॥ बृहस्पतिः ॥ प्रतिभाव्यंतुयोदद्यात्पीडितःप्रतिभावितः ॥ त्रिपक्षात्परतःसोर्थंद्विगुणंलब्धुमर्हति ॥ — ऋणिकैःप्रतिभुवः प्रतिदेयम् ॥

॥ ॥ अथोत्तमर्णस्यर्णग्रहणप्रकारः ॥ बृहस्पतिः ॥ प्रतिपन्नमृणंदाप्यःसामादिभिरुपक्रमैः ॥ धर्मोपधिबलात्कारैर्गृहसंरोधनेनच ॥ प्रतिपन्नमधमर्णेनाङ्गीकृतम् ॥ उपक्रमैरुपायैः ॥ तान्विवृणोति ॥ सत्य ॥ सुहृत्सुबन्धुसन्दिष्टैःसामोक्त्यानुगमेनच ॥ प्रायेणवाऋणीदाप्योधर्मएषउदाहृतः ॥ छद्मनायाचितंचार्थमानीयऋणिकाद्धनी ॥ अन्वाहितादिसङ्गृह्यदाप्यतेयत्रसोपधिः ॥ बध्वास्वगृहमानीयताडनाद्यैरुपक्रमैः ॥ ऋणिकोदाप्यतेयत्रबलात्कारःसउच्यते ॥ पुत्रदारपशून्बध्वाकृत्वाद्वारोपवेशनम् ॥ यत्रर्णिकोदाप्यतेर्थंतदाचरितमुच्यते ॥ अनुगमोनुसरणम् ॥ प्रायःप्रार्थना ॥ अन्वाहितमन्यस्मैदापितुंदत्तमलङ्कारादि ॥ धर्म्मादिपायानांनियममाहकात्यायनः ॥ राजान — उत्तमर्णस्यऋणग्रहणप्रकारः ॥

स्वामिनंविप्रंसान्त्वेनैवप्रदापयेत् ॥ रिक्थिनंसुहृदंवापिच्छलेनैवप्रदापयेत् ॥ वणिजःकार्षकाश्चैवशिल्पिनश्चा

अवरुद्धादिः॥ श्चैवहिगुः॥ देशाचारेणदाप्याःस्युर्दुष्टान्संपीडयदापयेत् ॥ सएव ॥ धान्यादिरुद्धस्तुधनिकःप्रकाशंजनसंसदि ॥

यावद्व्यानदादेयंदेशाचारस्थितिर्यथा॥अवरुद्धस्यविण्मूत्रशंकायामवरोधनं निषेधयतिसएव॥ विण्मूत्रशंकायत्र

आसेधनिषेधः॥ स्याद्वार्यमाणस्यदेहिनः॥पृष्ठतश्चानुगम्यो निबन्धंवासमुत्सृजेत्॥निबन्धस्यप्रतिनिधिभूतंपुत्रादिकम् ॥ अवरु

द्धोदर्शनप्रतिभुवंगृहीत्वाभोक्तुंमोक्तव्यइत्याहसएव ॥ सकृत्प्रतिभूश्चैवमोक्तव्यःस्याद्दिनेदिने॥ आहारकालेरात्रौ

चनिबन्धेप्रतिभूःस्थितः॥ योदर्शनप्रतिभुवंनाधिगच्छेन्नवाश्रयेत्॥ सचारकेनिरोधव्यःस्थाप्योवाधेश्वरक्षिणः॥

नचारकेनिरोद्धव्यःआर्यःप्रत्ययिकःशुचिः॥ सोनिबन्धःप्रमोक्तव्योनिबन्धःशपथेनवा ॥ नचाद्रव्येन्नदद्यात्॥चा

रयेत्कारागारे॥रक्षिणोरक्षकानाधेश्वरस्थाप्यः॥प्रत्ययिकोविश्वास्यः॥बृहस्पतिः॥ पूर्णावधौशान्तलाभमृणमुद्ग्राह

येद्धनी ॥ कारयेद्वाधनीलेख्यंचक्रवृद्धिथवरछ्या ॥ पूर्णादिधांद्वैगुण्यादिकेजाते ॥ अतएदशाफलाभतोपपद्यते ॥
धनोऽृणमुद्वाहयेत्गृह्णीयात् ॥ वृद्धिमपिमूलेप्रक्षिप्यतस्यापिवृद्धिकरणंचक्रवृद्धिः ॥ नारदः ॥ अथशक्तिविहीनः
स्याद्दणीकालविपर्ययात् ॥ शन्यपेक्षमृणंदाप्यःकालेकालेयथोदयम् ॥ मनुः ॥ (अ.८श्लो.१७७) कर्मणापिसमंकुर्याद्ध
निकस्याधमर्णिकः ॥ समोपकृष्टजातिश्चद्याच्छ्रेयांस्तुतच्छनैः ॥ यत्तुयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.१९पृ.१) हीनजातिं
परिक्षीणमृणार्थंकर्मकारयेत् ॥ ब्राह्मणस्तुपरिक्षीणःशनैर्दाप्योयथोदयमिति ॥ तत्रब्राह्मणपदमुत्कृष्टजातिपरम् ॥
सएव ॥ (मि.व्य.प.१८पृ२) प्रपन्नंसाधयन्नर्थंनवाच्योनृपतेर्भवेत् ॥ साध्यमानोनृपंगच्छन्दण्ड्यन्दाप्यश्चतद्धनम् ॥ बृ
हस्पतिः ॥ प्रतिपन्नस्यधर्म्मोयंयपलापीतुसंसदि ॥ लेख्येनसाक्षिभिर्वापिभावयित्वाप्रदाप्येत ॥ नरोऽद्यःक्रियावा
दीसन्दिग्धेर्थेकथञ्चन ॥ आसेधयंस्त्वनासेध्यंदण्ड्योभवतिधर्मतः ॥ आसेधोराजाज्ञयावरोधः ॥ सएव ॥ प्रदातव्यं

यद्वदतिन्यायतस्तद्दाप्यहम् ॥ इयंचाधमर्णिकोक्तेक्रियावादीसउच्यते ॥ कात्यायनः ॥ पीडयेत्तुधनीयत्रऋणिकं

न्यायवादिनम् ॥ तस्माद्र्थात्सहीयेततत्समंचाप्नुयाद्दमम् ॥ बृहस्पतिः ॥ अनावेद्यतुराज्ञेयःसन्दिग्धेर्थेप्रवर्तते ॥

प्रसह्यसविनेयःस्यात्सचाप्यर्थोनसिध्यति ॥ यमः ॥ ऋणिकःसधनोयस्तुदौरात्म्यान्नप्रयच्छति ॥ राज्ञादापयित

न्यायार्थ्यदानम् ॥ व्यःस्याद्गृहीत्वाद्विगुणंततः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व. प. १९ पृ. १) राज्ञाधमर्णिकोदाप्यःसाधिताद्दशकंशतम् ॥ प

ञ्चकंचशतंदाप्यःप्राप्तार्थोह्युत्तमर्णिकः ॥ दशकंदशोत्तरम् ॥ दशांशोविंशांशश्चेत्यर्थः ॥ तत्रैतावंशौराज्ञोऽन्यदुत्तम

र्णस्येतिभावः ॥ दशकग्रहणंनिर्धनिकपरम् ॥ सधनेतुविशेषमाहनारदः ॥ ऋणिकःसधनोयस्तुदौरात्म्यान्नप्रय

ऋणदानेक्रमः ॥ च्छति ॥ राज्ञादापयितव्यःस्याद्गृहीत्वांशंतुविंशकम् ॥ शतंप्रतिविंशतिरित्यर्थः ॥ अनेकोत्तमर्णाभियुगपदुप

स्थितौक्रममाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व.प.१९पृ.१)गृहीतानुक्रमाद्दाप्योधनिनामधमर्णिकः ॥ दत्वातुब्राह्मणायैवनृ

पत्रेस्तदनन्तरम् ॥ विवादरत्नाकरे कात्यायनः ॥ नानर्णसमवायेतु यच्चपूर्वकृतंभवेत् ॥ तत्तदेवायतोदेयंराज्ञःश्रोत्रि
यतोनुवा ॥ एकाहेलिखितंयत्रतत्रकुर्यादृणंसमम् ॥ ग्रहणंरक्षणंलाभमन्यथातुयथाक्रमम् ॥ यत्त्वद्रव्येणयत्पण्यंसाधितं
योधिभावयेत् ॥ तद्द्रव्यमृणिकेनैवदातव्यंतस्यनान्यथा ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ३४ पृ. १) लेख्यस्यपृष्ठेभिलिखेद्
त्त्वादत्त्वर्णिकोधनम् ॥ धनीवोपगतंदद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ नारदः ॥ लेख्यंदद्यादृणेशुद्धेतदभावेप्रतिश्रवः ॥
धनिकर्णिकयोरेवंविशुद्धिःस्यात्परस्परम् ॥ प्रतिश्रवःप्रतिदानश्रवणानुबद्धिपत्रम् ॥ ऋणादानेऽधमर्णस्यानिष्फ
लमाहकात्यायनः ॥ उद्धारादिकमादायस्वामिनेनददातियः ॥ सतस्यदासोभृत्यस्त्रीपशुर्वाजायतेगृहे ॥ उद्धारऋण
म् ॥ आदिनायाचितनिक्षेपयोर्ग्रहणम् ॥ दासोगर्भदासः ॥ भृत्योमूल्योपात्तः ॥ नारदः ॥ याच्यमानंनदद्याच्चेदृणंवापि
प्रतियहम् ॥ तद्वृद्धंवर्धतेतावद्यावत्कोटिशतंभवेत् ॥ ततःकोटिशतेपूर्णेवेष्टितस्तेनकर्मणा ॥ जन्मःखरोष्ट्रघोटा

सोभवेज्जन्मनिजन्मनि ॥ प्रतिग्रहंदातुंप्रतिश्रुतम् ॥ व्यासोपि ॥ तपस्वीचाग्निहोत्रीचऋणवान्म्रियतेयदि ॥ तप
श्चैवाग्निहोत्रंचसर्वंतद्धनिनोभवेत् ॥ बृहस्पतिः ॥ ऋणमात्मीयवत्पित्र्यंपुत्रैर्देयंविभावितम् ॥ पैतामहंसमंदेयंन

पुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयम् ॥

देयंतत्सुतस्यच ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. २० पृ. १) पितरिप्रोषितेप्रेतेव्यसनाभिप्लुतेपिवा ॥ पुत्रपौत्रैर्ऋणंदे
यंनिह्नवेसाक्षिभावितम् ॥ विंशतिवर्षवयसापुत्रादिनाऋणंदेयमित्याहनारदः ॥ नार्वाक्संवत्सराद्विंशात्पितरि
प्रोषितेसुतः ॥ ऋणंदद्यात्पितृव्येचज्येष्ठेभ्रातर्यथापिवा ॥ कात्यायनः ॥ विद्यमानेपिरोगार्त्तेस्वदेशात्प्रोषितेथवा ॥
विंशात्संवत्सराद्देयमृणंपितृकृतंतथा ॥ प्रोषितपदंमृतस्याप्युपलक्षकम् ॥ अतएवविष्णुः ॥ धनग्राहिणिप्रेतेप्रव्र
जितेद्विदशाःसमाःप्रोषितेवातत्पुत्रपौत्रैर्धनंदेयम् ॥ नारदः ॥ पितर्य्युपरतेपुत्राऋणंदद्युर्यथांशतः ॥ विभक्ताअ
विभक्तावायोयातामुद्वहेद्धुरम् ॥ कात्यायनः ॥ पित्रर्णेविद्यमानेतुनचपुत्रोधनंहरेत् ॥ देयंतद्धनिकेद्रव्यमृतेपुत्रस्तु

दाप्यते ॥ द्रव्यमृतेदृतिसंबन्धः ॥ द्रव्यंविनेत्यर्थः ॥ वृहस्पतिः ॥ पित्र्यमेवाग्यतोदेयंपश्चादात्मीयमेवच॥तयोःपैता
महंपूर्वं देयमेवमृणंसदा ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व.प. १९ पृ. २) सुराकामद्यूतकृतंदण्डशुल्कावशिष्टकम् ॥ वृथा अदेयमृणम् ॥
दानंतथैवेहपुत्रोदद्यान्नपैतृकम् ॥ वृहस्पतिः ॥ सौराक्षिकंवृथादानंकामक्रोधप्रतिश्रुतम् ॥ प्रातिभाव्यंदण्डशुल्काव
शेषंपुत्रंनदापयेत् ॥ उशना ॥ दण्डंवादण्डशेषंवाशुल्कंतच्छेषमेववा ॥ नदातव्यंतुपुत्रेणयच्चनव्यावहारिकम् ॥ ऋण
दानाधिकारिणांक्रममाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व.प.२० पृ.२) रिक्थग्राहऋणंदाप्योयोषिद्ग्राहस्तथैवच ॥ पुत्रो
नन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्यरिक्थिनः ॥ क्लैब्यादिदोषयुक्तेपुत्रेविद्यमानेपियोन्यायेनदोषाभावेप्यन्यायेनवाततरिप
तृरिक्थंहरतेसऋणंदाप्यइत्याह ॥ एवमेवपरस्त्रीहृत्योषिद्ग्राहः ॥ अनन्याश्रितद्रव्यत्वंतूभयथापिअन्याश्रितस्वरूप
विशिष्टप्रतियोगिकाभावाद्वस्वरूपविशेषणमात्रप्रतियोगिकाभावाच्च ॥ अत्रादौरिक्थग्राहः ॥ तदभावेयोषिद्ग्रा

हस्तदभावेऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रः तदभावे पौत्रोमूल्यमात्रंतदभावेप्रपौत्रपत्नीवन्यादयोरिक्थिनोद्रव्यग्राहिणश्चेद्
युरित्यर्थः ॥ रिक्थग्रहणाभावेप्रपौत्रेणपत्न्यादिभिश्चनदेयम् ॥ रिक्थंचाल्पमपिगृहीतंभूयसोपिऋणापाकरणेप्र
योजकम् ॥ नतुतत्समंततोधिकमेववेतिनियमः ॥ पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्यऋक्थिनोद्रव्यग्रहणाधिकारिणःपत्नीक
न्यादयःपत्यादिनामधमर्णादृणंगृह्णीयुः ॥ इत्यन्योभिमपादार्थः ॥ विष्णुः ॥ सपुत्रस्यवाप्यपुत्रस्यरिक्थग्राहीऋ
णंदद्यादित्यर्थः ॥ बृहस्पतिः ॥ स्त्रीहारीचतथैवस्यादभावेधनहारिणः ॥ कात्यायनः ॥ ऋणंतुदापयेत्पुत्रंयदिस्या
न्निरुपद्रवः ॥ द्रविणार्हधुयधनान्यथादापयेत्सुतम् ॥ पूर्वंदद्याद्धनग्राहःपुत्रस्तस्मादनन्तरम् ॥ योषिद्ग्राहःसुताभा
वेपुत्रेवात्यन्तनिर्द्धने ॥ नारदः ॥ यातुसप्रधनैवस्त्रीसापत्यावान्यमाश्रयेत् ॥ सोस्याद्द्यादृणंभर्तुरुत्सृजेद्वातथैवताम्
॥ कात्यायनः ॥ निर्द्धनैरनपत्यैस्तुयत्कृतंशौण्डिकादिभिः ॥ तत्स्त्रीणामपिभोक्तातुदद्यात्तदृणमेवहि ॥ नारदः ॥

धनस्त्रीहारिपुत्राणांमृणभाग्योधनंहरेत् ॥ पुत्रोसतोःस्त्रीधनिनोःस्त्रीहारीधनिपुत्रयोरिति ॥ सधनपुत्राभावेस्त्री
हारीमृणंदद्यादित्यन्त्यपादार्थः ॥ पूर्वोक्तयाज्ञवल्क्यवाक्यात् ॥ कात्यायनः ॥ प्रोषितस्याज्ञतेनापिकुटुम्बार्थमृ देयम्
णंकृतम् ॥ दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वदद्यात्पुत्रेणवाभृगुः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.य.प.१९पृ.२)नयोषित्पतिपुत्राभ्यां
नपुत्रेणकृतंपिता ॥ दद्यादृतेकुटम्बार्थान्नपतिःस्त्रीकृतंतथा ॥ कात्यायनः ॥ देयंप्रतिश्रुतंयत्स्याद्यच्चस्यादनुमोदि
तम् ॥ नारदः ॥ कृतंवायदृणंकृच्छ्रेदद्यात्पुत्रस्यतत्पिता ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.य.प.१९पृ.२) गोपशौण्डिकशै
लूषरजकव्याधयोषिताम् ॥ ऋणंदद्यात्पतिस्तासांयस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥ स एव ॥ (मि.य.प.२० पृ.१) प्रति
पन्नंस्त्रियादेयंपत्यावासहयत्कृतम् ॥ स्वयंकृतमृणंयच्चनान्यत्स्त्रीदातुमर्हति ॥ अप्रतिपन्नमपिरिक्थग्राहिणी
स्त्रीदद्यात् ॥ तथाचकात्यायनः ॥ भर्तुकामेनयापत्नीउक्तादेयमृणंत्वया ॥ अप्रपन्नापिसादाप्याधनंदद्यात्स्थितंत्रि

या ॥ नारदः ॥ पुत्रिणीतुसमुत्सृज्यपुत्रंस्त्रीयान्यगाश्रयते ॥ तस्याऋणंहरेत्सर्वंनिःस्वायाःपुत्रएवतु ॥ इदंतुरि
क्थयाहपुत्रपरम् ॥ नारदः ॥ पितृव्येणाविभक्तेनभ्रात्रावायदृणंकृतम् ॥ मात्रावायत्कुटुम्बार्थेदद्युस्तत्सर्वरिक्थि
नः ॥ उत्तमर्णेतरपुत्राद्यभावेऋणदानेप्रकारमाहनारदः ॥ ब्राह्मणस्यतुयद्देयंसान्वयस्यनचास्तिसः ॥ निर्वपेत्तत्सकु
ल्येषुतदभावेस्यबन्धुषु ॥ यदातुनसकुल्याःस्युर्नचसम्बन्धिबान्धवाः ॥ तदादद्याद्द्विजेभ्यस्तुतेष्वसत्स्वप्सुनिक्षिपे
त् ॥ प्रजापतिरपि ॥ बन्ध्वभावेपिविप्रेभ्योदेयंक्षेप्यंजलेपिवा ॥ जलेक्षिप्तंतथाग्नौवाधनंस्यात्पारलौकिकम् ॥ य
दातुजलादौक्षिप्तेधन्यायातितदासौप्राप्नोत्येव ॥ इतिऋणादानप्रकरणम् ॥ ॥

॥ ॥ अथनिक्षेपः ॥ नारदः ॥ स्वद्रव्यंयत्रविस्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ॥ निक्षेपोनामतत्प्रोक्तंव्यवहारपदं बुधैः ॥ असङ्ख्यातमविज्ञातंसमुद्रंयन्निधीयते ॥ तंजानीयादुपनिधिंनिक्षेपंगणितंविदुः ॥ बृहस्पतिः ॥ ददतोयद्भवेत्पुण्यंहेमकुप्याम्बरादिकम् ॥ तत्स्यात्पालयतोन्यासंतथैवशरणागतम् ॥ स्थापितंयेनविधिनायेनयच्चयथाविधम् ॥ तथैवतस्यदातव्यंनदेयंप्रत्यनन्तरे ॥ न्यासोनिक्षेपः ॥ प्रत्यनन्तरःस्थापयितुःसन्निहितः ॥ मनु ॥ अ.८श्लो. १९१) योनिक्षेपन्नार्पयतियश्चानिक्षिप्ययाचते ॥ तावुभौचौरवच्छास्यौदाप्यौवातत्समंदमम् ॥ बृहस्पतिः ॥ भेदेनोपेक्षयान्यासंग्रहीतायदिनाशयेत् ॥ याच्यमानोनदद्याद्वादाप्यंतत्सोदयंभवेत् ॥ भेदःस्वद्रव्यतारतम्यम् ॥ तेनस्वद्रव्येणसहोपेक्षयानाशेनदोषः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.२६ पृ.१) आजीवन्स्वेच्छयादण्ड्योदाप्यस्तच्चापिसोदयम् ॥ आजीवन् ॥ भोगवृद्ध्यर्थप्रयोगादिनोपजीवन् ॥ उदयोवृद्धिः ॥ तस्यांविशेषमाहकात्यायनः ॥ नि

निक्षेपः॥

निक्षेपादाने

अदानेवृद्धिः॥

क्षेपंवृद्धिशेषंचत्रायं विक्रयमेयच ॥ याचमानंनचेद्‌द्याद्वईतेपञ्चकंशतमिति ॥ मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. १९२) निक्षे
निक्षेपनाशेनष्टेच॥ पस्यापहर्तारंतत्समंदापयेद्दमम् ॥ तथोपनिधिहर्तारंविशेषेणैवपार्थिवः ॥ बृहस्पतिः ॥ दैवराजोपघातेनयदि
तन्नाशमाप्नुयात् ॥ ग्रहीतृद्रव्यसहितंतत्रदोषोनविद्यते ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. २६ पृ. १) नदाप्योपहृतंत
द्दुराजदैविकतस्करैः ॥ मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. १८६) स्वयमेवतुयोदद्यान्मृतस्यप्रत्यनन्तरे ॥ नसराज्ञाभियोक्तव्यो
ननिक्षेप्तुश्चबन्धुभिः ॥ प्रत्यनन्तरः सन्निहितः ॥ प्रमाणंविनाधिकविषयेनाभियोज्यइत्यर्थः ॥ सर्वमिथ्यमुंनिक्षे
पन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति ॥ बृहस्पतिः ॥ अन्वाहितेयाचितकेशिल्पिन्यासेसबन्धके ॥ एषएवोदितोधर्म्मस्त
थाचशरणागते ॥ अन्वाहितममुकेनमयिस्थापितंत्वयातस्मैदेयमितिपुरुषान्तरहस्तेर्पितम् ॥ याचितमुद्वाह
दोशोभार्थंनीतमलंकारादि ॥ शिल्पिन्यासोहेमकारादिषुकुण्डलाद्यर्थं निक्षिप्तम् ॥ नारदोपि ॥ एषएवविधि

ईष्टोयाचितान्याहितादिषु ॥ शिल्पिषूपनिधौन्यासेप्रतिन्यासेतथैवच॥प्रतिन्यासःस्वामिनायत्रनिक्षिप्तंतेनाप्य
न्यत्रनिक्षिप्तम् ॥ राजदैवादिनष्टस्यापिशिल्पिनस्तस्यक्वचित्प्रतिदानमाहकात्यानः ॥ यत्नसंरक्ष्यतेन्यासोदिव
सैःपरिनिष्ठितैः॥ तदूर्ध्वंस्थापयेच्छिल्पीदाप्योदैवाहृतेपितम्॥नारदः॥मूल्याष्टभागोहीयेतसकृद्धौतस्यवाससः॥
द्विःपादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्धौतेर्ऽद्धमेवच॥ अर्द्धक्षयात्तुपरतःपादांशापचयःक्रमात् ॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.८०
पृ.१) [illegible]नूपणानदण्ड्योनेजकस्तुपरांशुकम्॥विक्रयावक्रयाधानयाचितेषुपणान्दश ॥ अवक्रयोभाटकंच्य
[illegible] ॥ आधानमाधीकरणम् ॥ सुवर्णभिन्नधातावग्नौध्मायमानेह्रासनियममाहसएव॥(मि.व्य.
प.७० पृ.१) [illegible] [illegible]रजतेद्विपलंशते ॥ अष्टौत्रपुणिसीसेचताम्रेपंचदशायसि ॥ इतोधिकेरूप्यादेःक्षये
[illegible] ॥ क्वचिदस्वाद्यर्थंतंतुसमर्प्पणेवृद्धौविशेषमाहसएव (मि.व्य.प.७० पृ.२) शतेदशपलावृद्धिरौ

र्णकार्प्पासलौत्रिके ॥ मध्येपञ्चपलावृद्धिः सूक्ष्मेतुत्रिपलामता ॥ क्वचित्क्षयमाहसएव ॥ (मि.व.प.७०पृ.२) कार्मिकेरोमबद्धेचत्रिंशद्भागक्षयोमतः ॥ नक्षयोनचवृद्धिश्चकौशेयेवल्कलेषुचेति ॥ कार्मिकेसिद्धपट्टादौपट्टसूत्रादिनात्वरितकाद्याकारनिर्म्माणेनियतावधिकेशिल्पिभ्यस्तदवधिमध्येयाचिते ऽदत्तेनष्टेपिचशिल्पिनोदोषाभावमाह ॥ सएव ॥ (मि.व.प पृ.) यदितत्कार्य्यमुद्दिश्यकालंपरिमितम्यवा ॥ याचितोङ्गीकृतेतस्मिन्अप्राप्तेतुनदाप्यते ॥ एतद्विपर्ययमाहसएव ॥ (मि.व.प. पृ.) प्राप्तकालेकृतेकार्येनदद्याद्याचितोपिसन् ॥ तस्मिन्नष्टेहृतेवापितद्गृहीतामूल्यमावहेत् ॥ सएव ॥ (मि.व.प.१८पृ.१) योयाचितकमादायनदद्यात्प्रतियाचितः ॥ सनिगृह्यबलाद्दाप्योदण्ड्यश्चनददातियः ॥ इतिनिक्षेपप्रकरणम् ॥ ॥

॥ ॥ अथास्वामिविक्रयः॥ व्यासः॥ याचितान्वाहितन्यासंहृत्वावान्यस्ययज्जनम्॥ विक्रीयतेस्वाम्यभावेस अस्वामिविक्रय॥
ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः॥ कात्यायनः॥ अस्वामिविक्रयंदानमाधिंचापिनिवर्तयेत्॥ अस्वामीतिपृथक्पदंक्रिया
विशेषणंच॥ नारदः॥ प्रकाशतःक्रयःशुद्धःक्रेतुस्तेयंरहःक्रयात्॥ अस्वाम्यनुमताद्दासादसतश्चजनाद्रहः॥ हीन
मूल्यमवेलायांक्रीणंस्तद्दोषभाग्भवेत्॥ तद्दोषःचौरदोषः॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि. व्य. प. ६८ पृ. १) आगमेनोप नष्टवस्तुनिश्चयः॥
भोगेननष्टंभाव्यमतोऽन्यथा॥ पञ्चबन्धोदमस्तस्यराज्ञेतेनाविभाविते॥ पञ्चबन्धोनष्टद्रव्यपंचमांशः॥ नाष्टिकोप
न्यस्तसाक्षिणांविरुद्धोक्तोनष्टद्रव्याद्द्विगुणंदण्डमाहव्यासः॥ वादीचेन्मार्गितंद्रव्यंसाक्षिभिर्नविभावयेत्॥ दण्ड्यःस्या
द्द्विगुणंदण्डंक्रेतातद्द्रव्यमर्हति॥ क्रेतुःकृत्यमाहसएव॥ मूलेसमाहृतेक्रेतानाभियोज्यःकथंचन॥ मूलेनसहवादस्तु
नाष्टिकस्यविधीयते॥ बृहस्पतिः॥ विक्रेतादर्शितोयत्रहीयतेव्यवहारतः॥ क्रेत्रेराज्ञेमूल्यदण्डौप्रदद्यात्स्वामिने

धनम् ॥ कात्यायनः॥ मूलानयनकालश्चतत्रदेयोधृसंख्यया ॥ असमाहार्यमूलस्तुत्रयमेवविशोधयेत् ॥ विशोधिते क्रयेराज्ञावक्तव्यःसनकिञ्चन ॥ अभियोक्ताधनंकुर्यात्प्रथमंज्ञातिभिःस्वकम् ॥ पश्चादात्मविशुध्यर्थंक्रयंक्रेतास्वबन्धुभिः॥ क्रेत्राक्रयेसाधितेपिद्रव्यंनाष्टिकस्तुलभते ॥ तथाचमनुः॥ (अ.८ श्लो.२०२) अथमूलमनाहार्यंप्रकाशक्रयशोधितम् ॥ अदण्ड्योमुच्यतेराज्ञानाष्टिकोलभतेधनम् ॥ अनाहार्यस्यप्रदर्श्यप्रकाशेनक्रयेणशोधितंद्रव्यमित्यर्थः॥ कात्यायनः॥ अनुपस्थापयन्मूलंक्रयंवाप्यविशोधयन् ॥ यथाभियोगंधनिनेधनंदाप्योदमंचसः॥ बृहस्पतिः ॥ वणिग्वीथिपरिगतंविज्ञातंराजपूरुषैः॥ अविज्ञाताश्रयात्क्रीतंविक्रेतायत्रवामृतः॥ स्वामीदत्वार्धमूल्यंतुप्रगृह्णीतस्वकंधनम् ॥ अर्धंद्वयोरपिहृतंतत्रस्याद्व्यवहारतः॥ मरीचिः॥ अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्रमूलंनलभ्यते ॥ हानिस्तत्रसमाकल्प्याक्रेतृनाष्टिकयोर्द्वयोः॥ निवेशोविक्रेतृस्थलम् ॥ नारदः॥ उद्दिष्टमेवभोक्तव्यंत्र्यापमुर्वसुधापिवा

॥ अनर्पितंतुयोभुङ्क्तेभुक्तभोगंप्रदापयेत् ॥ उद्दिष्टमनुज्ञातम् ॥ भुक्तभोगमभोगानुरूपकंभाटकम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.६८पृ.१० शौल्किकैःस्थानपालैर्वानिष्टापहृतमाहृतम् ॥ अर्वाक्संवत्सरात्स्वामीहरेतपरतोनृपः ॥ यत्तुमनुः ॥ (अ.८श्लो.३०) प्रनष्टस्वामिकंद्रव्यंराजात्र्यब्दंनिधापयेत् ॥ अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामीपरतोनृपतिर्हरेत् ॥ तच्छ्रोत्रियस्वामिकद्रव्यविषयम् ॥ सएव ॥ (अ.८श्लो.३३) आददीताथषड्भागंप्रनष्टाधिगतान्नृपः ॥ दशमंद्वादशंवापिसतांधर्ममनुस्मरन्निति ॥ तत्रप्रथमेवर्षेसर्वंदद्यात् ॥ द्वितीयेवर्षेद्वादशंभागंगृहीत्वादद्यात् ॥ तृतीयेवर्षेदशमं ॥ चतुर्थादौषष्ठमिति ॥ हरेत्परतोनृपइत्येतत्स्वामिन्यनागतेत्र्यब्दादूर्ध्वंव्ययीकरणाभ्यनुज्ञामात्रपरम् ॥ आगतेतुस्वामिनिव्ययीकृतमपिदेयमितिमिताक्षरायाम् (व्य.प.१६पृ.२) इदंतुस्वामिनोऽज्ञानेयदात्वमुकइदंद्रव्यंविस्मृत्यगतइत्यवधारणंतदात्रिवर्षादूर्ध्वमपिलभते ॥ राज्ञोपिनव्ययाद्यधिकारः ॥ भागंतुकिञ्चि

तत्रराज्ञोभागः ॥

परस्वामिकनष्टल
ब्धपशूनांभृति

गृह्णीयादेव ॥ परस्वामिकनष्टलब्धपशूनामेकदिनरक्षणेभृतिमाहयाज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.६८ पृ.२) पणानेकशफेदद्याच्चतुरःपञ्चमानुषे ॥ महिषोष्ट्रगवांद्वौद्वौपादंपादमजाविके ॥ भक्षितंतुदेयमेव ॥ निधिप्राप्तौयाज्ञव

निधिप्राप्तौ

ल्क्यः॥ (मि.व्य.प.१७ पृ.१) राजालब्ध्वानिधिंदद्याद्द्विजेभ्योर्द्धंद्विजःपुनः ॥ विद्वानशेषमादद्यात्ससर्वस्यप्रभुर्यतः॥ इतरेणनिधौलब्धेराजाषष्ठांशमाहरेत् ॥ अनिवेदितविज्ञानोदाप्यस्तंदण्डमेवचेति ॥ यदातुकश्चिच्चिह्नमानादिनास्वकीयंनिधिंभावयतितदाधिगन्त्रेद्वादशंभागंदत्वास्वयंषष्ठंगृहीत्वातस्मैदद्यात् ॥ यदाहमनुः ॥ (अ.८ श्लो.३५) ममायमितियोब्रूयान्निधिंसत्येनमानवः॥ तस्याददीतषड्भागंराजाद्वादशमेवचेति ॥ द्वादशस्त्वधिगन्त्रे ॥ चौरहृतंप्रत्याहृत्यैव ॥ (अ.८ श्लो.४०) दातव्यंसर्ववर्णेभ्योराज्ञाचौरैर्हृतंधनम् ॥ राजातदुपभुञ्जानश्चौरस्याप्नोतिकिल्बिषम् ॥ यदात्वाहरणेशक्तस्तदाहकृष्णद्वैपायनः ॥ प्रत्याहर्तुमशक्तस्तुधनंचौरैर्हृतंय

दि ॥ स्वकोशात्तद्विदेयंस्यादशक्तेनमहीभृतेति ॥ इत्यस्वामिविक्रयनिरूपणम् ॥ ॥

॥ ॥ अथसंभूयसमुत्थानम् ॥ नारदः ॥ वणिक्प्रभृतयोयत्रकर्मसम्भूयकुर्वते ॥ तत्सम्भूयसमुत्थानंव्यवहारप दंस्मृतम् ॥ बृहस्पतिः ॥ बहूनांसम्मतोयस्तुदद्यादेकोधनंनरः ॥ करणंकारयेद्वापिसर्वैरेवकृतंभवेत् ॥ परीक्षकाः साक्षिणस्तुतएवोक्ताःपरस्परम् ॥ सन्दिग्धेर्थेवञ्चनायांनचेद्विद्वेषसंयुताः ॥ यःकश्चिद्वञ्चकस्तेषांविज्ञातःक्रय

संभूयसमुत्थानम्

बहूनामेकेनकृते

विक्रये ॥ शपथैःसोपिशोध्यःस्यात्सर्ववादेष्वयंविधिः॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि·व्य·प·८३ पृ·२·१) जिह्मंत्यजेयु
र्निर्लाभमशक्तोन्येनकारयेत् ॥ प्रतिषिद्धमनादिष्टंप्रमादाद्यच्चनाशितम् ॥ सतद्द्याद्विप्लवाच्चरक्षिताद्दशमांशभाक्
रेकशेकेभागः॥ ॥ कात्यायनः ॥ शिष्यकाभिज्ञकुशलाआचार्य्याश्चेतिशिल्पिनः॥ एकद्वित्रिचतुर्भागान्हरेयुस्तेयथोत्तरम् ॥ शिष्य
काःशिष्याः॥ अभिज्ञाज्ञानयन्त्रः॥ कुशलाःदक्षाः॥ आचार्य्यान्नूतनमार्ग्गप्रवर्त्तकाः॥ वृहस्पतिः॥ हर्म्म्यंदेवगृहं
वापिधार्म्मिकोपस्कराणिच ॥ सम्भूयकुर्वतांतेषांप्रमुखोद्व्यंशमर्हति ॥ सएव ॥ नर्त्तकानामेषएवधर्म्मःसद्भिरुदा
हृतः॥ तालज्ञोलभतेत्वर्द्धंगायनास्तुसमांशिनः॥ कात्यायनः॥ तेषांचेत्प्रसृतानांचग्रहणंसमवाप्नुयात् ॥ तन्मोक्ष
णार्थंयद्दत्तंवहेयुस्तेयथांशतः वणिजांकर्षकाणांचचोराणांशिल्पिनांतथा ॥ अनियम्यांशकर्तॄणांसर्वेषामेषनिर्णयः
॥ इतिसम्भूयसमुत्थानम् ॥ ॥

॥ ॥ अथदत्ताप्रदानिम् ॥ ॥ नारदः ॥ दत्वाद्रव्यमसम्यग्यःपुनरादातुमिच्छति ॥ दत्ताप्रदानिकंनामव्यवहा रपदंहितत् ॥ असम्यगितिक्रियाविशेषणम् ॥ निषिद्धमित्यर्थः ॥ सएव ॥ अथदेयमदेयंचदत्तंचादत्तमेवच ॥ व्यवहारेसविज्ञेयोदानमार्गश्चतुर्विधः ॥ अन्वाहितंयाचितकमाधिःसाधारणंचयत् ॥ निक्षेपंपुत्रदारांश्चसर्वस्वंचान्वयेसति ॥ अदेयान्याहुराचार्य्यायच्चान्यस्मैप्रतिश्रुतम् ॥ अत्रपुत्रदारांतेषुस्वत्वाभावात्तद्विषयेनांतरीक्षेनदिवीतिवन्निषेधानुवादमात्रम् ॥ एतेनस्वकुटुम्बाविरोधेनदेयंदारसुतादृतइतियाज्ञवल्क्यीयः ॥ (मि.व्य.प.६८पृ.२) पर्युदासोपिव्याख्यातः ॥ पुत्रदारेषुस्वत्वाभावःपूर्वमुपपादितःस्वत्वविवादे ॥ एतद्दानेनकेवलंव्यवहारासिद्धिः किंतुप्रायश्चित्तमपीत्याहैतानिप्रकृत्यदक्षः ॥ योददातिसमूढात्माप्रायश्चित्तीयतेनरः ॥ मनुः ॥ (अ. श्लो.) अदेयंयश्चगृह्णातियश्चादेयंप्रयच्छति ॥ तावुभौचौरवच्छास्यौदाप्यौचोत्तमसाहसमिति ॥ देयमाहबृहस्पतिः ॥ कु

दत्ताप्रदानिकम्

अदेयम् ॥

देयम् ॥

टुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते ॥ अदेयमाह कात्यायनः ॥ स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ॥ न द
द्यादृणवद्दाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ गौतमः ॥ प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति ॥ वृत्तेरनिमित्तेऽप्रतिषेध
ति ॥ व्यासः ॥ ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ॥ वृत्तिं च ते भिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ॥ दत्तादत्तभेदा
दत्तम् ॥ नाह नारदः ॥ दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ॥ पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः ॥ स्त्रीशुल्कानुग्र
अदत्तम् ॥ हार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥ अनुग्रहो धर्मः ॥ अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः ॥ तथोत्कोचपरीहासव्यत्यास
च्छलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ॥ कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रे पा
त्रमित्युक्ते कार्ये वाधर्मसंहिते ॥ यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम् ॥ रुगुपतापः ॥ भयादिकृतोपतापा
न्वितैरित्यन्वयः ॥ ताडनादिभयाद्युपतापेन दत्तमित्यर्थः ॥ एवं भ्रान्तादिक्रोधाद्यवशोभयस्येति बुध्या दत्तम् ॥ य

त्यासोऽल्पंदातुंप्रवृत्तेनभ्रमात्सुवर्णंदत्तम् ॥ छलयोगतः देयंदत्तमयराज्ञागोदेयेतिराज्ञागृहीत्वादेवदत्तयेवायान्यस्मै पात्रभूतायार्पितम् ॥ आर्तोरोगेणास्थिरचित्तः ॥ मत्तोमदनीयद्रव्येणउन्मत्तोवातादिना ॥ उत्कोचवर्जितंदत्तम् ॥ मामकमयंकर्म्मकरिष्यतीतिकर्म्माकुर्वाणायदत्तम् ॥ अधर्म्मेऽपिनियोक्ताधर्म्मंकरिष्यतीतिबुध्यादत्तम् ॥ एतानि परावर्त्तन्ते ॥ कात्यायनः ॥ कामक्रोधास्वतन्त्रार्त्तक्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः ॥ व्यत्यासपरिहासाच्चयद्दत्तंतत्पुनर्हरेत् ॥ कामात्परस्त्रीवञ्चनार्थम् ॥ क्लीबोभीतः ॥ व्यत्यासपरिहारायदत्तमुत्कोचइत्यर्थः ॥ यस्तुकार्यस्यसिध्यर्थमुत्कोचः स्यात्प्रतिश्रुतः ॥ तस्मिन्नपिप्रसिद्धेऽर्थेनदेयःस्यात्कथञ्चन ॥ अथप्रागेवदत्तश्चेत्प्रतिदाप्यस्ततोबलात् ॥ दण्डंचैका दशगुणमाहुर्गार्गेयमानवाः ॥ उत्कोचस्वरूपमाहसएव ॥ स्तेनसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकशंसनात् ॥ दर्शनान्नष्ट उत्कोचस्वरूपम् वृत्तस्यतथासत्यप्रवर्त्तनात् ॥ प्राप्तमेतैस्तुयत्किञ्चिदुत्कोचाख्यंतदुच्यते ॥ मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. १६५) योगाधमन

विक्रीतंयोगदानप्रतिग्रहम् ॥ यस्यचाप्युपधिंपश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति ॥ योगउपधिः ॥ यस्यवाप्यन्यस्या
पिकार्य्यस्य ॥ तत्सर्वमुपध्यपगमेपरावर्त्ततइत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ स्वस्थेनार्त्तेनवादत्तंश्रावितंधर्म्मकारणात् ॥ अ
दत्वातुमृतेदाप्यस्तत्सुतोनात्रसंशयः ॥ अत्रविस्तरोगुरुकृतेद्वैतनिर्णयेद्रष्टव्यः ॥ इतिदत्ताप्रदानिकम् ॥ ॥

॥ ॥ अथाभ्युपेत्याशुश्रूषा ॥ नारदः ॥ अभ्युपेत्यतुशुश्रूषांयस्तांनप्रतिपद्यते ॥ अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपद | अभ्युपेत्याशुश्रूषा
मुच्यते ॥ तत्रशुश्रूषकत्रैविध्यमाहबृहस्पतिः ॥ आयुधीतूत्तमःप्रोक्तोमध्यमस्तुकृषीवलः ॥ भारवाहोधमःप्रोक्तस | भृत्यः॥
थाचगृहकर्म्मकृत् ॥ नारदः ॥सर्वेष्वधिकृतोयःस्यात्कुटुम्बस्यतथोपरि ॥ सोधिकर्म्मकृज्ज्ञेयःसचकौटुम्बिकःस्मृ
तः॥ कात्यायनः ॥ स्वतन्त्रस्यात्मनोदानाद्दासत्वंदारवद्भृगुः॥त्रिषुवर्णेषुविज्ञेयंदास्यंविप्रस्यनक्वचित् ॥ वर्णा | दासः॥
मानुलोम्येनदास्यंनप्रतिलोमतः ॥ राजन्यवैश्यशूद्राणांत्यजतांहिस्वतन्त्रता ॥ नारदः ॥ वर्णानांप्रातिलोम्येनदा
सत्वंनविधीयते ॥ कात्यायनः ॥ प्रव्रज्यावसितायत्रत्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ निर्वासंकारयेद्विप्रंदासत्वंक्षत्रियेभृगुः | दासत्वेयोग्यता॥
॥ क्षत्रग्रहणंविट्शूद्रयोरुपलक्षणम् ॥ विप्रनिर्वासनप्रकारमाहतुर्दक्षनारदौ ॥ परिव्रज्यांगृहीत्वातुयःस्वधर्म्मेन
तिष्ठति ॥ श्वपदेनाङ्कयित्वातु राजाशीघ्रंप्रवासयेत् ॥कात्यायनः ॥ सवर्णेपितुविप्रेतुदासत्वंनैवकारयेत् ॥ शील

तत्कर्म ध्ययनसंपन्नेतदूनंकर्मकामतः॥ तत्रापिनाशुभंकिञ्चित्प्रकुर्वीतद्विजोत्तमः॥ मनुः॥ (अ.८ श्लो.४११) क्ष
त्रियंचैववैश्यंचब्राह्मणोवृत्तिकर्षितः॥ बिभृयादानृशंस्येनस्वामिकर्मसुकारयेत्॥ स्वामिकर्मउत्तमंतद्योग्यमि
त्यर्थः॥ कात्यायनः॥ आद्यांब्राह्मणींयस्तुविक्रीणीयात्तथैवच॥ राज्ञातदकृतंकार्यंदण्ड्याःस्युःसर्वएवते॥ का
मात्तुसंश्रितांयस्तुकुर्याद्दासींकुलस्त्रियम्॥ संक्रामयेत्तथान्यत्रदण्ड्यस्तत्राकृतंभवेत्॥ बालधात्रीमधात्रींचदासीमि
वभुञ्जन्स्त्रियः॥ परिचारकपत्नींचप्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्॥ विष्णुः॥ यस्तूत्तमवर्णंदास्येभियोजयतितस्योत्तमसाह
सोदण्डः॥ कात्यायनः॥ विक्रोशमानांयोभक्तांदासीविक्रेतुमिच्छति॥ अनापदिस्थःशक्तःसन्प्राप्नुयात्पूर्वसाह
दासभेदाः॥ सम्॥ दासभेदानाहनारदः॥ गृहजातस्तथाक्रीतोलब्धोदायादुपागतः॥ अनाकालभृतस्तद्वदाहितःस्वामिना
चयः॥ मोक्षितोमहतश्चर्णाद्युद्धेप्राप्तःपणेजितः॥ तवाहमित्युपगतःप्रव्रज्यावसितःकृतः॥ भक्तदासश्चविज्ञेयस्त

थैवयउवाहृतः॥ विक्रेताचात्मनःशास्त्रेदासाःपञ्चदशस्मृताः॥ तत्रपूर्वश्चतुर्वर्गोदासत्वान्नविमुच्यते ॥ प्रसादा दासमोक्षे
त्स्वामिनोन्यत्रदास्यमेषांक्रमागतम् ॥ विक्रीणीतेस्वतन्त्रःसन्यआत्मानंनराधमः॥ सजघन्यतमस्तेषांसोपिदा
स्यान्नमुच्यते॥ योवैषांस्वामिनंकश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् ॥ दासत्वात्सविमुच्येतपुत्रभागंलभेतच ॥ याज्ञवल्क्यः॥
(मि.य.प.७२ पृ.१) प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदासआमरणांतिकम् ॥ नारदः॥ अनाकालभृतोदास्यान्मुच्यतेगो
युगंददत् ॥ आहितोपिधनंदत्वास्वामीयद्येनमुद्धरेत् ॥ ऋणंतुसोदयंदत्वाऋणीदास्यात्प्रमुच्यते ॥ तथाहमित्युप
गतोयुद्धेप्राप्तःपणेजितः॥ प्रतिशीर्षप्रदानेनमुच्येरन्तुल्यकर्मणा ॥ कृतकालव्यपगमात्कृतोदासोपिमुच्यते॥ भक्त
स्योपेक्षणात्सद्योभक्तदासःप्रमुच्यते ॥ निग्रहाद्वडवायास्तुमुच्यतेवडवाभृतः इतिप्रतिशीर्षःप्रतिनिधिः॥ वडवादा
सी॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि.य.प.७१ पृ.२) बलाद्दासीकृतश्चोरैर्विक्रीतश्चापिमुच्यते॥ नारदः॥ तथाहमिति

वात्मानंयोऽस्वतन्त्रःप्रयच्छति॥ नसतंप्राप्नुयात्कामंपूर्वस्वामीलभेततम्॥ अस्वतन्त्रःपरदासः॥ अस्मिन्प्रक

रणेदासपदगतपुंस्त्वस्याविवक्षितत्वाद्दास्यामप्येषसर्वोविधिर्ज्ञेयः॥ तत्रदासीत्वविमोक्षकारणमाहकात्यायनः

॥ स्वांदासींयस्तुसंगच्छेत्प्रसूताचभवेत्ततः॥ अवेक्ष्यबीजंकार्यास्याद्दासीसान्वयातुसा॥ बीजमपत्यंगुणवद्वेक्ष्ये

तद्विधिः॥ त्यर्थः॥ नारदः॥ स्वंदासमिच्छेद्यःकर्तुमदासंप्रीतमानसः॥ स्कन्धादादायतस्यासौभिन्द्यात्कुम्भंसहाम्भसा॥ सा

क्षताभिःसपुष्पाभिःमूर्धन्यद्भिरवाकिरेत्॥ अदासइतिचोक्त्वात्रिःप्राङ्मुखंतमथोत्सृजेत्॥ ततःप्रभृतिवक्तव्यःस्वा

म्यनुग्रहपालितः॥ भोज्यान्नोथप्रतिग्राह्योभवत्यभिमतःसताम्॥ कात्यायनः॥ दासेनोढात्वदासीयासापिदा

सीत्वमाप्नुयात्॥ यस्माद्भर्ताप्रभुस्तस्याःस्वाम्यधीनःप्रभुर्यतः॥ दासस्यतुधनंयत्स्यात्स्वामीतस्यप्रभुर्मतइति॥

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषा॥ ॥

॥ ॥ अथवेतनादानम् ॥ नारदः ॥ भृतानांवेतनस्योक्तोदानादानविधिक्रमः ॥ वेतनस्यानपाकर्मतद्विवाद वेतनादानम् ॥
पदंस्मृतम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व.प.७३ पृ.२) दाप्यस्तुदशमंभागंवाणिज्यपशुसस्यतः ॥ अनिश्चित्यभृतिं अनिश्चित्यभृतिकरणे ॥
यस्तुकारयेत्समहीक्षिता ॥ एतदल्पव्ययासपरम् ॥ आयव्ययबहुत्वेतुबृहस्पतिः ॥ त्रिभागंपञ्चभागंवागृह्णीयात्सी
रवाहकः ॥ भक्ताच्छादभृतःसीराद्भागंगृह्णीतपञ्चमम् ॥ जातसस्यात्त्रिभागंतुप्रगृह्णीयाद्यथाभृतः ॥ भक्ताच्छादभृ
तोऽन्नवस्त्रदानेनपोषितः ॥ नारदः ॥ कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्यकार्योदत्वाभृतिंबलात् ॥ भृतिंगृहीत्वाऽकुर्वाणोद्वि प्रतिश्रुत्यकर्माकरणे ॥
गुणांभृतिमाप्नुयात् ॥ मनुः ॥ (अ.८ श्लो.२१५) भृतोनार्तोनयःकुर्याद्दर्पात्कर्मयथोदितम् ॥ सदण्ड्यःकृष्ण
लान्यष्टौनदेयंचास्यवेतनम् ॥ सएव ॥ (अ.८ श्लो.२१७.२१६) यथोक्तमार्तःस्वस्थोवायस्तत्कर्मनकारयेत् ॥ न
तस्यवेतनंदेयमल्पोनस्यापिकर्मणः ॥ आर्तस्तुकुर्यात्स्वस्थःसन्यथाभाषितमादितः ॥ सुदीर्घस्यापिकालस्यतल्ल

स्वामिसेवकयो र्विवादे

भेतैवयेतनम् ॥ विष्णुः॥ भृतकश्चापूर्णेकालेत्यजन्सकलमेवमूल्यंजह्याद्राज्ञेचपणशतंदद्यादिति ॥ सएव ॥ स्वामी चेद्भृतकमपूर्णेकालेजह्यात्तस्यसर्वमेवमूल्यंदद्यात्पणशतंचराज्ञे ऽन्यत्रभृतकदोषात् ॥ वृद्धमनुः॥ प्रमादान्नाशितंदाप्यः समंद्विर्द्रोहनाशितम् ॥ नतुदाप्योहृतंचौरैर्दग्धमूढंजलेनच ॥ द्रोहोद्वेषः॥ ऊढमपहृतम् ॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि. य. प. ७३ पृ. २ प. ७४ पृ. १) प्रस्थानविघ्नकृच्चैवप्रदाप्योद्विगुणांभृतिम् ॥ प्रक्रान्तेसप्तमंभागंचतुर्थंपथिसन्त्यजन् ॥ वृद्धमनुः॥ पथिविक्रीयतद्भाण्डंवणिग्भृत्यंत्यजेद्यदि ॥ अथतस्यापिदेयंस्यात्भृतेरर्द्धलभेतसः ॥ कात्यायनः॥ यथाचपथितद्भाण्डमासिध्येतह्रियेतवा ॥ यावानध्वागतस्तेनप्राप्नुयात्तावतोभृतिम् ॥ त्यजेत्पथ्यसहायंयः श्रान्तंरोगार्तमेववा ॥ प्राप्नुयात्साहसंपूर्वंग्रामेत्र्यहमपालयन् ॥ आसिध्येतराजाज्ञयाअवरुध्येत ॥ बृहस्पतिः॥ प्रभुणाविनियुक्तःसन्भृतकोविदधातियः ॥ तदर्थमशुभंकर्मस्वामीतत्रापराध्नुयात् ॥ कृतेकर्मणियःस्वामीनद

याद्वेतनंभृते ॥ राज्ञादापयितव्यःस्याद्वेतनंचानुरूपतइति ॥ नारदः ॥ अनयन्भाटयित्वातुभाण्डंवयानवाहने ॥ भाटकम् ॥
दाप्योभृतिचतुर्भागंसर्वमर्द्धपथेत्यजन् ॥ यानंरथादि ॥ वाहनंमाक्षादन्यादि ॥ कात्यायनः ॥ हस्त्यश्वगोखरो
ष्ट्रादीन्गृहीत्वाभाटकेनयः ॥ नार्पयेत्कृतकृत्यःसन्तावद्दाप्यःसभाटकम् ॥ नारदः ॥ परभूमौगृहंकृत्वास्तोमंदत्वा
वसेत्तुयः ॥ सतद्गृहीत्वानिर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥ स्तोमाद्विनावसित्वातुपरभूमावनिश्चितः ॥ यान्येवतृण
काष्ठानिइष्टकाविनिवेशिताः ॥ विनिर्गच्छंस्तुतत्सर्वंभूमिस्वामिनिवेदयेत् ॥ स्तोमोभाटकम् ॥ इतिवेतना
दानम् ॥ ॥

संविद्व्यतिक्रमः ॥

॥ ॥ अथसम्विद्व्यतिक्रमः ॥ नारदः ॥ पाखण्डिनैगमादीनांस्थितिःसमयउच्यते ॥ समयस्यानपाकर्म्मतद्विवादपदंस्मृतम् ॥ पाखण्डिनःवेदमार्ग्गविरोधिनोवाणिज्यादिकराः ॥ नैगमास्तदविरोधिनः ॥ आदिपदेनत्रैविद्यागृह्यन्ते ॥ तत्रराजकृत्यमाहवृहस्पतिः ॥ वेदविद्याविदोविप्रान्श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः ॥ आहृत्यस्थापयेत्तत्रतेषांवृत्तिंप्रकल्पयेत् ॥ अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यःप्रदद्याद्गृहभूमयः मुक्तभाव्याश्चनृपतिर्लेखयित्वास्वशासने ॥ अनाच्छेद्योऽग्राह्यःकरोयाभ्यस्ताअनाच्छेद्यकराः ॥ मुक्तभाव्याः मुक्तंउत्सृष्टंभाव्यंभूम्यादिफलंयासांताइत्यर्थः ॥ तेषांचश्रोत्रियादीनांधर्म्ममाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व.प.७२ पृ.२) निजधर्म्मविरोधेनयस्तुसामयिकोभवेत् ॥ सोपियत्नेनसंरक्ष्योधर्म्मोराजकृतश्चयः ॥ नारदः ॥ पाखण्डिनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु ॥ संरक्षेत्समयंराजादुर्गेजनपदेषुच ॥ नानाजातीयानामेकजातीयंकर्म्मकुर्वतांसंघाताःश्रेणयः ॥ तेषामेवभिन्नजातीयंकर्म्मकुर्वतांसंघाः पूगाः ॥

व्राताःज्ञातिसम्बन्धिबन्धूनांसंघाताःतएवकुलानीत्यप्युच्यन्ते ॥ पाखण्डिनोनैगमाश्चव्याख्याताः ॥ एतेषांपाख
ण्डयादीनांव्रातान्तानांसंघाःगणाः ॥ एतेषांसमयभेदेदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ मि.व्य.प.७२ पृ.२) गणद्रव्यंहरेद्य
स्तुसंविदंलंघयेच्चयः ॥ सर्वस्वहरणंकृत्वातंराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ इतिसंविद्व्यतिक्रमः ॥ ॥

क्रीतानुशयः ॥ ॥ ॥ अथक्रीतानुशयः ॥ नारदः ॥ क्रीत्वामूल्येनयःपण्यंक्रेतानबहुमन्यते ॥ क्रीतानुशयइत्येतद्विवादपदमु
पण्यपरिक्षावधिः च्यते ॥ पण्यपरीक्षावधिमाहसएव ॥ त्र्यहाद्दोह्यंपरीक्षेतपंचाहाद्वाह्यमेवतु ॥ मुक्तावज्रप्रवालानांसप्ताहंस्यात्प
रीक्षणम् ॥ द्विपदामर्धमासंचपुंसांतद्द्विगुणंस्त्रियाः ॥ दशाहंसर्वबीजानामेकाहंलोहवाससाम् ॥ कात्यायनः ॥ भूमे
र्दशाहेनुशयःक्रेतुर्विक्रेतुरेवया ॥ बृहस्पतिः ॥ अतोर्वाक्पण्यदोषस्तुयदिसंजायतेक्वचित् ॥ विक्रेतुःप्रतिदेयंतत्
क्रेतामूल्यमवाप्नुयात् ॥ कात्यायनः ॥ अविज्ञातंतुयत्क्रीतंदुष्टंपश्चाद्विभावितम् ॥ क्रीतंतत्स्वामिनेदेयंपण्यंकाले
न्यथानतु ॥ स्वपरीक्षयागृहीतेतुनारदः ॥ क्रीत्वामूल्येनयःपण्यंदुःक्रीतंमन्यतेक्रयी ॥ विक्रेतुःप्रतिदेयंतत्तस्मिन्ने
वाह्न्यविक्षतम् ॥ द्वितीयेह्निददत्क्रेतामूल्यात्त्रिंशांशमावहेत् ॥ द्विगुणंतत्तृतीयेह्निपरतःक्रेतुरेवतत् ॥ नारदः
॥ परिभुक्तंतुयद्वासःक्लिष्टरूपंमलीमसं ॥ सदोषमपितत्क्रीतंविक्रेतुर्नभवेत्पुनः ॥ इतिक्रीतानुशयः ॥

॥ ॥ अथविक्रीयासंप्रदानम् ॥ नारदः ॥ विक्रीयपण्यंमूल्येनक्रेतुर्यन्नप्रदीयते ॥ विक्रीयासंप्रदानंतद्विवाद विक्रीयासंप्रदानम् ॥
पदमुच्यते ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प.८१पृ.२) गृहीतमूल्यंयःपण्यंक्रेतुर्नैवप्रयच्छति ॥ सोदयंतस्यदाप्योसौदिग्ला
भंचदिगागते ॥ दिक्देशान्तरम् ॥ तल्लाभोदेशान्तरीयपण्यलाभः ॥ सत्य ॥ (मि.व्य.प.८२पृ.१) राजदैवोप
घातेनपण्येदोषउपागते ॥ हानिर्विक्रेतुरेवासौयाचितस्याप्रयच्छतः ॥ सत्य ॥ (मि.व्य.प.८२पृ.१) हानिर्वि
क्रेतृदोषेणक्रेतुरेवहिसाभवेत् ॥ नारदः ॥ दीयमानंनगृह्णातिक्रीत्वापण्यंचयःक्रयी ॥ विक्रीणानस्तदन्यत्रविक्रेता
नापराध्नुयात् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प. पृ.) मत्तोन्मत्तेनयिक्रीतंहीनमूल्येनयेनवा ॥ अस्वतन्त्रेणमूढे तत्राप्रमाणम् ॥
नत्याज्यंतस्यपुनर्भवेत् ॥ अयंचसर्वोविधिर्मूल्येदत्तेतुभ्यमेवदेयंनान्यस्येतिविक्रेत्रासमयेकृतेबोध्यः ॥ दत्तमूल्य
स्यपण्यस्यविधिरेषप्रकीर्तितः ॥ अदत्तेऽन्यत्रसमयान्नविक्रेतुरतिक्रमइतिनारदोक्तेः ॥ सदोषपण्यविक्रयेया

ज्ञवल्क्यः॥ (मि.व.प.   पृ.   ) ज्ञात्वासदोषंयःपण्यंविक्रीणीताविचक्षणः॥ तदेवद्विगुणंदाप्यस्तत्समं

विनयंतथा। इतिविक्रीयासंप्रदानम्॥   ॥

॥ ॥ अथस्वामिपालविवादः॥ पालदोषेणपश्वादिनाशेयाज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.६७ पृ.१) पालदोषविनाशेतुपालेदण्डोविधियते॥अर्द्धत्रयोदशपणाःस्वामिनेद्रव्यमेवच॥ द्रव्यंगवादि॥ पश्वादिमरणनिबायवक्माह मनुः॥ (अ.८ श्लो.२३४) कर्णौचर्म्मचवालांश्चवस्तिस्नायुचरोचनां॥ पशुस्वामिषुदद्यात्तुमृतेष्वङ्काभिदर्शने॥अङ्कःशृङ्गादीतिमदनः॥ गवादिप्रचारार्थंभूभागमाहयाज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.६७ पृ.१) धनुःशतंपरिणाहोग्रामाद्ग्रामान्तरंभवेत्॥द्वेशतेखर्बटस्यस्यान्नगरस्यचतुःशतम्॥परिणाहोगवादिप्रचारार्थभूः॥ अयमेवपरिहारः॥ धनुःशतंपरिहारोग्रामस्यस्यात्समन्ततइतिमनूक्तेः॥ (अ.८ श्लो.२३७) अनेककारुकृषीवलयुक्तोग्रामःखर्बटः॥ बहुकण्टकसन्तानइतिकेचित्॥ परसस्यादिभक्षणेपशुस्वामिनोदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.६५ पृ.२) माषानष्टौतुमहिषीसस्यघातस्यकारिणी॥ दण्डनीयातदर्द्धंतुगौस्तदर्द्धमजाविकम्॥ भक्षयित्वोपविष्टा

स्वामिपालविवादः॥

गवादिप्रचारार्थंभूभागः॥

गवादीनापरसस्यभक्षणे॥

नांयथोक्तात्द्विगुणोदमः॥सममेषांविवीतेपिखरोष्ट्रंमहिषीसमम्॥यावत्सस्यंविनश्येत्तुतावत्स्यात्क्षेत्रिणःफलम्

तत्रापवादः॥ ॥ गोपस्ताड्यस्तुगोमीतुपूर्वोक्तन्दण्डमर्हति ॥ विवीतंतृणकाष्ठादिसंचयस्थलम्॥इत्तदपवदत्युशना॥अदण्ड्या

श्चोत्सवेगावःश्राद्धकालेतथैवच ॥ व्यासः ॥ आक्रम्यवदिउर्भुक्तंपरिक्षिणेवबान्धवैः॥ गोभिर्वनरंशार्दूल्याजपेया

द्विशियते ॥ उशना ॥ गोभिर्विनाशितंधान्यंयोनरःप्रतियाचते ॥ पितरस्तस्यमाश्नन्तिनाश्नन्तित्रिदिवौकसः

॥ इतिस्वामिपालविवादः॥ ॥

॥ ॥ अथसीमाविवादः॥ सीमाज्ञानोपायानाहबृहस्पतिः॥ करीषास्थितुषाङ्गारशर्करामकपालिकाः॥ सीमाविवादः॥
सिकतेष्टकगोबालकार्पासास्थिनीभस्मच ॥ प्रक्षिप्यकुम्भेष्वेतानिसीमासंधिषुनिधापयेत् ॥ अत्रसाक्षिणांविशेषमाह
याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.६३ पृ.२) सामन्तावासमग्रामाश्चत्वारोष्टौदशापिवा ॥ रक्तस्रग्वसनाःसीमांनयेयुः तत्रसाक्षिणः॥
क्षितिधारिणः॥ नारदः॥ नैकःसमुन्नयेत्सीमांनरःप्रत्ययवानपि॥ गुरुत्वादस्यकार्य्यस्यक्रियेषाबहुषुस्थिता॥
बृहस्पतिः॥ ज्ञातृचिह्नैर्विनासाधुरेकोप्युभयसंमतः॥ रक्तमाल्याम्बरधरोमृदमादायमूर्धनि ॥ सत्यव्रतःसोपवा
सःसीमानंदर्शयेन्नरः॥ कात्यायनः॥ सीमाचंक्रमणेकोशेपादस्पर्शेतथैवच ॥ त्रिपक्षपक्षसप्ताहंदैवराजिकमिष्यते
॥ मनुः॥ (अ.८ श्लो.२५७) यथोक्तेननयंतस्तेपूयन्तेसत्यसाक्षिणः॥ विपरीतंनयन्तस्तुदाप्यास्तुद्विशतन्दमम्
॥ नारदः॥ अथचेदनृतंब्रूयुःसामन्ताःसीमनिर्णये ॥ सर्वेपृथक्पृथक्दण्ड्याराज्ञामध्यमसाहसम् ॥ कात्यायनः॥

बहूनांतुगृहीतानांनसर्वेनिर्णयंयदि ॥ कुर्य्युर्भयाद्वालोभाद्वादाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. पृ.) अभावेज्ञातृचिह्नानांराजासीम्नःप्रवर्तिता ॥ मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. २६५) सीमायामविसह्यायांस्वयंराजावधर्म्मवित् ॥ प्रादिशेद्भूमिमेवेषामुपकारादितिस्थितिः ॥ सएव ॥ ( ) निवेशकालादारभ्य

गृहद्वारादौसंततो भोगःप्रमाणम् ॥

गृहद्वारापणादिकम् ॥ येनयावद्यथाभुक्तंतस्यतन्नविचालयेत् ॥ कात्यायनोपि ॥ मेखलाभ्रमनिष्कासगवाक्षान्नोपरोधयेत ॥ प्रणालींगृहवास्तुंचपीडयन्दण्डभाग्भवेत् ॥ मेखलाभित्तिमूलवन्धः ॥ भ्रमोजलनिर्गमः ॥ निष्कासोहर्म्यादिविनिर्गतवाष्टादिनिर्मितमस्पृष्टभूमीवमुपवेशनस्थलमित्तिमदनः ॥ धूमनिष्कासइतिक्वचित्पाठः ॥ धूमनिर्गमार्थंगवाक्षादिइतितदर्थः ॥ आदिपदेनपरभित्यादि ॥ सएव ॥ निवेशसमयादूर्ध्वंनैतेयोज्याःकदाचन ॥ दृष्टिपातंप्रणालींवनकुर्यात्परवेश्मसु ॥ बृहस्पतिः ॥ वर्च्चस्थानंवह्निचयंगर्तोच्छिष्टाम्बुसेचनम् ॥ अत्यारात्प

वर्च्चस्थानादौ ॥

रकुड्यस्यनकार्य्यंकथञ्चन ॥ वर्च्चस्थानं शौचस्थानम् ॥ अत्याराद्तिसमीपे ॥ कात्यायनः ॥ विण्मूत्रोदकासेकंच वह्निश्वभ्रनिवेशनम् ॥ अरत्निद्वयमुत्सृज्यपरकुड्यान्निवेशयेत् ॥ बृहस्पतिः ॥ यान्त्यायान्तिजनायेनपशवश्चानि वारिताः ॥ तदुच्यतेसंसरणंनरोद्धव्यंतुकेनचित् ॥ नारदः ॥ अवस्करस्थलश्वभ्रमस्यंदनिकादिभिः ॥ चतुष्पथ सुरस्थानराजमार्गान्निरोधयेत् ॥ कात्यायनः ॥ सर्वेजनाःसदायेनप्रयान्तिसचतुष्पथः ॥ अनिषिद्धायथाकालंराज मार्ग्गःसउच्यते ॥ बृहस्पतिः ॥ यस्तत्रसंकरंश्वभ्रंवृक्षारोपणमेवच ॥ कामात्पुरीषंकुर्य्याच्चतस्यदण्डस्तुमाषकः ॥ म नुः ॥ (अ . ९ श्लो. २८२) समुत्सृजेद्राजमार्गेयस्त्वमेध्यमनापदि ॥ सद्वौकार्षापणौदद्यादमेध्यंचाशुशोधयेत् ॥ कात्यायनः ॥ तडागोद्यानतीर्थानियोमेध्येनविनाशयेत् ॥ अमेध्यंशोधयित्वातुदण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य:प. ६५ पृ.१) मर्य्यादायाःप्रभेदेतुसीमातिक्रमणेतथा ॥ क्षेत्रस्यहरणेदण्डाअधमोत्तममध्यमाः ॥ मनुः ॥ मर्य्यादाप्रभेदे ॥

(अ. ८ श्लो. २६४) गृहंतडागमारामंक्षेत्रंवाभीषयाहरन् ॥ शतानिपञ्चदण्ड्यःस्यादज्ञानाद्विशतोदमः॥कात्यायनः॥ सीमामध्येतुजातानांवृक्षाणांक्षेत्रयोर्द्वयोः॥ फलंपुष्पंचसामान्यंक्षेत्रस्वामिषुनिर्दिशेत् ॥ कात्यायनः ॥ अन्यक्षेत्रेतुजातानांशाखायत्रान्यसंस्थिताः॥ स्वामिनंतंविजानीयाद्यस्यक्षेत्रेषुसंस्थिताः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ६५ पृ. २) स्वामिनेयोऽनिवेद्यैवक्षेत्रेसेतुंप्रवर्तयेत् ॥ उत्पन्नेस्वामिनोभोगस्तदभावेमहीपतेः॥ सएव॥ (मि. व्य. प. ६५ पृ. १) ननिषेध्योल्पबाधस्तुसेतुःकल्याणकारकः॥ परभूमिंहरेत्कूपःस्वल्पक्षेत्रोबहूदकः॥ ननिषेध्य इत्यनुषङ्गः॥ नारदोपि॥ परक्षेत्रस्यमध्येतुसेतुर्न्नप्रतिषिध्यते ॥ महागुणोल्पदोषश्चेद्वृद्धिरिष्टाक्षयेसति ॥ नारदः॥ पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वास्वामिनेतुयः॥ सेतुंप्रवर्तयेद्यस्तुनसतत्फलभाग्भवेत् ॥ व्यासः॥ क्षेत्रंगृहीत्वायःकश्चिन्नकुर्यान्नचकारयेत् ॥ स्वामिनेसशदंदाप्योराज्ञेदण्डंचतत्समम् ॥ शदंक्षेत्रोत्पत्यर्हफलम्॥ इतिसीमाविवादः॥

वाक्पारुष्यम् ॥

॥ ॥ अथवाक्पारुष्यम् ॥ बृहस्पतिः ॥ देशग्रामकुलादीनांक्षेपः पापेनियोजनम् ॥ द्रव्यंविनातुप्रश्नमंवाक्पा-
रुष्यंतदुच्यते ॥ भगिनीमातृसंबन्धउपपातकशंसनम् ॥ पारुष्यंमध्यमंप्रोक्तंयाचिकंशास्त्रवेदिभिः ॥ अभक्ष्यापेयक-
थनंमहापातकदूषणम् ॥ पारुष्यमुत्तमंप्रोक्तंतीव्रमर्माभिघट्टनमिति ॥ द्रव्यंविनाद्रव्यये शिष्यंविनाकेवलंवाक्त-
मेवेत्यर्थः ॥ अभिघट्टनमुद्घाटनम् ॥ विष्णुः ॥ समवर्णाक्रोशनेद्वादशपणान्दण्ड्यः ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ पारुष्यदोषावृ-
तयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥ विशेषश्चेन्नदृश्येतविनयःस्यात्समस्तयोः ॥ नारदः पूर्वमाक्षारयेद्यस्तुनियतंस्यात्सदोष-
भाक् ॥ पश्चाद्यःसोप्यसत्कारीपूर्वेतुविनयोगुरुः ॥ मनुः ॥ (अ० ८ श्लो० २६७) शतंब्राह्मणमाक्रुश्यक्षत्रियोदण्ड-
मर्हति ॥ वैश्योप्यर्धशतंद्वेवाशूद्रस्तुवधमर्हति ॥ बृहस्पतिः ॥ विप्रेशतार्धंदण्डस्तुक्षत्रियस्याभिशंसने ॥ विशस्त-
दर्धंपंचाशच्छूद्रस्यार्धत्रयोदश ॥ शूद्रविषयेसत्येच ॥ धर्मोपदेशकर्तृत्वेवेदोदाहरणान्वितः ॥ आक्रोशकस्तुविप्रा-

णांजिह्वाछेदेनदण्ड्यते ॥ मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. २७५) मातरंपितरंजायांभ्रातरंश्वशुरंगुरुम् ॥ आक्षारयन्शतंदाप्यः पंथानंचाददद्गुरोः ॥ भ्राताज्येष्ठः पित्रादिसाहचर्यात् ॥ मात्रादीनांसापराधत्वेजायायाश्चनिरपराधदण्डइतिमिताक्षरादिषुयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ७६ पृ. १) बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशेवचिच्छेदमः ॥ शत्यस्तदर्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ अशक्तस्तुवदन्नेवंदण्डनीयः पणान्दश ॥ तथाशक्तः प्रतिभुवंदाप्यःक्षेमायतस्यतु ॥ सएव ॥ (मि. व्य. प. ७५ पृ. २) अभिगन्तास्मिभगिनींमातरंवातवेतिच ॥ शपन्तंदापयेद्राजापंचविंशतिकंदमम् ॥ त्रैविद्यनृपदेवानांदण्डउत्तमसाहसः ॥ नारदः ॥ पतितंपतितेत्युक्त्वाचोरंचोरेतिवापुनः ॥ वचनात्तुल्यदोषःस्यान्मिथ्याद्विर्दोषतांव्रजेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ७५ पृ. ६) सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ॥ क्षेपंकरोतिचेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश ॥ उशना ॥ मोहात्प्रमादात्संघर्षात्प्रीत्यायेत्कंपयेति

यः॥ नाहमेवंपुनर्वक्ष्येदण्डार्हस्तस्यकल्पयेत् ॥ इतिवाक्पारुष्यम् ॥

॥ ॥ अथदण्डपारुष्यम् ॥ ॥नारदः॥ परगात्रेष्वभिद्रोहोहस्तपादायुधादिभिः॥भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते॥ बृहस्पतिः ॥ आकृष्टस्तुसमाक्रोशंस्ताडितःप्रतिताडयन्हत्वाऽपराधिनंचैवनाऽपराधीभ येन्नरइति ॥ कात्यायनः ॥ कर्मघ्राणपदाक्षीणिजिह्वाशिश्नकरस्यचछेदनेचोत्तमोदण्डोभेदनेमध्यमोभृगुः॥ या ज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.७७ पृ.१) भस्मपङ्करजःस्पर्शेदण्डोदशपणःस्मृतः ॥ अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शनेद्विगुणः

अथदण्डपारुष्यम्

स्मृतः ॥ समेष्वेवंपरस्त्रीषुद्विगुणस्तूत्तमेषुच ॥ हीनेष्वर्द्धदमोमोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ पार्ष्णिःपादपश्चाद्भागः ॥
कात्यायनः ॥ छर्द्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यःसचतुर्गुणः ॥ षड्गुणःकायमध्येस्यान्मूर्द्ध्निचाष्टगुणःस्मृतः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥
(मि.य.पं.७७ पृ.२) उद्गूर्णेहस्तपादेतुदशविंशतिकौदमौ ॥ परस्परंतुसर्वेषांशस्त्रेमध्यमसाहसः ॥ सएव ॥ (मिः
य.प.७७पृ.२) पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषुपणान्दश ॥ पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासेशतंदमः ॥ शोणितेनसमंदुः
खंकुर्वन्काष्ठादिभिर्न्नरः ॥ द्वात्रिंशतंपणान्दण्ड्योद्विगुणोदर्शनेसृजः ॥ पीडेत्यादि ॥ अंशुकेनावेष्ट्यदृढमाकृष्य
पादेनाध्यासेशतमित्यर्थः ॥ सएव ॥ (मि.य.प.७८पृ.१ प.७७पृ.१) करपाददतोभङ्गेछेदनेकर्णनासयोः ॥ मध्यो
दण्डोव्रणोद्भेदेमृतकल्पहतेतथा ॥ विप्रपीडाकरंछेद्यमङ्गमब्राह्मणस्यतु ॥ उद्गूर्णेप्रथमोदण्डःसंस्पर्शेतुतदर्द्धिकः ॥
मनुः ॥ (अ.८ श्लो.२७९.२८०) येनकेनचिदङ्गेनहिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ॥ छेत्तव्यंतत्तदेवास्यतन्मनोरनुशासन

म् ॥ पाणिनोद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ॥ कात्यायनः ॥ वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रातिलोम्यानुलोमतः ॥ तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् ॥ विष्णुः ॥ एवं बहूनां निघ्नतां प्रत्येकशो उक्तो दण्डो द्विगुणः ॥ कात्यायनः ॥ देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः ॥ तुष्टिकरं वाञ्छिततोषकरम् ॥ समुत्थानमौषधादिमूल्यं च पण्डितैरभिज्ञैः कल्पितं देयमित्यर्थः ॥ पशुताडनादौ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व. प. ७८ पृ. २) दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ॥ दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिक्रमात् ॥ लिङ्गस्य छेदने मृत्यो मध्यमो मूल्यमेव च ॥ महापशुष्वेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ वृक्षोपघाते मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. २८५) वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ॥ तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा ॥ इति दण्डपारुष्यम् ॥ ॥

स्तेयम्॥ ॥ ॥ अथस्तेयम् ॥ तदुपयोगितया त्रिविधंद्रव्यमाह नारदः ॥ मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादियत् ॥

द्रव्यभेदाः॥ शमीधान्यंकृतान्नंचक्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥ वासःकौशेयवर्ज्जंचगोवर्ज्जंपशवस्तथा ॥ हिरण्यवर्ज्जंलोहंचमध्यंव्रीहि

तस्कराः॥ यवादिच ॥ हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः ॥ देवब्राह्मणराज्ञांचविज्ञेयंद्रव्यमुत्तमम् ॥ तत्रप्रकाशतस्करा

स्तावदाहसएव ॥ नैगमावैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ॥ दैवोत्पादकराःक्षुद्राःशिल्पज्ञाःप्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैवगध्यस्थाःकूटसाक्षिणः ॥ प्रकाशतस्कराह्येतेतथाकुहकजीविनः ॥ स्मृत्यन्तरेपि ॥ प्रकाशव

ञ्चकास्तत्रकूटमानतुलाश्रिताः ॥ उत्कोचकाःसोपधिकाश्चवञ्चकाःपापयोषितः ॥ प्रतिरूपवराश्चैवमङ्गलादेशवृ

तेषांदण्डाः॥ त्तयः ॥ इत्येवमाद्याज्ञेयाःप्रकाशास्तस्कराभुवि ॥ वृहस्पतिः ॥ ग्रन्थाद्यदोषंव्यामिश्रंपुनःसंस्कृत्यविक्रयी ॥ पण्यं

तद्द्विगुणंदाप्योवणिग्दण्डश्चतत्समम् ॥ अज्ञातोपधिमन्त्रस्तुयस्तुव्याधेस्तत्त्वचित् ॥ रोगिभ्योऽर्थंसमादत्तेसद

ण्ड्यश्चौरवद्विधवत् ॥ कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभाग्यहराश्च ये ॥ गणकाश्चवञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥ अ
न्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ॥ विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्वएवते ॥ ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पात
मविदित्वा तथा नृणाम् ॥ शकुनादिचये ब्रूयुर्विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥ दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ॥
हिंसन्तिच्छद्मना नृणां वध्यास्ते राजपूरुषैः ॥ स्वल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ॥ येचाज्ञकान्वञ्चयन्ति द
ण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥ हेमरत्नप्रवालाद्यान्कृत्रिमान्कुर्वते तु ये ॥ क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञे च द्विगुणं दमम् ॥ म
ध्यस्थावञ्चकाः स्युश्चेद्रागलोभादिना यदा ॥ साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥ व्यासः ॥ साधनाद्यन्वि
ता रात्रौ यदि प्रच्छन्नचारिणः ॥ अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥ स एव ॥ उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पा
न्थमुड्ग्रन्थिमोचकः ॥ स्त्रीपुंगोऽश्वपशुस्तेयी चौरो नवविधः स्मृतः ॥ सन्धिभिर्यादेः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प.

८५ पृ.२) उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ॥ कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ सन्दंशस्तर्जन्य
ङ्गुष्ठौ ॥ सन्धिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ॥ तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥ बृहस्पतिः ॥
तथा पान्थमुषो वृक्षे गले बद्ध्वावलम्बयेत् ॥ अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ॥ द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वध
मर्हति ॥ अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ ॥ द्रव्यं गृहीत्वा चौरपलायने विशेषमाह नारदः ॥ गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रय
त्नतः ॥ ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥ निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम् ॥ सामन्तान्मार्गपा
लांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥ याज्ञवल्क्योऽपि ॥ (मि.अ.प.८४ पृ.२) स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति
॥ पञ्चग्रामी बहिः क्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः ॥ स्त्रीहरणे व्यासः ॥ स्त्रीहर्त्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निना ॥ न
रहर्त्ता हस्तपादौ छित्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे ॥ बृहस्पतिः ॥ गोहर्त्तुर्नासिकां छित्वा बध्वाप्सु निमज्जयेत् ॥ नारदः ॥

सर्वस्वंहरतोनारींकन्यांतुहरतोवधः॥ पाडिवारणलोहानांदादद्दीतबृहस्पतिः॥ सर्वस्वमित्यनुषङ्गः॥ पासः
॥ पशुहर्तुस्त्वर्द्धपादंतीक्ष्णशस्त्रेणवर्जयेत् ॥ नारदः महापशुंस्तेनयतोदण्डउत्तमसाहसम् ॥ मध्यमंमध्यमपशून्पूर्वं
क्षुद्रपशून्यते ॥ मनुः॥ (अ.८ श्लो.३२०) धान्यंदशभ्यःकुम्भेभ्योहरतोप्यधिकेवधः॥ शेषेप्येकादशगुणंदाप्य
स्तस्यचतद्धनम् ॥ कुम्भोविंशतिप्रस्थः॥ सएव ॥ (अ.८ श्लो.३२३) मुख्यानांचैवरत्नानांहरणेवधमर्हति ॥
नारदः॥ सुवर्णरजतादीनामुत्तमानांचवाससाम् ॥ रत्नानांचैवसर्वेषांशतादभ्यधिकेवधः॥ मनुः॥ (अ.८श्लो.
३२१.३२२) सुवर्णरजतादीनामुत्तमानांचवाससाम्॥ पंचाशतस्त्वभ्यधिकेहस्तच्छेदनमिष्यते ॥ शेषेप्येकादशगुणं
मूल्याद्दण्डंप्रकल्पयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.८५ पृ.१) सचिह्नंब्राह्मणंकृत्वास्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥मनुः
॥ (अ.९ श्लो.२४०) प्रायश्चित्तंतुकुर्वाणाःपूर्वेवर्णायथोदितम् ॥ नाङ्क्याराज्ञाललाटेतुदाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

याज्ञवल्क्योपि ॥ (मि.य.प.८५ पृ.१) चौरंप्रदाप्यापहृतंघातयेद्विविधैर्वधैः॥ नारदः॥भक्तावकाशदातारः
स्तेनानांयेप्रसर्पताम् ॥ शक्ताश्चयेउपेक्षन्तेतेपितद्दोषभागिनः॥ तद्दण्डभागिनश्च ॥ इतिस्तेयम् ॥ ॥

॥ ॥ अथसाहसम् ॥ तत्स्वरूपंनारदेनोक्तम् ॥ सहसाक्रियतेकर्म्मयत्किञ्चिद्बलदर्पितैः ॥ तत्साहसमिति प्रोक्तंसहोबलमिहोच्यते ॥ बृहस्पतिः ॥ मनुष्यमारणंचौर्यंपरदाराभिमर्शनम् ॥ पारुष्यमुभयंचेतिसाहसंस्याच्चतुर्विधम् ॥ उभयंवाक्पारुष्यंदण्डपारुष्यंचेति ॥ नारदः ॥ फलमूलोदकादीनांक्षेत्रोपकरणस्यच ॥ भङ्गाक्षेपोपमर्द्दाद्यैः प्रथमंसाहसंस्मृतम् ॥ वासःपश्वन्नपानानांगृहोपकरणस्यच ॥ एतेनैवप्रकारेणमध्यमंसाहसंस्मृतम् ॥ व्यापादोविषशस्त्राद्यैःपरदाराभिमर्शनम् ॥ प्राणोऽपरोधियच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि.व्य.प. ८५ पृ.२) बन्दिग्राहांस्तथावाजिकुञ्जराणांचहारिणः ॥ प्रसह्यघातिनश्चैवशूलानारोपयेन्नरान् ॥ बृहस्पतिः ॥ प्रकाशघातकायेतुतथाचोपांशुघातकाः ॥ ज्ञात्वासम्यक्धनंहृत्वाहन्तव्याविविधैर्वधैरिति ॥ सएव ॥ एकस्यबहवोयत्रप्रहरन्तिरुषान्विताः ॥ मर्म्मप्रहारदोयस्तुघातकःसउदाहृतः ॥ कात्यायनः ॥ आरम्भकृत्सहायश्चतथामार्गानुदेशकः ॥

साहसम् ॥

घातकाः ॥

सहायादयः ॥

आश्रयःशस्त्रदाताचभक्तदाताविकर्म्मिणाम् ॥ युद्धोपदेशकश्चैवतद्विनाशप्रवर्तकः ॥ उपेक्षाकार्य्ययुक्तश्चदोषवक्तानु
मोदकः ॥ अनिषेद्धाक्षमोयःस्यात्सर्व्वेतेकार्य्यकारिणः ॥ यथाशक्त्यनुरूपंतुदण्डमेषांप्रकल्पयेत् ॥ विप्रदण्डेविशे
षमाहनारदः ॥ अविशेषेणसर्व्वेषामेषदण्डविधिःस्मृतः ॥ वधादृतेब्राह्मणस्यनवधंब्राह्मणोर्हति ॥ शिरसोमुण्ड
नंदण्डस्तस्यनिर्वासनंपुरात् ॥ ललाटेचाभिशस्ताङ्कःप्रयाणंगर्द्दभेनचेति ॥ आततायिनविप्रोनवध्यः ॥ नात
तायिवधेदोषोऽन्यत्रगोब्राह्मणादितिसुमन्तूक्तेः ॥ कात्यायनः ॥ आततायिनिचोत्कृष्टेतपःस्वाध्यायसंयुते ॥ वध
स्तत्रतुनैवस्यात्पापेहीनेवधोभृगुः ॥ आततायिनआहसएव ॥ उद्यतासिविषाग्निश्चशापोद्यतकरस्तथा ॥ आथ
र्वणेनहन्ताचपिशुनश्चापिराजनि ॥ भार्य्यातिक्रमकारीचरन्ध्रान्वेषणतत्परः ॥ एवमाद्यान्विजानीयात्सर्व्वाने
वाततायिनः ॥ वशिष्ठोपी ॥ अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्द्धनापहः ॥ क्षेत्रदारहरश्चैवषडेतेआततायिनः ॥ यत्तु

मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. ३५०) गुरुंवाबालवृद्धौवाब्राह्मणंवाबहुश्रुतम् ॥ आततायिनमायान्तंहन्यादेवाविचारयन् ॥ यच्चकात्यायनः ॥ आततायिनमायान्तमपिवेदान्तपारगम् ॥ जिघांसन्तंजिघांसीयान्नतेनब्रह्महाभवेदिति ॥ तदपिशब्दाद्वाशब्दाच्चब्राह्मणभिन्नाततायिवधपरम् ॥ ब्राह्मणग्रहणंतुकैमुतिकन्यायार्थम् ॥ आततायिब्राह्मणोपिवध्यःकिमुतान्यइतिमिताक्षरायाम् ॥ (मि. व्य. प. १० पृ. २) उद्यम्यशस्त्रमायान्तंभ्रूणमप्याततायिनम् ॥ निहत्यभ्रूणहानस्यादहत्वाभ्रूणहाभवेदितिगालवोक्तेः ॥ स्वाध्यायिनंकुलेजातंयोहन्यादाततायिनम् ॥ अहत्वाभ्रूणहास्यान्नहत्वाभ्रूणहाभवेदितिबृहस्पत्युक्तेश्च ॥ स्ववधार्थमागमन्नाततायिब्राह्मणोपिवध्यएव ॥ क्षेत्रदारादिहरोब्राह्मणोमवध्यः ॥ क्षत्रियादिस्तुतादृशोपिवध्यइतिचन्द्रिकाशयः ॥ युक्तश्चायम् ॥ मनुकात्यायनगालवबृहस्पतिवचसांस्ववधोद्यताततायिविशेषविषयतयासामान्यविषययोःपूर्वोक्तसुमन्तुकात्यायनीयवचसोर्बाधस्योचितत्वा

त् ॥ यत्तुबृहस्पतिः ॥ आततायिनमुत्कृष्टंवृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ॥ योनहन्याद्वधप्राप्तंसोऽश्वमेधफलंलभेदितितदपि
स्ववधोद्यतभिन्नाततायिपरम् ॥ किञ्च ॥ आततायिद्विजाग्र्याणांधर्म्मयुद्धेनहिंसनमितिकलौवधोद्यतस्यातता
यिनोविप्रस्यहननंनिषिद्धम् ॥ तस्यविधितोप्राप्तेःकलौनिषेधोऽनर्थःस्यात् ॥ सर्वेषामपिकलौनिषेधानांविधिप्रा
प्तगोचरत्वस्यदर्शनात्धर्म्मान्कलियुगेवर्ज्यानाहुर्मनीषिणइति ॥ धर्म्मपदस्वरसेनसर्वनिबन्धेषुव्यवस्थापितत्वा
त् ॥ अतःकलौस्ववधोद्यतोऽप्याततायिविप्रोनवध्यः ॥ युगान्तरेतुवध्यएव ॥ अन्यस्त्वाततायिविप्रःसर्वेष्वपियुगेष्वव
ध्यःक्षत्रियादिस्त्वाततायीसर्वोऽपिसर्वयुगेषुवध्यइतिदिक् ॥ हीनमध्योत्कृष्टद्रव्यहरणेदण्डमाहबृहस्पतिः ॥ क्षेत्रोप
करणंचैवपुष्पमूलफलानिच ॥ विनाशयन्हरन्दण्ड्यःशताद्यमनुरूपतः ॥ पशुवस्त्रान्नपानानिगृहोपकरणंतथा ॥
हिंसयन्चोरयन्प्राप्नोतिद्विशताद्यंदमंतथा ॥ स्त्रीपुंगांहेमरत्नानिदेवविप्रधनंतथा ॥ कौषेयंचोत्तमद्रव्यमेषांगत्यस

मंदमः ॥ द्विगुणोवाक्वल्पनायःपुरुषापेक्षयानृपैः ॥ हन्तव्योघातनीयःस्यात्प्रासङ्गविनिपातने ॥ योपेयंस्त्रीधनम्॥
याशब्दश्चार्थे ॥ अत्रयविनाशयन्नृहन्नेतिपदस्यरसात्साहसविषयमेतद्वदतिमदनः ॥ साहसमयोजयद्दण्डमाहयः प्रयोजकः ॥
ज्ञपस्त्वयः ॥ (मि.व्य.प.७९ पृ.२) यःसाहसंकारयतिसदाप्योद्विगुणंदमम् ॥ यश्चैवमुक्त्वाहंदातेत्याकारयेत्सचतुर्गुण
म् ॥ द्वैगुण्यंचातुर्गुण्यंचसाक्षात्कर्तृदण्डापेक्षया ॥ ब्राह्मणींविप्रांबलाद्गच्छतोदण्डमाहमनुः ॥ (अ. ८ श्लो. ३७८)
सहस्रंब्राह्मणोदण्ड्योगुप्तांविप्रांबलाद्व्रजन् ॥ तादृशींविप्रांचक्षत्रियादेरनुवृहस्पतिराह ॥ सहसाकामयेद्यस्तुध
नंतस्याखिलंहरेत् ॥ उत्कृत्यलिङ्गंवृषणौभ्रामयेद्गर्दभेनतु ॥ कामयेत्परपत्नींगच्छेत् ॥ क्षत्रियादीनामनुलोमानां
प्रतिलोमानांचबलात्सजातीयभार्यागमनेदण्डमाहकात्यायनः ॥ स्त्रीषुकृतोपभोगःस्यात्प्रसह्यपुरुषोयदा ॥ वध
स्तत्रप्रयन्नेतत्काम्यातिविप्रमणंहितत ॥ सह्य ॥ अनिच्छन्तीतियाभुक्तागुप्तांतांवासयेद्गृहे ॥ मलिनाङ्गीमधःशय्यां

पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥ सएव ॥ हीनवर्णोपभुक्तायात्याज्यावध्याथवाभवेत् ॥ वधस्त्विच्छन्त्यांवोध्यः ॥ हान मध्यमोत्तमसाहसेषुदण्डमाहनारदः ॥ तस्यदण्डःक्रियापेक्षःप्रथमस्यशतावरः ॥ मध्यमस्यचशास्त्रज्ञैर्दृष्टःपञ्चश तावरः ॥ उत्तमेसाहसेदण्डःसहस्रावरइष्यते ॥ वधःसर्वस्वहरणंपुरान्निर्वासनाङ्कने ॥ तदङ्गच्छेदइत्युक्तोदण्डउ त्तमसाहसइति ॥ वधच्छेदनाद्युपदेशस्तुराज्ञावंप्रतिनान्यस्यतस्यैवदण्डकरणेऽधिकारात् ॥ इतिसाहसम् ॥

॥ ॥ अथस्त्रीसङ्ग्रहणम् ॥ बलात्परभार्य्यागमनस्यसाहसत्वात्पूर्वमेवदण्डउक्तः ॥ छलेनसजातीयपरभार्य्या गमनेत्याहबृहस्पतिः ॥ छद्मनाकामयेद्यस्तुतस्यसर्वहरोदमः ॥ अङ्कयित्वाभगाङ्केनपुरान्निर्वासयेन्नतः ॥ सर्वहरः सर्वस्वहरः ॥ अयंचदण्डःसमायांहीनायामेतदर्द्धम् ॥ उत्तमायांवधः ॥ तथाचसएव ॥ दमोनेयःसमायांयोहीनायामर्द्धिकस्ततः ॥ पुंसःकार्य्योधिकायांतुगमनेसंप्रमापणम् ॥ हीनमध्योत्तमत्रिविधस्त्रीसङ्ग्रहणेदण्डमाहसएव ॥ त्रयाणामपिचैतेषांप्रथमोमध्यउत्तमः ॥ विनयःकल्पनीयःस्यान्मध्यमोपिबलाद्गृहः ॥ दुर्वृत्तस्यपरस्त्रियासहसंभाषणेदण्डमाहमनुः ॥ (अ. ८ श्लो. ३५४) परस्यपत्न्यापुरुषःसंभाषंयोजयेत्सह ॥ पूर्वमाक्षारितोदोषैःप्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ पित्रादिभिर्न्निवारितयोःस्त्रीपुंसोःसंभाषणेदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व. प. ८८ पृ. १) स्त्रीनिषेधेशतंदण्ड्याद्विशतंतुदमःपुमान् ॥ प्रतिषेधेतयोर्द्दण्डोयथासंग्रहणेतथा ॥ प्रत्येकनिषेधविषयं

स्त्रीसङ्ग्रहणम् ॥

पूर्वमर्द्धउभयनिषेधेऽप्परम् ॥ उभयोरनुरागकृतसंभोगेदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि·व·प·८८ पृ·१) सजा

तायुत्तमोदण्डआनुलोम्येतुमध्यमः ॥ प्रातिलोम्येवधःपुंसोनार्याःकर्णादिकर्त्तनम् ॥ कात्यायनः ॥ सर्वेषुवापरा

धेषुपुंसोयोर्थदमःस्मृतः ॥ तदर्द्धंयोषितोदद्युर्वधेपुंसोऽङ्गकर्त्तनम् ॥ यभिचरितविप्रागमनेतुमनुः ॥ (अ·८ श्लो·

३७८) शतानिपञ्चदण्डयःस्यादिच्छन्त्यासहसंगमे ॥ इदंसजातीयापरम् ॥ यभिचरितास्वनुलोमासुगमनेस

एव ॥ (अ·८ श्लो·३८५) अगुप्तेवैश्यराजन्येशूद्रांयाब्राह्मणोव्रजन् ॥ शतानिपञ्चदण्डयःस्यात्सहस्रंत्वन्त्यज

स्त्रियमिति ॥ यत्तुसहस्रंब्राह्मणेदण्डोगुप्तेयिदस्रत्रिवैव्रजन्निति तत्साध्वीपरम् ॥ शूद्रस्यप्रातिलोम्येनगमनेदण्ड

माहमनुः ॥ (अ·८ श्लो·३७४) शूद्रोगुप्तमगुप्तंवाद्वैजातंवर्णमावसन् ॥ अगुप्तंलिङ्गसर्वस्वंगुप्तंसर्वेणहीयते ॥

शूद्रोगुप्तांद्विजांगच्छन्लिङ्गच्छेदनंसर्वस्वहरणंचगुप्तांवेद्धोधिकइतिचार्हतिगुप्तांतुगच्छन्सर्वस्वहरणंवधंवा

र्हतीत्यर्थः ॥ गौतमः ॥ आचार्य्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च गुप्ता चेद्वधोधिकः इति ॥ मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. ३७६) ब्राह्मणीं तु यदा गुप्तां गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ॥ वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥ स एव ॥ (अ. ८ श्लो. ३७७) उभावपि हितावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ॥ विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ स एव ॥ (अ. ८ श्लो. ३८२) वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ॥ यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥ अगुप्तब्राह्मणीगमने यो दण्डः स इत्यर्थः ॥ वसिष्ठः ॥ राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येदेवं वैश्यो राजन्यायां मैथुनमाचरन्शूद्रस्तु राजन्यवैश्ययोरिति ॥ नारदः ॥ माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ॥ पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥ दुहिताचार्य्यभार्य्या च सगोत्रा शरणागता ॥ राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते ॥ शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो वि

धियते ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ (मि. प्रा. प. ४७ पृ. २) पितुःस्वसारंमातुश्चमातुलानींस्नुषामपि ॥ मातुःसपत्नींभगि
नीमाचार्य्यतनयांतथा ॥ आचार्य्यपत्नींस्वसुतांगच्छंस्तुगुरुतल्पगः ॥ छित्वालिङ्गंवधस्तस्यसकामायाःस्त्रियाअपि
॥ अयंचदण्डोनब्राह्मणस्य ॥ परदाराभिमर्शेतुप्रवृत्तंतुमहीपतिः ॥ उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वाप्रवासयेत् ॥ अ
ब्राह्मणःसंग्रहणेप्राणान्तंवधमर्हतीतिब्राह्मणाधिकारेबृहस्पतिवचनात् ॥ शङ्खलिखितौ ॥ येनयेनाङ्गेनापराधंकु
र्यात्तिमदस्यच्छेत्तव्यमन्यत्रब्राह्मणात् ॥ ब्राह्मणस्यदास्यादिगमनेदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व. प. ८९ पृ. १)
अवरुद्धासुदासीषुभुजिष्यासुतथैवच ॥ गम्यास्वपिपुमान्दाप्यःपञ्चाशत्पणिकंदमम् ॥ अवरुद्धाःस्वामिनापुरुषा
न्तरंप्रतिगन्तुन्निषिद्धाः ॥ नारदः ॥ स्वैरिण्यब्राह्मणीवेश्यादासीनिष्कासिनीचया ॥ गम्याःस्युरानुलोम्येनस्त्रियो
नप्रतिलोमतः ॥ आस्वेवतुभुजिष्यासुदोषःस्यात्परदारवत् ॥ अब्राह्मणीतिस्वैरिणीविशेषणम् ॥ स्वैरिणीस्वत

न्त्रापुंश्चली ॥ निष्कासिनीकुटुम्बान्निर्गर्वापुंश्चली ॥ याज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.९० पृ.१) अन्याभिगमनेत्व द्धः कुवन्धेनप्रवासयेत् ॥ शूद्रस्तथाङ्कएवस्यादन्त्यस्त्याव्यभिमेवधः ॥ लीकृतेसंग्रहणेतस्यादण्डमाहनारदः॥ गृहमागत्ययानारीप्रलोभ्यस्पर्शनादिना ॥ कामयेतत्रसादण्ड्यानस्स्यार्द्धदमःस्मृतः ॥ ब्राह्मण्यादीनांशूद्रादिगमने दण्डमाहयमः॥ वृषलंसेवतेयातुब्राह्मणीमदमोहिता ॥ तांश्वभिःखादयेद्राजासंस्थानेवध्यघातिनाम् ॥ येस्यांवा क्षत्रियंवापिब्राह्मणींसेवतेतुया ॥ शिरसोमुण्डनंतस्याःप्रयाणंगर्दभेनतु ॥ वृषलःशूद्रःवध्यघातिनःसौनिकास्तेषां स्थानेइत्यर्थः॥ अयंचदण्डोऽत्यासक्तापितिचन्द्रिकायाम् ॥ व्यभिचारनिर्णयोपायमाहयाज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य. प.८७ पृ.२) पुमान्संग्रहणेग्राह्यःकेशाकेशिपरस्त्रियाः॥ सद्योवाकामजैश्चिह्नैःप्रतिपत्तौद्वयोस्तथा ॥ द्वयोरित्यने नान्यतरेणप्रतिपन्नेपिव्यभिचारेननिर्णयः ॥ दूषणेआहयाज्ञवल्क्यः॥ (मि.व्य.प.८९ पृ.१) शतंस्त्रीदूषणेद

धाद्धेतुमिथ्याभिशंसने ॥ पशून्गच्छन्शतंदाप्योदीनांस्त्रीगांचमध्यममिति ॥ तथा ॥ अयोनौगच्छतोयोषांपुरुषं चाभिमेहतः ॥ चतुर्विंशतिकोदण्डस्तथाप्रव्रजितागमे ॥ दीनांदुःखितांस्वपत्नीमपिस्त्रीसंमुखंपुरीषादिकुर्वत इत्यर्थः ॥ इतिस्त्रीसंग्रहणम् ॥ ॥

॥ ॥ अथस्त्रीपुंधर्म्माः ॥ तत्रभर्तुःसगुणपत्नीत्यागेदण्डमाह ॥ अनुकूलामवाग्दुष्टांदक्षांसाध्वींपतिव्रताम् ॥ त्य जन्भार्य्यामवस्थाप्योराज्ञादण्डेनैवपतिः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. आ. प. ९ पृ. २) आज्ञासंपादिनींदक्षांवीरसूं प्रियवादिनीम् ॥ त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्योभरणंस्त्रियाः ॥ स्त्रीसंप्रत्याहसएव ॥ (मि. आ. प. ९ पृ. २) स्त्री भिर्भर्तृवचःकार्य्यमेषधर्मःपरःस्त्रियाः ॥ आशुद्धेःसंप्रतीक्ष्योहिमहापातकदूषितः ॥ इतिस्त्रीपुंधर्म्माः ॥ ॥

स्त्रीपुंधर्म्माः ॥

द्यूतम् ॥ ॥ ॥ अथद्यूतम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ७४ पृ. २) प्राप्तेनृपतिनाभागेप्रसिद्धेधूर्त्तमण्डले ॥ जितंसस
भिकेस्थानेदापयेदन्यथानतु ॥ प्रसिद्धेअप्रछन्ने ॥ धूर्त्तमण्डलेद्युतस्थाने ॥ सभिकोराज्ञाकृतोद्यूताध्यक्षः ॥ एवंप्रका
रेणजितंराजादापयेन्नान्यदित्यर्थः ॥ द्यूतेकपटकर्तुर्दण्डमाहसएव ॥ (मि. व्य. प. ७४ पृ. २) राज्ञासचिह्ननिर्वा
स्याःकूटाक्षोपधिदेविनः ॥ उपधिःछलम् ॥ राजाज्ञांविनाद्यूतेदण्डमाहमनुः ॥ (अ. ९ श्लो. २२४) द्यूतंसमाह्वयं
समाह्वयः ॥ चैवयःकुर्यात्कारयेतवा ॥ सर्वांस्तान्घातयेद्राजाशूद्रांश्चद्विजलिङ्गिनः ॥ द्विजलिङ्गमुपवीतवेदपाठादि ॥ द्यूतध
र्म्मसमाह्वये ऽतिदिशतियाज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ७५ पृ. १) एषएवविधिर्ज्ञेयःप्राणिद्यूतेसमाह्वये ॥ प्राणिद्यूत
इतिसमाह्वयविशेषणम् ॥ तद्भिन्नइत्यर्थः ॥ इतिद्यूतसमाह्वयः ॥ ॥

॥ ॥ अथप्रकीर्णकम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि. व्य. प. ९० पृ. २. प. ९१ पृ. १) ऊनंवाप्यधिकंवापिलिखेद्योराजशासनम् ॥ पारदारिकचौरौवामुञ्चतोदण्डउत्तमः ॥ अभक्ष्येणद्विजंदूषयन्दण्ड्यउत्तमसाहसम् ॥ मध्यमंक्षत्रियंवैश्यंप्रथमंशूद्रमर्धकम् ॥ अभक्ष्यंसुरामूत्रपुरीषादि ॥ सएव ॥ (मि. व्य. प. ९१ पृ. १) कूटस्वर्णव्यवहारीविमांसस्यचविक्रयी ॥ अङ्गहीनस्तुकर्तव्योदाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥ विमांसंश्वादिमांसं ॥ चशब्देनाङ्गच्छेदनमपीतिमिताक्षरायाम् ॥ (व्य. प. ९१ पृ. १) तथा ॥ (मि. व्य. प. ९१ पृ. २) शक्तोह्यमोक्षयन्स्वामीदंष्ट्रिणांशृङ्गिणांतथा ॥ प्रथमंसाहसंदण्ड्योविक्रुष्टेद्विगुणंतथा ॥ विक्रोशःक्रन्दनम् ॥ मनुः ॥ (अ. ८ श्लो. २९६. २९७. २९८) मनुष्यमारणेक्षिप्रंचौरवत्किल्बिषीभवेत् ॥ प्राणिभृत्सुमहत्स्वर्धंगोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ क्षुद्रकाणांपशूनांतुहिंसनेद्विशतोदमः ॥ पञ्चाशत्तुभवेद्दण्डःशुभेषुमृगपक्षिषु ॥ गर्दभाजाविकानांतुदण्डःस्यात्पञ्चमाषकः ॥ माषकस्तुभवेद्दण्डः

प्रकीर्णकम् ॥

स्वमूकरनिपातनइति ॥ अयंदण्डोहतमूल्यदानानन्तरंबोध्यः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि॰व्य॰प॰९१पृ॰२) जारंचौरेत्यभिवदन्दाप्यःपञ्चशतंदमम् ॥ उपजीव्यधनंमुञ्चंस्तदेवाष्टगुणंस्मृतम् ॥ उपजीव्यगृहीत्वा ॥ राज्ञोनिष्टप्रवक्तारंतस्यैवाक्रोशकारिणम् ॥ तन्मन्त्रस्यचभेत्तारंजिह्वांछित्वाप्रवासयेत् ॥ अनिष्टंमरणादि ॥ आक्रोशस्तवराज्यभ्रंशोभवत्वित्यादि ॥ मनुः ॥ (अ॰९ श्लो॰२७५) राज्ञःकोशापहर्तॄंश्चप्रतिकूलेष्ववस्थितान् ॥ घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणांचोपजापकान् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (मि॰व्य॰प॰९२पृ॰१) मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ॥ राजयानासनारोढुर्दण्डउत्तमसाहसः ॥ मृताङ्गलग्नंमृतकवस्त्रादि ॥ सएव ॥ (मि॰व्य॰प॰९२पृ॰१) द्विनेत्रभेदिनोराजद्विष्टादेशकृतस्तथा ॥ विप्रत्वेनचशूद्रस्यजीवतोष्टशतोदमः ॥ नेत्रद्वयभेत्तूराजनिषिद्धवर्णेदर्तु विप्रवृत्त्याजीवितुश्चशूद्रस्येत्यर्थः ॥ श्राद्धभोजनार्थंतुयज्ञोपवीतधारणेतप्तशलाकयायज्ञोपवीतवद्रेखाकार्य्येतिमिताक्षरा

याम् ॥ (व्य.प.९२ पृ.१) व्यवहारान्यथाकारिणां दण्डमाह स एव ॥ (मि.व्य.प.९२ पृ.१ प.९२ पृ.२) दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ॥ सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम् ॥ यो मन्येताजितोस्मीति न्यायतोपि पराजितः ॥ तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमम् ॥ अत्र सर्वत्रानुक्तसङ्ख्येयासङ्ख्या पणविषयिणी ज्ञेया ॥ पणस्तु कर्षोन्मितं ताम्रम् ॥ कार्षिकस्ताम्रिकः पण इति कोशात् ॥ कर्षः पलचतुर्थांशः ॥ वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्र इति भास्कराचार्योक्तश्च पणः ॥ उत्तमसाहसादि चंमुसाशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृत इति ॥ तथा ॥ उक्तापराधेषूक्तपरिमाणदण्डेर्दमनासंभवेधिकोपि दण्डः यथाहापस्तम्बः ॥ दण्डोदमनादित्याहुस्तेनादान्तान्दमयेदिति ॥ तथा ॥ सर्वस्वापहारदण्डे विशेषमाह नारदः ॥ आयुधान्यायुधीयानां वाह्यादीन्वाह्यजीविनां ॥ वेश्यास्त्रीणामलङ्कारान्वाद्यतोद्यादितद्विदाम् ॥ यच्च यस्योपकरणं

येनर्जीवशिकारुकाः ॥ सर्वस्वहरणेप्येतन्नराजाहर्तुमर्हति ॥ अन्यायाद्गृहीतस्यदण्डस्यप्रतिपत्तिमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ (मि.अ.प.९२ पृ.२) राज्ञाऽन्यायेनयोदण्डोगृहीतोवरुणायतम् ॥ निवेद्यदद्याद्विप्रेभ्यःस्वयंत्रिंशद्गुणीकृतम् ॥ त्रिंशद्गुणंवरुणोद्देशेनसंकल्प्यविप्रेभ्योदद्यादित्यर्थः ॥ इतिश्रीसङ्गरवंशावतंसमहाराजाधिराजश्रीभगवन्तदेवादिष्टश्रीजगद्गुरुभट्टनारायणसूरिसूनुपण्डितशिरोरत्नमीमांसापारावारपारीणधुरीणभट्टशङ्करसूनोभट्टनीलकण्ठस्यकृतेभगवद्भास्करेव्यवहारमयूखःसमाप्तः ॥ ॥

॥ व्यवहारमयूखस्यसूचीपत्रम् ॥

प्रकरण	पृष्ट	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ट	पंक्ति
मंगलाचरणम्	१	१	नियुक्तः	१०	५
व्यवहारलक्षणम्	१	५	तदपवादः	१०	८
व्यवहारभेदाः	२	१	भाषालक्षणम्	११	३
व्यवहारमातृका	३	१	पक्षाभासाः	१२	५
न्यायसभारीतिः	३	२	उत्तरम्	१३	६
धर्म्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ	६	६	मिथ्योत्तरम्	१३	८
धर्म्मशास्त्रयोर्विरोधे	६	७	सत्योत्तरम्	१४	२
देशादिधर्म्मविषये	७	१	कारणोत्तरम्	१४	३
आसेधनुविधिः	८	४	प्राङ्न्यायोत्तरम्	१४	४
[illegible]	९	१	क्रियानिर्णयः	१५	१
[illegible]ह्वाने	९	२	प्रत्यभियोगे	१७	७
तदपवादः	९	६	प्रतिभूः	१८	६
आहूतोऽनागच्छनु	९	७	अयाज्ञाः	१८	७

प्रकरण	पृष्ट	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ट	पंक्ति
तदभावे	१९	४	तत्स्वरूपम्	३१	४
प्रमाणनिरूपणम्	२०	३	तथासंख्या	३२	१
तच्चतुर्विधम्	२०	४	एकसाक्षिविषये	३२	४
लेख्यम्	२३	१	असाक्षिणः	३३	६
तद्भेदाः	२३	२	तदपवादः	३४	३
लेख्यरीतिः	२४	८	साक्षिदोषाः	३५	१
राजलेख्यम्	२५	८	तत्रकर्त्तव्यता	३५	२
जीर्णादिपत्रविषये	२७	४	कूटसाक्षिकारणे	३६	६
दुष्टलेख्यम्	२८	२	साक्षिप्रश्ने	३७	३
भुक्तिः	२८	५	साक्ष्यदाने	३९	६
तत्प्रमाणम्	२९	७	दिव्यम्	४१	२
अनागमोपभोगे	३०	७	धटविधिः	५१	३
साक्षिणः	३१	३	अग्निविधिः	६२	८

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
जलविधिः	७०	३	ज्येष्ठस्वरूपम्	९३	१
विषविधिः	७४	५	पैतामहेपौत्रस्य	९४	१
कोशविधिः	७६	१	दायजिप्रक्षाऽभावे	९५	३
तण्डुलविधिः	७७	१	मृतेपितरिविभागः	९५	४
तप्तमाषविधिः	७७	६	पत्नीनामंशाः	९५	८
फालविधिः	७८	७	मातृलोपिविभागः	९७	४
धर्म्मजिविधिः	७९	१	विजातीयविभागाः	९७	७
शपथाः	८१	३	शूद्रापुत्रस्य	९८	४
दायनिर्णयः	८३	१	विभागानन्तरोत्पन्नपुत्रे	९९	३
दायः	८८	८	असंस्कृतेभ्रातरिभगिनीषुच	१००	५
तद्विभागः	८९	६	द्वादशविधपुत्राः	१०१	३
विभागकालः	९०	१	दत्तकः	१०२	४
विषमविभागः	९२	६	तस्यद्वैविविध्यम्	११०	१

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
अविभाज्यम्	१२०	७	सब्रह्मचारी	१४१	८
क्रमागतायाम्भुवि	१२१	४	आद्यायिके	१४२	२
विभागसन्देहे	१२९	४	यत्यादिधने	१४२	४
विभक्तस्यापुत्रस्यधनेअधिकारिणः	१३४	३	संसृष्टिनिर्णयः	१४३	२
पत्नी	१३४	५	तद्धनाधिकारिणः	१४४	७
दुहिता	१३७	५	स्त्रीधनंतद्भेदाश्च	१५१	१
दौहित्रः	१३८	१	अस्वातंत्र्यं	१५२	७
पिता = माता	१३८	३	तदपवादश्च	१५२	८
भ्राता = तत्पुत्रः	१३९	२	भर्त्रादीनामस्वातंत्र्यं	१५४	१
भगिनीः	१४०	१	तदपवादः	१५४	७
गोत्रजाः	१४०	५	प्रतिदानेविकल्पः	१५४	८
बन्धवः	१४०	७	स्त्रीधनाधिकारिणः	१५५	७
शिष्यः	१४१	७	मृतकन्यायाशुल्के	१६०	७

प्रकरण	पृष्ट	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ट	पं
अनंशाः	१६१	५	प्रतिभ्वादेयम्	१७३	७
तेषांभरणम्	१६१	६	तत्पुत्रैर्देयम्	१७४	९
ऋणादानम्	१६६	१	एकछायाश्रिते	१७४	७
तत्रवृद्धिः	१६६	६	ऋणिकैःप्रतिभुयःप्रतिदेयम	१७५	१
आधिः	१६९	६	उत्तमर्णस्यऋणग्रहणप्रकारः	१७५	३
तद्भेदाः	१६९	७	अवरुद्धादिः	१७६	२
आधिनष्टे	१७०	३	आसेधनिषेधः	१७६	४
आधिनाशे	१७०	५	न्यायार्थव्ययदानम	१७८	४
तत्रापवादः	१७०	७	ऋणदानेक्रमः	१७८	७
आधिसिद्धिः	१७१	२	पुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयम	१८०	३
द्वयोराधिकरणे	१७१	४	अदेयमृणम	१८१	२
आधिमोक्षे	१७२	६	देयम्	१८३	२
प्रतिभूः	१७३	३	निक्षेपः	१८५	१

प्रकरण	पृष्ट	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
निक्षेपादाने	१८५	४	देयम्	१९५	८
अदानेवृद्धिः	१८५	५	दत्तम्	१९६	४
निक्षेपनाशेनष्टेच	१८६	२	अदत्तम्	१९६	५
अस्वामिविक्रयः	१८९	१	उत्कोचस्वरूपम्	१९७	७
नष्टवस्तुनिश्चयः	१८९	४	अभ्युपेत्याशुश्रूषा	१९९	१
तत्रराज्ञोभागः	१९१	४	भृत्यः	१९९	२
परस्वामिकनष्टलब्धपशूनांभृतिः	१९२	१	दासः	१९९	४
निधिप्राप्तौ	१९२	३	दासत्वेयोग्यता	१९९	६
संभूयसमुत्थानम्	१९३	२	तत्कर्म	२००	१
बहूनामेकेनकृते	१९३	३	दासभेदाः	२००	७
रेक्थेकेभागः	१९४	३	दासमोक्षे	२०१	१
दत्तापदानिकम्	१९५	१	तद्विधिः	२०२	४
अदेयम्	१९५	३	वेतनादानम्	२०३	१

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
अनिश्चित्यभृतिकरणे	२०३	२	सीमाविवादः	२१३	१
प्रतिश्रुत्यकर्माकरणे	२०३	५	तत्रसाक्षिणः	२१३	३
स्वामिसेवकयोर्विवादे	२०४	१	गृहद्वारादौसंततोभोगप्रमाणं	२१४	४
भाटकम्	२०५	१	वप्रस्थानादौ	२१४	८
संविद्व्यतिक्रमः	२०६	१	मर्य्यादाप्रभेदे	२१५	८
क्रीतानुशयः	२०८	१	वाक्पारुष्यम्	२१७	१
पण्यपरीक्षावधिः	२०८	२	दण्डपारुष्यम्	२१९	२
विक्रियासंप्रदानम्	२०९	१	स्तेयम्	२२२	१
तत्राप्रमाणम्	२०९	६	द्रव्यभेदाः	२२२	२
स्वामिपालविवादः	२११	१	तस्कराः	२२२	३
गवादिप्रचारार्थंभूभागः	२११	४	तेषांदण्डः॥	२२२	७
गवादिनापरसस्यभक्षणे	२११	७	साहसम्	२२७	१
तत्रापवादः	२१२	२	घातकाः॥	२२७	७

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
सहायादयः	२२८	१	द्यूतम्	२४०	१
प्रयोजकः	२३१	२	समाव्हयः	२४०	६
स्त्रीसंग्रहणम्	२३३	१	प्रकीर्णकम्	२४१	१
स्त्रीपुंधर्म्मः	२३९	१			

इतिव्यवहारमयूखःसमाप्तः

Shreecrusina Jagonnathjee Prabhoo, Printer.